

Türkiye’de İnsan Hakları Mücadelesinin Değişim Hatları

İnsan Hakları Derneği Örneğinde
Uluslararası Mekanizmalar,
Yerelleşme ve Dayanışma

TÜRKİYE’DE İNSAN HAKLARI MÜCADELESİNİN DEĞİŞİM HATLARI
İnsan Hakları Derneği Örneğinde
Uluslararası Mekanizmalar, Yerelleşme ve Dayanışma

HAZIRLAYANLAR

NİLGÜN TOKER KILINÇ
CANSU AKBAŞ DEMİREL
LÜLÜFER KÖRÜKMEZ
NERMİN BİTER

KASIM, 2021

TİHV AKADEMİ

CANSU AKBAŞ DEMİREL
FERİDE AKSU TANIK
NERMİN BİTER
ASLI DAVAS
LÜLÜFER KÖRÜKMEZ
HANİFİ KURT
GÜLDEM ÖZATAĞAN
ZEYNEP ÖZEN BARKOT
SERDAR TEKİN
NİLGÜN TOKER KILINÇ

TÜRKİYE İNSAN HAKLARI VAKFI
Mithatpaşa Cad. 49/11 Kızılay 06240 Ankara
Tel: (312) 310 66 36 Faks: (312) 310 64 63
E-Posta: tihv@tihv.org.tr

Türkiye İnsan Hakları Vakfı, Türk Medeni Yasasına göre kurulmuş, hükümetler dışı ve bağımsız bir kuruluştur. Statüsü 30 Aralık 1990 tarihli ve 20741 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.

Bu metin, Avrupa Birliği tarafından desteklenen "İnsan hakları ortamının yeniden inşası için ifade, basın, örgütlenme ve toplantı özgürlüklerini savunmak" projesi kapsamında hazırlanmıştır. İçerik Türkiye İnsan Hakları Vakfı sorumluluğundadır ve Avrupa Birliği'nin görüşlerini yansıtmak zorunda değildir.

İçindekiler Tablosu

EXECUTIVE SUMMARY	3
SHIFTING LINES IN THE STRUGGLE FOR HUMAN RIGHTS IN TURKEY: INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS MECHANISMS, LOCALITY, AND SOLIDARITY IN THE CASE OF HUMAN RIGHTS ASSOCIATION	3
KISALTMALAR	27
SUNUŞ.....	28
YÖNTEM.....	30
BÖLÜM I.....	33
İHD İLE 35 YIL: ÖĞRENDİKLERİ, ÖĞRETTİKLERİ...	33
A. GİRİŞ	33
B. KURULUŞ.....	34
C. MÜDAHALE VE MÜCADELEYİ YOLDA ÖĞRENMEK: 1990'LAR.....	40
D. DEĞİŞTİRME KAPASİTESİNİ ARTTIRMAK: 2000'LER	47
E. DEĞİŞTİRİCİLİKTE DENETLEYİCİLİĞE GERİ ÇEKİLME: 2010'LA GELEN DARALMA	52
BÖLÜM II.....	54
"RAPORLARIMIZDAN VE SÖZLERİMİZDEN BAŞKA HIÇBİR ŞEYİMİZ YOK":	54
ULUSLARARASI MEKANİZMALAR NEZDİNDE İNSAN HAKLARI MÜCADELESİ	54
A. GİRİŞ	54
B. ULUSLARARASI İNSAN HAKLARI MEKANİZMALARINI	55
1. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER SİSTEMİ	56
2. AVRUPA SİSTEMİ	57
Avrupa Konseyi	57
3. AVRUPA GÜVENLİK VE İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI (AGİT)	60
C. İNSAN HAKLARI SAVUNUSUNDA ULUSLARARASI MEKANİZMALARIN ETKİN KULLANILMASI	60
1. İNSAN HAKLARI SAVUNUCULARININ KAPASİTESİ	61
2. POLİTİK KOŞULLAR: DIŞ POLİTİKA VE TÜRKİYE'DE İNSAN HAKLARI UYGULAMALARI.....	64
3. MEKANİZMALARDAN KAYNAKLANAN KOŞULLAR.....	69
BÖLÜM III.....	75
"DÜNYANIN ADALETİ" NEREDE SAĞLANIR? İNSAN HAKLARININ YERELLEŞMESİ.....	75
A. GİRİŞ	75
B. TEORİK YAKLAŞIMLAR	76
1. ULUSLARARASI İNSAN HAKLARI NORMLARININ YAYILIMI: YUKARIDAN AŞAĞIYA.....	76
2. ULUSLARARASI İNSAN HAKLARININ YERELLEŞMESİ	78
C. TÜRKİYE'DE İNSAN HAKLARI NORMLARININ YERELLEŞMESİNİN SEYRİ: ARAŞTIRMA BULGULARI	79
1. İHD'İN POLİTİK KARAKTERİ	80
2. İHD'DE KOPUŞLAR VE DÖNÜŞÜMLER.....	85
3. ULUSLARARASI MEKANİZMALARIN MÜCADELEYE ETKİSİ	88
4. SİVİL ALANIN DARALMASI, İHLALLERİN ARTMASI	90
BÖLÜM IV.....	94
DAYANIŞMA: "İNSAN HAKLARI HAREKETİNİN DİNAMOSU"	94

A. GİRİŞ	94
B. KAVRAMSAL ÇERÇEVE: İNSAN HAKLARI VE DAYANIŞMA.....	94
C. 1980 ASKERİ DARBE SONRASI TÜRKİYE’DE İNSAN HAKLARI HAREKETİ’NİN KURUCU SÜRECİNDEKİ DAYANIŞMA	97
D. TARİHSEL SÜRECİ İÇERİSİNDE İHD’NİN DAYANIŞMA ÖRÜNTÜLERİ	100
1. KURUCU SÜREÇ VE 1990’LAR BOYUNCA İHD’DE DAYANIŞMA ÖRÜNTÜLERİ	100
2. 2000’LERDE İHD’DE DAYANIŞMA ÖRÜNTÜLERİ VE HAK HAREKETLERİNDE ÇEŞİTLENMELER.....	115
3. 2010’LAR TÜRKİYE’SİNDE DAYANIŞMA ÖRÜNTÜLERİ VE DAYANIŞMA KAYGILARININ TIRMANIŞI	121
4. İHD’NİN ULUSLARARASI DAYANIŞMA ÖRÜNTÜLERİ VE TARİHSEL DEĞİŞİMLER.....	126
5. TÜRKİYE İNSAN HAKLARI HAREKETİNDE DAYANIŞMA ÖRÜNTÜLERİ ÜZERİNDEKİ ZORLUKLAR VE KISITLILIKLAR	130
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	137
KAYNAKLAR	143
EK. KATILIMCI LİSTESİ.....	149

EXECUTIVE SUMMARY

SHIFTING LINES IN THE STRUGGLE FOR HUMAN RIGHTS IN TURKEY: INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS MECHANISMS, LOCALITY, AND SOLIDARITY IN THE CASE OF HUMAN RIGHTS ASSOCIATION

This study was conducted within the scope of the project *Defending freedoms of expression, media, association and assembly for reconstruction of the human rights environment*¹ carried out by the Human Rights Foundation of Turkey (HRFT). The study offers an empirical and analytical investigation of the mutual relations between the acts and decisions of international mechanisms, bodies and organs and the human rights environment in Turkey as well as analyzing the mutual relationship between them and the civic space. The study, thus, focuses on (a) the global crisis in human rights, (b) transformation of the international human rights regime, and (c) the changing practices in the struggle against gross and serious human rights violations in order to understand such mutual transformative relationship. Based on the assumption that local, national and international political developments affect one another, changing practices of the human rights movement in Turkey since the 1990s and the setback in its effectiveness to bring about a transformative impact were assessed within the scope of the global downward trend in human rights, the eradication of rule of law in Turkey and the limitations of international law. In addition, the impact of solidarity was also included in the study since the findings of the fieldwork revealed that solidarity was one of the fundamental characteristics of the human rights environment in Turkey.

Further, the focus of the study was limited to the Human Rights Association (İnsan Hakları Derneği -İHD), which was founded to work in the human rights field after 1980 and is currently one of the most significant actors of the field in Turkey because the aim of the study was to understand the totality of multi-actor, multilayered, and multifaceted relationships as well as their effects within a 35-year period. Fieldwork for the study was structured along three stages: 1- Founding figures of İHD and expert interviews conducted with a total of eight human rights defenders involved in the human rights movement since its inception; 2- 30 in-depth interviews conducted with human rights defenders acted or have

¹ European Instrument for Democracy and Human Rights (EIDHR) Turkey Programme, EuropeAid/162335/DD/ACT/TR.

been acting as volunteers, members or executives at the İHD for 35 years; 3- Two focus group studies carried out with a total of seven rights defenders from İHD and other organizations. All interviews and focus group studies, except one, were done via Zoom because of the COVID-19 pandemic.

The report is made up of five parts. The first part deals with the transformations that İHD and defenders went through by focusing on the history of İHD. The second part assesses international human rights bodies, organs and mechanisms within the context of their relationship with the human rights environment in Turkey. The third part discusses the localization of human rights norms focusing on actors within civil society organizations and the international human rights regime. The fourth part explores the hallmarks of solidarity with its ever-transforming and autonomous structure. The fifth and final part presents an evaluation of the shrinking human rights field in Turkey, state repression and the international crisis in human rights within the context of arguments offered in the previous parts.

The History of Human Rights in Turkey and the Localization of Human Rights

The exploration of the transformation of human rights practices in Turkey since the '90s in terms of both local dynamics and of the relationship with international human rights law and bodies involves, in a sense, an analysis of the groundwork and orientation of the human rights struggle in Turkey but most importantly the characteristics human rights defenders' practices. It is clear that such an analysis requires a progression along comprehending the characteristics that a line of struggle based on the concept of human rights was born into in Turkey as well as those it achieved/acquired along the process. In other words, this was the question we were seeking answers to: Has human rights advocacy in Turkey sustained a qualitative change within a 35-year period and what were the factors affecting such change?

Opting to comprehend the ways in which İHD has altered its own advocacy practice at certain turns and within certain interactions since its foundation as a 'civil' human rights organization that was created by a social movement and thus maintains, though with certain differentiations, its quality as a movement requires, on one hand, an analysis of the shifting lines specific to İHD and the environment it acts in and, on the other hand, an analysis of both its relationship with universal human rights norms and values, thus, with international human rights law and bodies, which we believe have strong effects on such change, and of the transformation on such international bases. Because it is not possible to lay down the characteristics of the human rights advocacy practice of a local structure without taking into account human rights, its inherent universality and the structures within which such

universality materializes. In other words, the kinds of advocacy practices achieved for the capacity to involve in the universal departing from local interests and for the universal to materialize in the local need to be laid down in order to regard rights advocacy as advocacy of human rights. Therefore, İHD's history of more than 35 years, which will be presented based on the experiences of human rights defenders, activists, founding and maintaining actors, would in fact be nothing other than an attempt to see those learnt/thought, qualities achieved/lost, strengths/weaknesses and most importantly those that could/could not be done; those qualities that have been carried on both within a change and maybe all changes which enliven it within this whole process. We classified İHD's advocacy practice into periods with reference to national and international human rights environment in this report: İHD's foundation and the 1990s during which intervention and struggle were learnt; the 2000s with an increased capacity for change; and the 2010s during which the withdrawal from the transformative to the supervisory happened.

Learning Intervention and Struggle along the Way: Foundation and the 1990s

It is important that those, who set off to make the gross human rights violations committed under the 12 September coup d'état regime, the outcry "Human Dignity Will Overcome Torture" coming in from prisons heard and to abolish death penalty, start talking about this journey with an interest to protect human dignity not only to talk about persecution or to fight against it but on the grounds that such persecution was against human dignity, in other words, on the grounds of being against state violence not only to be against the state but on the most legitimate grounds of humanity. Because it seems that İHD's ability to organize a political stand, a resistance built around human rights ideals; to elevate political resistance to a fight to protect human dignity provided the ground for its rapid involvement with the universal values borne by the concept of human rights.

Human rights violations in Turkey in the aftermath of the 1980 coup had become "cumulative, prevalent and persistent" while "they had become an inseparable part of everyday life in the country ... virtually institutionalized" (Tanör, 1990: 247). İHD had undertaken initiatives that recognized the international characteristics of human rights since 1986 during the process when political parties could actively take on activities and a return to civil life relatively began. Acts of torture and ill-treatment were systematically committed in Mamak, Metris and Diyarbakır prisons. The foundation of İHD following the 1980s' aggressive repression on the freedom of association commenced with the efforts of the families and loved ones of political prisoners and former prisoners. İHD's foundation in 1986

was a practical reaction to the mass arrests, torture and enforced disappearances of ‘leftists’ under the military regime and subsequent civilian governments and was not based on a theoretical or intellectual conviction (Çalı, 2007: 221). Such reaction, too, brought together former prisoners and relatives of prisoners, intellectuals, persons whose freedoms to association and political participation were restricted.

The human rights movement in Turkey started off with a focus on gross human rights violations and it seems that the view propounding that political rights had primacy over social and individual rights ascertained advocacy practices, which we can argue is still in place, since the usurpation of political rights laid the groundwork for all these rights violations. Although we say knowing that the annulment of political rights hinders promoting and even protecting socio-economic and individual rights is in a sense unavoidable, the handicap brought about by this situation in creating and expanding a culture of human rights needs to be recognized.

The issue underlying the reason why İHD was founded, the campaign that enlivened its agency characteristics, which would come to bear a transformative nature deriving from the organization’s effective and long-term struggle, was its campaign for “Amnesty and Abolition of Death Penalty” in 1987. The fact that structures established by political actors who sought asylum in Europe undertook some sort of international ‘lobbying’ against gross human rights violations in Turkey also had an important effect on this process. “It had become İHD’s window to the world. It had brought İHD together with European peoples, universal human rights and peace defenders” (Birdal, 2018: 146). Such associations founded in Europe by political refugees, creating a kind of ‘diaspora’, in efforts focusing initially all their consideration and energy on saving ‘those they had left behind in prisons’ as well as warning the West against the 12 September regime and to get their support were quite effective to garner international support for the campaign to abolish death penalty. We can, thus, argue that İHD’s relationship with the international community began through a ‘lobbying’ activity in the beginning. Yet, such ‘acquaintance’ would evolve into a direct relationship with international human rights bodies and mechanisms within a short time.

The use of the language of human rights in the 1990s also created a ground of legitimacy for persons and/or groups subjected to violations and for human rights defenders. Particularly the presence of a ground which indicated that the practices the groups, which were highly criminalized, excluded and stigmatized, were subjected to were indeed violations and demanded remedy for these; their knowledge of the fact that such ground corresponded to

a legal and legitimate reciprocity on national or international levels proved to be progressive for the exercise of rights.

The prompt recognition of İHD by the international community ‘interested’ in Turkey also laid the groundwork for international mechanisms and bodies to address İHD in getting information about obstacles before democracy, the nature of the relationship between the state and the society, and most importantly the causes and nature of rights violations in Turkey. İHD’s gaining legitimacy both in the eyes of the state and the society, thereby, its empowerment and garnering support, but most importantly the fundamental characteristics of İHD’s advocacy practice were shaped by the experiences of those who took action as activists in the legal profession with a high sense of volunteer work and engagement seeking solutions to these urgent matters and as actors most of whom were subjected to violations themselves seeking the roots of these violations and the ways to prevent them. Such experience, at the same time, ascertained İHD’s own lines of change.

One can argue that the ‘90s was a decade during which the practice of rights advocacy was materialized in its most diverse appearances possible. This decade during which advocacy practices like seeing, identification of, struggle against violations; creating preventive mechanisms, redress and compensation of the effects and losses brought about by violations were carried out through volunteer work, commitment and persistence was also the one when the means to utilize all legitimate tools and grounds in the struggle for human rights were sought as well. This decade when the human rights movement in Turkey was the most dynamic in a sense also enabled İHD to become a ‘center’ on both local and international scales. In fact just at the beginning of the ‘90s İHD had to settle and face the limitations of its own view of human rights and overcome ‘conundrums’ along the way. The crisis within the organization that broke out when Vedat Aydın wanted to address the Association’s general assembly in Kurdish in 1990 proved to be the one which revealed that the answers to both questions about what the ‘scope’ of human rights was and the ways in which the ‘new’ would be included when a ‘new’ issue was faced would not be easy answers within the political culture of Turkey.

The 1990s was also a decade when relations with international mechanisms against past and current gross human rights violations were initiated. On one hand, ‘diplomatic’ relations, or rather, relations with political figures who might have been effective were initiated in order to force the state by urging the EU and the UN to use their supervisory, transformative and even urgent response powers pertaining to the gross human rights violations committed in the

‘region’, most of which required urgent intervention, and their systematization particularly because of the state’s method to ‘resolve’ the Kurdish issue. On the other hand, lawsuits were brought for both the compensation of rights violations and to enable intervention into the roots of rights violations with an eye to the definition, satisfaction of violations and to the elimination of impunity through proceedings that started with the initiation of individual applications before the European Court of Human Rights (ECtHR). Such state of affairs also point out that one of the main motives for lodging applications before the ECtHR and other international mechanisms was to lay bare the lack of fair trials in Turkey. Applications were lodged before the ECtHR not only to seek relief for victimization but also as part of a struggle to reveal injustice.

This might explain the transformative effects of the European Union (EU) mechanisms, in comparison to those of the United Nations (UN), with regards to state parties. When the EU mechanisms stepped in, they became a dynamic supportive of the ‘transformative’ vision of the human rights movement in Turkey.

Defenders in Turkey put forward a volunteer practice working with a high engagement that learnt and taught as well as both amplifying its knowledge and never losing its political vision in order to identify, report, seek means of intervention and to create mechanisms both for increasing its own effectiveness and preventing violations during the ‘90s under the circumstances while the state was in membership negotiations with the EU on one hand, and was systematically committing such gross human rights violations as torture, enforced disappearances, and enforced displacement on the other hand.

Defenders were mostly made up of those who were involved with political movements, union movements or legal practice until the 2010s. Regardless of their ideals and experiences before joining the İHD, the Association provided a process of awareness for all. Such awareness, on one hand, included observation, reporting, and struggle practices while centering its work on the language of human rights, which in turn provided an important ground with regards to the localization and legitimization of human rights.

Capacity Building for Change: 2000s

The international human rights regime began to lose all its capacity to create transformative political opportunities and to evolve into a mere regulative system at the turn of the 2000s, following 9/11, during which the concept of human rights itself started becoming a ground upon which state violence was based. Under such circumstances, inter-

state relations for the recognition of human rights values became one that did not prioritize the inclusion of such values but one that became procedural dependent on the existence of forms showing that a state did not object to such values. More precisely, international human rights law in a way began to evolve into inter-nation-state law.

In accordance with the EU harmonization process that commenced in 1999, when Turkey was declared eligible as candidate for membership, amendments to laws and by-laws as well as the kickoff for the establishment of institutions required by such ‘harmonization’ altered the political vision of the human rights advocacy practice in a way to enforce such harmonization, and even began to assume a new form focusing more on dialogue and negotiation processes with the state, a main characteristic of Western civil society organizations, as a negotiable environment with the state emerged. We are talking about times, when the difference was not felt as strong as it did in the ‘80s and ‘90s, as underlined by a founding actor saying: “A human rights defender in Europe is at peace with their state, at peace with their government. Ours is the opposite. We are in conflict” (Participant 8). The 2000s were a decade when dealing with the means and methods of what the state needed to do outweighed in ways that should be defined as not making peace with the state but maybe addressing the state. A human rights advocacy practice, which tried to undertake its transformative orientation through a genuine civilian perspective this time rather than a political one within the space that was opened up by the fact that the state had to recognize it in line with the ‘harmonization process’, became more effective. Nonetheless, gross human rights violations were still being committed in spite of the institutional transformation and expansion of the civic space brought about by the legislative amendments introduced during the harmonization process to the EU. For instance, a total of 455 torture or ill-treatment allegations were reported to the İHD alone in the first six months of 2004; the Commission of the European Communities, too, stated the following in October 2004: “Numerous cases of ill-treatment including torture still continue to occur” (Yıldız, 2005: 46).

Although the first signs of Turkey’s objective for full accession to the EU would eventually fail emerged in the mid-2000s (Hale, 2011), the relative climate of freedom in the country also offered opportunities for the civil society to expand until the 2010s. In addition to Turkey’s relative expansion of the civic space in its bid for accession to the EU, European politics directly affected civil society organizations’ qualitative and quantitative transformation in Turkey. Civil society organizations’ capacities increased through technical, financial and political instruments (Zihnioglu, 2013).

Withdrawal from the Transformative to the Supervisory: Shrinking of the civic space in the 2010s and the increase in violations

Although it is obvious that the elbow room for civil society organizations would also be narrowed down under the oppressive climate of the 2010s, closure of civil society organizations through decree-laws following the declaration of the state of emergency and harsh audit conditions imposed on the civil society within the scope of the new Law on Preventing the Proliferation of Financing Weapons of Mass Destruction in addition to the environment in which all kinds of dissident subjects and discourse were criminalized, associated with terrorism and punished point not only to the repression of civil society organizations but also to effectively closing down the civic space.

Such repressive climate, the institutional foundations of which began to be laid down in the mid-2000s but became apparent with the 2013 Gezi movement, has been deteriorating. The details of incidents that occurred during this decade will not be provided here but it would be useful to remember the incidents that witnessed significant violations: 2011 Roboski massacre, 2013 Gezi movement, 2015 curfews in Kurdish cities, 2016 state of emergency that was declared after the failed coup attempt and was maintained for another two years while currently in place in a de facto state and the ongoing gross human rights violations including torture and ill-treatment.

Although İHD and other organizations continued their efforts to push and involve regional and global human rights mechanisms, notably the ECtHR, during this period there have been no satisfactory returns to these efforts. The reasons why the human rights regime and mechanisms built by the EU have been ineffective towards violations in Turkey for about the last ten years need to be sought in inter-state power relations. In spite of the fact that human rights prove to be one of the most significant policies of the Union, implementation of human rights law and the diplomacy undertaken within this implementation bring about discrepancies with regards to inter-state power relations. The positioning of Turkey as a partner that would prevent migrants and refugees from accessing the ‘castle of Europe’ and in return one that ‘would not be upset’ as a result of the exclusion policies of the EU in its refugee and migration management, leads the EU to take a passive stand against the ongoing violations in Turkey. Turkey’s strengthening its role as the gatekeeper for the EU and maintaining its compliance with the EU’s border control and migration policy sufficed. Indeed, the Council of Europe’s deferral of its Turkey progress report until after the

November 2015 elections became one of the sheer examples of this relationship of reciprocity.

We had previously emphasized the importance and place of the ECtHR for the human rights field in Turkey. The change seen in the ECtHR's handling of applications lodged before it, inadmissibility decisions rendered even for significant violation cases through its procedural review covering a lengthy bureaucracy before the merits of the cases proves to be one of its negative effects on the human rights field. Further, as is seen in the cases of Demirtaş and Kavala, even if the application was finalized with a violation judgment, the process of the implementation of the judgment is associated with inter-state power relations. No steps for imposing sanctions have been taken so far although Turkey has not been executing release judgments. Withdrawal of the EU and other human rights organs to the bureaucratic field by prioritizing political relations also emerges in on-site monitoring works. While human rights actors are expected to have direct contact with those subjected to violations in a country where the number of violations rapidly increase, monitoring works including delegations' visits have become weaker both in quality and quantity in comparison to the 1990s and the 2000s. Human rights organizations and rights defenders have been radicalized again during this period (Babül, 2020) and subjected to arrests and detentions. The transformative capacity of human rights organizations, thus, has been eroded. Moreover, increased relations with *government-organized non-governmental organizations* (GONGOs), established by the state with an eye to shrink the advocacy field, also lead to violations and collection of data on violations from the state itself.

Human Rights Struggle before International Mechanisms

Human rights have become a subject to international regulations since the last quarter of the 19th century. Today, the international framework for the protection of human rights is set by the UN and regional conventions and covenants. In Turkey, it is observed that applications are lodged before the UN and Council of Europe mechanisms in human rights advocacy.

The struggle for human rights bear quite different dimensions like the recognition of rights as 'rights', due exercise of these rights by rights holders, identification of rights violations in cases where states fail to secure the standards required by these rights and violations are committed; efforts to establish appropriate standards and to provide compensation for violations. These efforts are made both before the institutions and mechanisms of the country where the violations are committed and before regional and international legal mechanisms with which the infringer state is involved. Because

conventions, covenants, declarations and charters drawn up to protect human rights require the contracting states to recognize the standards set forth in these documents as well as the jurisdiction and mandate of related convention-based mechanisms. At this point, it should be remembered that law is inherent to international politics and states can utilize such international law constituents as conventions, covenants and international bodies as repressive tools when they engage with one another. It is, therefore, not possible to think of international mechanisms apart from the political environment they are in from their establishment to their functioning. Countries' political conditions and their foreign policy preferences that may differ from time to time are also effective on human rights practices.

Turkey's desire to be not alone in foreign politics, to be an indispensable part of the international system and the West, and especially its objective for full membership to the EU have been determinant in the shaping of human rights policies and practices in the country since the proclamation of the republic. Turkey has, thus, been becoming a member of international bodies, notably the UN and the Council of Europe, since the time of their establishment and has been ratifying international conventions and covenants. Nevertheless, fluctuations in Turkey's relationship with the EU and its member states affect Turkey's human rights policies as well. Due implementation of the provisions of human rights conventions and covenants ratified becomes a mutual point of negotiation in foreign policy.

European countries did not pursue an enforcing policy towards Turkey in the 1980s due to concerns about an escalation in human rights violations by Turkey's total exclusion from Europe and the fact that the country's total exclusion was not possible under any circumstances; effective sanctions were not put in place in order to prevent human rights violations during this decade. Yet, human rights became a chronic problem for foreign policy in the 1990s. Upon the admission of individual applications before the ECtHR, people began to lodge applications before the European court which, then, started delivering violation judgments. The Kurdish issue, too, began to gain importance in resolutions by political organs like the Parliamentary Assembly of the Council of Europe and the European Parliament.

Expectations for the demilitarization of the regime and guaranteeing respect for rule of law and human rights in Turkey got higher when Turkey's full accession candidacy was announced. Following the ratification of the accession partnership document in November 2000 and the approval of the national program in March 2001, authorities started to introduce amendments to the September 12 legislation. Further, Justice and Development Party (Adalet ve Kalkınma Partisi -AKP) announced its objective for full membership in the EU and its

faith in the necessity for reforms when it claimed power on its own on 3 November 2002. 2003-2004 witnessed the adoption of reform packages and constitutional amendments. Nevertheless, the pace started to slow down following the decision to commence full membership negotiations in October 2005, while the need for reforms was overshadowed by anti-terrorism campaigns.

The labor-intensive struggle for rights undertaken by human rights defenders and civil society organizations had a major share in achievements in the human rights field, though limited, in the 2000s. Multi-dimensional works undertaken both before the public, policy-makers and international mechanisms, notably awareness raising about rights violations for the national and international public opinion, monitoring and reporting rights violations, extending legal assistance for those subjected to violations in applying to legal mechanisms for the remedy and compensation of these violations, were significant constituents of such struggle for rights.

Rights organizations document the truth in contrast to the official discourse of the state through briefing notes and reports on human rights violations, submit direct information on violations during visits and talks by delegations from international mechanisms, thereby, serve as an alternative source of information against the official discourse before international mechanisms.

Civil society has increasingly been pushing international mechanisms, while utilizing such mechanisms as a means of pressure over policy-makers. In Turkey, it is observed that the overall tendency in applications on rights violations is towards applying to the ECtHR rather than the UN. The possibility that one could receive compensation should the court deliver a violation judgment is the major reason for such tendency. Further, the facts that the UN system does not have a trial procedure and a decision is handed down by a committee render the ECtHR a priority for applicants in terms of its judgments' binding status. It is also seen that the individual application mechanism before the UN is also being increasingly preferred in comparison to previous years since the ECtHR has increasingly been declaring more applications inadmissible and because of the prolonged trial process due to the busy workload of the court as well as the failure to obtain expected results. Yet, as the capacity of the civil society increases so do the number of violations while states have started to use the tools and mechanisms, normally utilized by the civil society, for their own interests.

Although the reciprocal process of learning among the EU, civil society, and the state in the 2000s was sustained until the mid-2010s, this relationship was then severed. The

constitutional amendments and reforms introduced with an objective to full membership in the EU risk becoming mere legislative changes on paper rather than a radical change in approach. Increased migration from Syria and the high number of migrants that Turkey hosts merged with EU countries' concerns about mass migration; irregular migration becoming a determinant in Turkey-EU relations have brought along practices that amounted to human rights violations on the part of both parties. The EU has now lost its qualification as a catalyst and an element of pressure for Turkey to improve its human rights situation, as it was at the beginning of the 2000s.

In Turkey, it is observed that the overall tendency in applications on rights violations is towards applying to the ECtHR rather than the UN. The possibility that one could receive compensation should the court deliver a violation judgment is the major reason for such tendency. Further, the facts that the UN system does not have a trial procedure and a decision is handed down by a committee render the ECtHR a priority for applicants in terms of its judgments' binding status. It is also seen that the individual application mechanism before the UN is also being increasingly preferred in comparison to previous years since the ECtHR has increasingly been declaring more applications inadmissible and because of the prolonged trial process due to the busy workload of the court as well as the failure to obtain expected results. Yet, as the capacity of the civil society increases so do the number of violations while states have started to use the tools and mechanisms, normally utilized by the civil society, for their own interests.

Human rights advocacy in Turkey has been facing challenges in the promotion of human rights on an international level based on the fact that human rights have been brought before the government as a driving force far less than the previous decades having been affected by the change of focus from the West in Turkey's foreign policy on one hand, and forced migration that also affected Europe and rising nationalism therein on the other. Collaboration with rights-based civil society organizations, too, has gradually been declining while works in the human rights field have been conducted by organizations guided by the political power. Restart of armed conflict in 2015 and the declaration of state of emergency following the coup attempt of 15 July 2016 paved the way for new violations. The ongoing human rights violations have been revealed by UN reports, the ECtHR has been delivering conviction judgements with respect to Turkey because of these violations. While the ECtHR has ruled at least for one violation in 2,017 out of 2,295 cases within the 50-year period between 1959 and 2009, the court ruled for at least one violation in 1,292 out of 1,447 cases

within the 11-year period between 2009 and 2020. The number of cases heard before the ECtHR against Turkey was 97 solely in 2020. Turkey's withdrawal in 2021 from the Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence, commonly known as the İstanbul Convention for which it led the efforts for its drafting in 2011, can only be explained by the setback in the human rights field.

Solidarity: "The Dynamo of the Human Rights Movement"

The aim of this part of the study was to investigate the changes in, nature and transformations of solidarity patterns within the human rights movement in Turkey in three different periods (founding period and the 1990s, 2000s, and 2010s) based on İHD's practice and the positive/negative effects on these patterns by focusing on the conceptual relationship between human rights and solidarity.

Although it has been stated that the human rights movement could not be regarded as separate from solidarity during all the interviews, it should be noted that the ways in which the theme of solidarity was handled as well as its perceptions and practices do change/transform temporally, spatially and relationally. Such change and transformation emerge on two separate levels. The first pertains to the process of 'understanding human rights' within the human rights movement in Turkey for the realization of genuine solidarity mentioned together with the human rights field. The progress of such process is significant to understand the nature of solidarity on which human rights movement in Turkey was built, to identify the possible problematic areas, the challenges against and opportunities for change and transformation, and overcoming these problems during the founding period up to today. The second one pertains to a more general and inclusive area. It refers to the concerns about the current and possible future status of the characteristic quality of solidarity that inherently and perpetually constructs itself, in other words, that lives and is autonomous. Such concerns point to an issue that is directly related to an urgent need to reconstruct the human rights field against the current global human rights crisis.

Investigation of İHD's Solidarity Patterns within Its Historical Process

a. Findings on solidarity patterns at İHD during its founding process and the 1990s

Throughout this study, within the scope of which we analyzed the shifting lines in the struggle for human rights in Turkey based on three different periods following İHD's practice, it was observed that solidarity patterns seen during the initial phases covering the period from the founding stage to the 1990s had the highest impetus for the human rights movement in

Turkey; while the effects of changes and transformations were intense having been affected by the layered and complex impact of the dynamics on going.

Before this process, it is seen that the awareness process of those whose lives were directly and/or indirectly unsettled through jarring experiences because of the violence they faced, in other words, of those who has been sustained attacks against the realities of life constructed a solidarity taking shape towards the idea of human rights. The drive of such awareness process developed against state violence and gross rights violations was the primary point of departure that brought together the subjects of solidarity and formed a collective identity. In other words, solidarity reproduces itself as the construction process of collective identity and collective hope of individuals who get together on the basis of a shared sentiment not over a previously given cognitive basis (Sousa et al., 2013). The fact that such founding understanding, which signifies that the violence in question is not committed on an individual basis but is a threat against life and an attack against the reality of human life that goes beyond individual concrete subjects, is collectively comprehended by its subjects emerges as a strong base of the construction of İHD as a human rights movement.

The sense of rush and urgency, brought about by the togetherness of those who believed that something needed to be done under these circumstances where state violence was faced and maintained in its severest manner, has often been expressed in the interviews. It is, however, understood that this was shaped not around assisting, supporting one another and sharing pain/collectivity in pain in order to deal with the common traumatic experience but, going beyond it, around the persistence to reveal, object to and eliminate violence. Therefore, one can argue that the human rights movement in Turkey during the 1980 coup period was created upon the construction of a political solidarity that demanded transformation and change going beyond the form of a communal solidarity that tried to deal with a collective trauma (Maldonado, 1998; Şan, 2021). We see that subjects from different groups within the civic space were encompassed by the solidarity of those who understood that the destructiveness on the base of state violence and citizenship was not only directed towards those who directly faced violence but to life itself as well. İHD's founders included most notably mothers and women; families, loved ones and companions of prisoners and those subjected to enforced disappearances as well as authors, journalists, publishers, academics, physicians, lawyers, teachers, architects and engineers (İHD, 2017). İHD was born of a solidarity process initiated by these subjects that began with collectivization around a sense of responsibility with an urgency to defend life.

The fact that the point of departure as a human rights issue was gross violations in prisons along with the fact that the interviewees referred to the Saturday Mothers as the constituent of a solidarity pattern led by mothers and women who got together in order to deal with such a jarring experience throughout the interviews are significant. Saturday Mothers/ Saturday People, one of the most significant civil disobedience movements in Turkey (Coşar, 2018), are a signifier of the change towards a political solidarity from the solidarity of those who stand side by side while primarily sharing the same pain/mourning and finding the disappeared. The movement came to assume this name with the participation of numerous mothers of the disappeared during a process heading towards civil disobedience protests initiated by İHD and its Commission for the Disappeared. During the process of assuming a political identity, women became isolated due to a reactance directed at them including from their families because of given gender roles on one hand; they also formed a political community by getting together with others who had similar experiences on the other (Şanlı, 2020). Such state of affairs strongly points to the impacts of the women's movement during the founding process of solidarity patterns since the initial stages of the human rights movement in Turkey without disregarding the latent/indirect points that also built its own politicization process and incorporated the qualifications of a feminist movement.

It is observed that during the first period the dynamics of solidarity, which were built with a shared will to do something effective against the protracted state violence and violations, opted to open up effective areas that would make change and transformation possible through intensive labor. Processes of common learning/understanding intermingled with one another's experiences, enabling common acts, production, opening up to the outside world, and of affecting the legal field were constructed. The significance of such passing down of experience, which has an important place in solidarity patterns, that also progressed along the lines of open dialogue enabling subjects to be able to collectivize the process was underlined with its link to its ability to collectivize understanding human rights. Interviewees often stated that İHD was a school with transformative qualifications about both understanding and being able to act for human rights in Turkey. It is, however, seen that this emphasis on school did not point to a process about learning in which knowledge from a theoretical field was vertically transmitted but to one about comprehension rooted in solidarity and its transformative effects on understanding the connections in intersubjectivity.

The significance of the solidarity networks abroad was also instructive in the process to understand, learn and establish the movement that was necessary in the formation of the

transformative dynamics of a genuine human rights movement in the initial phase of the human rights movement in Turkey (1990s, extending into the 2000s). It is understood that intensive efforts were made to form strong mediational relationships during the solidarity process of the initial phases. It should be noted that rapidly-developed reactive agencies in the initial phases were among the enhancing effects of human rights defenders from outside Turkey on solidarity.

Efforts by founding subjects, who saw the importance of solidarity in international human rights movements, were shaped by a common understanding which comprehended that such solidarity needed to empower the local human rights movement as well as enabling the local to open up to the outside and affect the international human rights field, in other words, the potential of the local to become universal. Indeed, the process during which the İstanbul Protocol was built led by the ongoing works for the medical documentation of torture was expressed as one of the strongest proofs for this.

Further, İHD and subjects in solidarity with İHD were also important in these decades in terms of their sensitivity, involvement, struggle and role in the compensation for rights losses regarding the 1402ers (Ulusoy and Bora, 2019). The hallmark of such a rights movement built through a solidarity process to combat torture, gross violations and disappearances that held itself responsible for comprehending all gross violations in the enclosed social and civic fields while providing a transformative effect was an indicator that it was initiated at its founding processes and was extremely powerful.

It is also understood that there were conflicts and crises marked with tensions during the process in this phase of İHD within the founding solidarity of the human rights movement. Such state of affairs, in fact, also points to the tensions that perpetually change and become complicated through different dynamics which the solidarity pattern in human rights always face. The ways in which and towards which direction a collective community can get itself out of these tensions also ascertain its characteristics in that direction. The fact that solidarity is open to perpetual construction through such transformations and effects in its characteristics can be regarded as one of the major indicators of whether it is a human rights movement and/or whether it can be sustained or not. This refers to the significance of the specific characteristic of solidarity in human rights (political solidarity) which allows for the emergence of conflicts, contradictions and tensions while building dialogue-based reciprocal relations rather than relations based on taking shelter and/or avoiding overcoming risks in the form of disappearance in the community (Maldonado, 1998; Şan, 2021). It is also understood

that the characteristics of solidarity in the history of İHD was associated with the human rights culture it was able to build in overcoming these crises in question. It is observed that İHD's success in achieving this was certainly not that easy; it was dependent on its ability to face a historicity involving many challenges, tensions, conflicts and jarring effects as well as on the ability of subjects in solidarity to reconstruct themselves. İHD, which was able to succeed in this at its founding and initial stages, still has a very important place with its 35-years old history within the human rights movement in Turkey because it was able to commonize the building and the maintaining of a human rights culture among its subjects and by the subjects themselves.

b. Findings on solidarity patterns at İHD and variations in rights movements in the 2000s

The 2000s were a decade during which decompression of freedoms of expression, opinion, association and the media was relaxed also through the effects of the accession process to the EU, as was the case in all similar countries, and of the new reforms at state and governmental levels for the opening up of consensus fields, most notably in minority rights. While the AKP government opted for neoliberalization since the initial stages of its rule, the first effect felt in the civil and public space was the commencement of liberation within the society in general. Harvey (2015) indicates that states allow room for new rights (like freedom of expression and media) and new opportunities on one hand, they on the other hand highlight those that are compatible with the neoliberal order while ignoring other fields as is often seen in the initial stages of neoliberalization. For instance, it is seen that positive developments in consumer options or forms of nonmarket cultural and religious freedom are instrumentalized so as to balance the disadvantages brought about by the escalation in exploitation of labor, impoverishment, speculative activities in real estate or natural assets, homelessness, corruption and illegal activities; while attempts were made to make the setbacks in these fields obscure, thus, invisible (Harvey, 2015).

Solidarity patterns in İHD and generally in rights movements in the 2000s were mentioned together with Turkey's accession process to the EU. It is seen that this process had direct and indirect effects on solidarity in the human rights movement both on the local and international levels. These effects on solidarity in this decade were referred to as empowering on one hand, while limiting and associated with concerns about the future on the other hand.

It is observed that funding was also effective for various rights-based collective movements to create fields for self-expression in this period witnessing intensive variations in

rights movements in relation to the relative opening up of the public space, democratization process and the sentiment of liberation within the civic space as well. Although allocation of funds were considered to have contributed to the rights field as it has given room for the organization and enhancement of various disadvantaged communities, there are also controversial views propounding that this led to setbacks in comparison to the situation in the 1990s in solidarity patterns within the human rights movement that had been established to combat particularly torture and ill-treatment. It is seen that funding was an important support for those rights defenders undertaking work without disregarding its instrumentalization and providing for its proper use within the framework of its empowering effects on İHD and generally the human rights movement in Turkey. The interviewees stated that rights defenders' reporting, documentation, research, trial monitoring, treatment and rehabilitation of individuals who had been subjected to torture and gross violations along with their relatives, involvement in these individuals' lawsuits etc. in the current struggle for rights could not possibly be undertaken by financial support collected in donations or membership fees. It is, at the same time, understood that there were challenges against creating other financial resources in order to maintain everyday life along with rights advocacy as was particularly indicated by those involved with the human rights movement in later stages. These challenges were told in association with both not being able to get involved in the struggle for human rights enough as simultaneously working at a different field was more time and labor-intensive, and with the negative situations people faced due to covert or overt stigmatization and criminalization by the state. The significance of funds for İHD and bodies and organizations within the human rights movement in Turkey like İHD is thus been understood.

Moreover, the fact that funding resources were also used to create GONGOs, activities of which were controlled by the state in engagement to itself with the state's overt or indirect support, was designated as a negative impact as well. The existence of GONGOs were criticized as they both destroyed common areas of struggle among rights defenders and led people to drift away from the idea of human rights. It is understood that activities carried out side by side in such bodies were short-lived, usually monofocal with cooperative effects that were rapidly fading, and posed a threat to solidarity building processes for a common and genuine human rights goal.

It is seen that another important source of such variation within the rights movements in Turkey was also associated with the fact that rights defenders learnt how to essentially

materialize previous accumulation of awareness and experience in a more rapid and effective manner. The accumulation of experience and intensive efforts made specifically by İHD and generally by the human rights movement in Turkey since their founding phases had a direct effect on the human rights movement of the 2000s and the achievements in the struggle against rights violations as well. This is most clearly seen in rights defenders' experience sharing programs, most notably by lawyers with respect to bringing cases before international mechanisms, trainer training workshops, etc. It is observed that the founding motivations of variations and expansions within rights movements also had a strong bond with İHD while İHD was considered to be a school on this matter. It is, on the other hand, understood that another factor in the variations and increase in the movements could be related to ruptures brought about by some tensions and unsettled conflicts among those within the human rights movement. Some interviewees also stated that there has been awareness within the İHD in relation to such variation in the rights field since its initial stages, yet they also indicated that İHD's failure to create opportunities for itself in opening up to these fields due to the intensity and challenges in struggles against protracted gross violations was one of the reasons of the limited access to various rights fields.

The 2000s were also referred to as a decade during which activists from different countries and from many different rights fields got together, in other words, a decade when encounters were relatively easier to have. It is understood that these processes empowered rights defenders in Turkey in terms of capacity-building as well as enhancing international solidarity bonds.

c. Findings on solidarity patterns and the rise in concerns about solidarity in the 2000s in Turkey

The rapid halt to expansion in public and civic spaces that emerged in the 2000s, multiplication of state violence with changing practices and new facets of torture in this period (Biçer, 2017) made İHD face almost the very problems in its founding process and more. The interviewees approached this situation both in terms of solidarity with those subjected to violence and of struggle against violence, and attacks directed at rights defenders. They explained the challenges faced by İHD under these circumstances where state violence, threats and repression multiplied and diversified through the metaphor of being condemned to civic death.

The impacts of global crises were also clearly observed during this period when almost all the aspects of totalitarianism were at play in Turkey. The thorough domination of interstate

policies by free capital rendered debates about the universality of human rights that began in the 20th century even more overt with the added new and multiplied problematic areas. Not only international law that was established to protect universal human rights but also the corruption of national legal mechanisms in total favor of political powers' interests in countries with a rapid rise in oppressive totalitarian regimes obscured almost all social, economic, cultural and political rights. The oppressive regime that has started to escalate again since 2013 in Turkey gained full strength by means of the state of emergency declared after the 15 July 2016 coup attempt and the emergency decree-laws with practices proving to be the rule with unlimited unlawfulness and positioned such power at a single place. Such state of affairs led to the cast down of the shared grounds of any collective community that got together for a common cause or common interest through practices marked by uncertainty and started to transform members of the society, including those in the position of citizens, into isolated singular beings. It should be noted that the interviewees associated solidarity with a profound concern brought about by a state of mind that was able to see that the problems were more inclusive and intermingled while stressing that solidarity needed to be raised more than ever during the interviews conducted in order to understand what kind of a solidarity pattern motivation, which would enable İHD and rights movements in Turkey to survive in this period, was connected to; how they perceived the problems they faced, and whether solidarity could be maintained or not.

It is seen that the diversified and multiplied rights movements in Turkey in the 2000s during this period of closure got dispersed so much so that they were unable to sustain their collective communities while the rights fields they were working in were forced to withdraw to an invisible place once again and the solidarity they kept to protect these fields was also wiped out.

This tremor that was felt in almost all fields and altogether directed at life keeps on bringing the challenging struggle of the human rights movement to an even harder place with new responsibilities that would require it to focus on everyday life than maybe never before in Turkey. Such state, which we can phrase as the destruction of the realities of life, points to the human rights field's collective responsibility that can enable democratic, public and civic spaces to open up as is the case with countries ruled by oppressive regimes. The guiding references of such collective responsibility that point to the reconstruction of life lie in the comprehension of the idea of human rights commonized through the solidarity of those who support life without buts and howevers in the face of violence and persecution. In other

words, fighting against state violence and persecution directed at the democratic and peaceful political space or the liberation of democratic civil communities is one of the essential duties of the human rights movement in line with its objective for universal human rights. Yet, achieving transformation and change that could make the reconstruction of life possible is directly dependent on the responsible acts of democratic civil communities and dissident political organizations/parties which take their references from the idea of human rights and are able to build their acts based on it. The interviewees also voiced criticism that İHD has been facing some ambiguity on this issue for many years, which has become even harder currently, and no acts that revealed that such state of affairs was understood have been undertaken yet. The primary emphasis in this criticism was that politicians and civil society collectives were not able to comprehend and establish such mediationality sufficiently enough in their struggle for the enclosed democratic and civic spaces in Turkey and that rights-based politics was not the duty of the human rights movement but of politicians.

The interviewees also stated that the social media, began to be commonly used in the 2000s and got an even wider hold in the 2010s, had empowering effects on the human rights movement on one hand, while having destructive ones on the partnerships field with which the togetherness of the subjects of solidarity was affiliated on the other hand. The empowering effects were addressed based on the points that the social media as a means of communication made violations rapidly visible for the public in broad groups and provided evidence for documentation while offering a facilitating means of communication for rapid mobilization in such a field where urgent situations are always at hand. While the interviewees stated that the fact that everything flew rapidly and consumed rapidly, which was also referred to as the zeitgeist, and violence against life gave way to alienation, particularly more extensive in the younger generations, in understanding rights violations and the goings-on. They, on the other hand, mentioned that distancing from the streets also corroded visibilities in the public space, genuine encounters and coexistence/togetherness. The fact that all these had negative effects on the solidarity building processes required by the struggle undertaken against human rights violations also stood out in the interviews.

The interviewees indicated that the negative effects of closures in the public space and repressions multiplied with an emphasis on the fact that the genuine field of partnership field that enabled togetherness was the streets in the construction and maintenance of solidarity patterns in the struggle for human rights. They also stated that the closure or obfuscation of public spaces and common grounds that would make partnerships possible severely

undermined solidarity by isolating individuals from one another. The interviewees were of the opinion that the impact of such state of affairs began and went on with the closures brought about by repression and violence following the elections of 7 June while getting even more profound during the COVID-19 pandemic.

d. Findings on İHD's international solidarity patterns and their historical changes

It is understood that İHD has acted in solidarity with international civil human rights organizations since its foundation notably through the networks provided by those who had to go abroad. İHD has representatives within FIDH and EuroMed Rights, and is also a member of the OMCT. The association maintains its ties with such international human rights bodies as Amnesty International and Human Rights Watch. The interviewees often voiced an overall comprehension that this always had an empowering effect during the interviews. It should be noted that they referred to the concept of solidarity by underlining its ties among human rights organizations rather than relations with European human rights mechanisms. Some interviewees' point that international solidarity in the 1990s was much stronger and this was associated with international human rights organizations as well as on an international level involving countries themselves in relation to the EU accession process back then in terms of their solidarity with rights defenders in Turkey. Some others, however, argued that solidarity relations with international human rights bodies had indeed improved more in comparison to the past. This improvement was also associated with capacity-building that particularly enabled more qualified work on documents and reports used in monitoring and fact-finding works on violations and built on previous experiences. The interviewees, nevertheless, indicated that the main issue was about the instrumentalization of human rights by states and the EU member states should also be criticized about this matter. It should also be noted that one of the important findings of our study was about the views on the empowering mediating contribution of international solidarity to documentation and reporting as well as the fact that solidarity needed to be achieved through direct contact and should be enhanced especially during times when gross violations were committed.

The interviewees voiced their observations that solidarity was perceived differently sometimes in the international human rights movement. These accounts can also be read as criticism, in a way that recalls vertical affiliations, about the fact that a bond established upon mutual assistance or teaching was perceived as solidarity. While it should be made note of that sweeping statements cannot be made, this is important in that it also shows the limitations in affiliations which, in fact, could not be built on an equalitarian reciprocity over

international solidarity and point to cultural differences particularly in European human rights organizations' and bodies' own construction processes which are also related to their current states.

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
AİHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
AKPM	Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi
BM	Birleşmiş Milletler
CPT	İşkencenin Önlenmesi Komitesi
EuroMed Rights	Euro-Mediterranean Human Rights Network
FIDH	Uluslararası İnsan Hakları Federasyonu
GONGO	Hükümet Destekli Sivil Toplum Örgütleri
IRCT	İşkence Mağdurları Uluslararası Rehabilitasyon Konseyi
İHD	İnsan Hakları Derneği
İHEB	İnsan Hakları Evrensel Bildirisi
İHSDA	İnsan Hakları Savunucuları Dayanışma Ağı
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
OHAL	Olağanüstü Hal
OMCT	İşkenceye Karşı Dünya Örgütü
STK	Sivil Toplum Kuruluşları
TİHV	Türkiye İnsan Hakları Vakfı
TTB	Türk Tabipleri Birliği

SUNUŞ

1986 yılında İnsan Hakları Derneğinin (İHD) kuruluşundan bugüne gelen süreçte, Türkiye’de insan hakları mücadelesinin geçirdiği değişim ve dönüşümleri ortaya koymaya çalışacak olan bu araştırmanın iki temel amacı var: İlki, Türkiye’de insan haklarını savunma pratiğinin başlangıçtaki niteliği ne türden değişimlere uğramıştır sorusuna yanıt aramak. İkinci amaç ise bu değişimlere etkide bulunan temel etmenleri ortaya koymak. Bu araştırma, Türkiye’de insan hakları aktivizmine yön veren mücadele hatları ve bu hatların zaman içindeki farklılaşmasını kendisinden hareketle gösterebileceğimiz savunuculuk faaliyetinin dayandığı temeller üzerinden süreç içindeki değişimi ayırt etmeye yönelecek. Türkiye’de insan hakları savunuculuk pratiğindeki değişimlerin, bu değişime etkide bulunan etmenlerin kendilerinin de geçirdiği dönüşümlerin, 1990’lar, 2000’ler ve 2010’dan sonrası şeklinde farklılaşmanın tespit edilebileceği üç dönem içinde analiz edileceği bu araştırma, hem savunuculuğun dayandığı zeminlerin hem değişimlerin bilgisini doğrudan Türkiye’de insan hakları hareketinin kurucu aktörleri ve insan hakları savunucularının kendi deneyimlerini aktardıkları anlatılardan edineceğinden, araştırma, deneyimin gösterdiği değişim hatlarına dayanacak ve yine deneyim içinde değişim örüntülerini yakalamaya çalışacaktır.

Çalışmanın ilk bölümünde, deneyimin açığa vurduğu değişim örüntüleri İHD’nin 30 yılının dönemsel farklılaşmaları ve bu farklılaşmalara etkide bulunan etmenler bir tarihsel okumayla ortaya konulmaya çalışılacak.

Türkiye’de insan hakları savunuculuk pratiğinin değişimine etkide bulunan etmenlerden en önemlisi olan uluslararası insan hakları hukuk ve kurumlarının, savunuculuk ve koruyuculuk mekanizmalarının yapısının, özel olarak İHD’yle, genel olarak da Türkiye insan hakları hareketiyle ilişkisi bakımından ele alınacağı 2. Bölüm, hem yereldeki ilgi ve ihtiyaçlardan hareketle hem de uluslararası kurumların kendi ilgilerinden hareketle bu ilişkinin nasıl kurulduğunu ortaya koymayı amaçlıyor.

3. Bölüm, ‘yerelleşme’ kavramı zemininde evrensel insan hakları değer ve normlarının ve bu değerlerin hayata geçirilme pratiğinin savunucularca öğrenilmesi, içkinleştirilmesi ve yerel koruma ve savunma mekanizmalarına yerleştirilmesi sürecini dönemsel farklılaşmaları içinde ortaya koymaya çalışacak.

Çalışmanın 4. Bölümü, insan hakları mücadelesinin neredeyse *sine qua non* (olmazsa olmaz) koşulu olan ‘dayanışma’nın, Türkiye insan hakları mücadelesi içinde nasıl sağlandığını, dayanışma örüntülerinin nitelikleri ve geçirdikleri dönüşümlerini, karşılaştığı zorluklarla beraber ortaya koymayı amaçlayacak.

Bu araştırmanın tüm bu değişim hatlarında göstermek istediği şey, bu büyük deneyimin bugün hem uluslararası ölçekte hem de yerel ölçekte insan hakları mücadelesinin yaşadığı sıkışıklığı aşmada içinde taşıdığı imkan ve dinamiklerin kendi tarihinde yakalanıp yakalanamayacağıdır.

Bu çalışma, elbette hak savunucularının desteği ve katılımı olmaksızın gerçekleştirilemezdi. Başta araştırmaya katılanlar olmak üzere bütün insan hakları savunucularına teşekkürü borç

biliyoruz. Ayrıca, bütün titizliği ve dikkatiyle raporun yazımına katkısından ötürü Prof. Dr. Zerrin Kurtoğlu Şahin'e de teşekkürlerimizi sunmak isteriz.

YÖNTEM

Bu rapor, Türkiye İnsan Hakları Vakfı (TİHV) bünyesinde yürütülen *İnsan Hakları Ortamının Yeniden İnşası için İfade, Basın, Örgütlenme ve Toplanma Özgürlüğünün Korunması* projesi kapsamında yürütülen araştırmanın bulgularına dayanmaktadır.

Araştırma, Türkiye’de politik baskının arttığı ve bu atmosfer altında insan hakları alanında yaşanan küresel krizin/tıkanmanın etkilerinin hissedildiği yaklaşık son on yılın önümüze getirdiği sorulara yanıt arama ihtiyacıyla ortaya çıktı. Bu ihtiyaç elbette ki bir tek araştırmayla giderilemeyecek, kapsanamayacak büyüklükte. Öte yandan Türkiye’de ve dünyada pek çok insan hakları savunucusunun bu konuda tartıştığını, cevap aradığını ve elbette çözüm bulmak için harekete geçtiğini de biliyoruz. Bizim amacımız, 1990’lardan bu yana Türkiye’de insan hakları mücadelesinin, uluslararası insan hakları mekanizmalarıyla ilişkili olarak nasıl dönüştüğünü ortaya koymaktı. Böylece, dönüşümün dinamikleri yoluyla, aksayan ve işlemeyen yerleri görerek, savunucuların tartışabileceği bir resmi çizebilmektir.

Bu amaç doğrultusunda, Türkiye’de insan haklarının korunması ve etkili bir insan hakları hareketinin inşa edilmesinde kurucu nitelik taşıyan ve yerellerden başlayarak 1990’lardan bu yana etki alanını genişleten sivil toplum kurumlarının etki alanları ve biçimlerini anlamaya çalıştık. Buna ek olarak, uluslararası insan hakları mekanizmalarını, kurum ve organlarının tutum, karar ve eylemlerini, Türkiye’de insan hakları ortamı ve sivil alana olumlu ve/veya olumsuz etkileri ile ilişkilendirerek ele aldık.

Söz konusu amacın genişliği göz önüne alındığında, elbette, araştırmaya sınırlılık getirmek durumundaydık. Türkiye’de insan hakları hareketi içinde başından bu yana yer alan ve hem Türkiye’de insan hakları hareketi hem de uluslararası insan hakları mekanizmaları konusunda geniş bilgi ve deneyime sahip sekiz savunucuyla gerçekleştirilen Uzman Mülakatlarından hareketle, tartışmak istediğimiz konuyu İnsan Hakları Derneğinin tarihsel izleğini takiple yapabileceğimize karar verdik. Tek bir kuruluşa odaklanmanın elbette sınırlılıkları olmakla birlikte; İHD’nin Türkiye’de 1980 darbesinden sonra kurulan ilk insan hakları örgütü olması; kapsamadığı, mesafeli kaldığı hak ihlali alanlarının varlığı nedeniyle ya da yaşadığı gerilimler ve anlaşmazlıkların sonucu olarak pek çok hak savunucusu örgütlenmenin doğmasına da vesile olmuş olması; ve halen Türkiye insan hakları hareketinin en etkin parçalarından birisi olması nedeniyle araştırma sorusuna İHD üzerinden cevap aramaya yöneldik.

İHD’nin 35 yıllık tarihi, 28 şehirde şubesi, yedi bin civarında üyesi ve sayısız gönüllüsü olmasının yanı sıra, hâlihazırda dernekle üyelik veya gönüllülük bağı olmayan ancak bir dönem İHD’de yer almış savunucuların sayısını ise bilmek mümkün değil. Bu nedenle de derinlemesine mülakat yapacağımız kişilerin seçimini amaçsal örneklem tekniğiyle belirledik. Bu seçimde birkaç kriteri aynı anda uyguladık: En az beş yıldır insan hakları hareketi içinde yer almak koşuluyla; bölgesel farklılıkları olabildiğince kapsamak için farklı illerden, özellikle İstanbul, Ankara gibi merkez şehirler dışından savunucular; İHD’yle uzun yıllardır çalışan/gönüllüsü olan; İHD’ye belirli dönemlerde üye olmakla birlikte sonradan ayrılmış savunucular; derneğin çeşitli kademelerinde, farklı sorumluluk ve deneyimlere sahip kişiler. Bu çerçevede 30 insan hakları savunucusuyla derinlemesine mülakat gerçekleştirildi.

Üçüncü aşamada ise, saha çalışmasından çıkardığımız iki temayı –yerelleşme ve dayanışma- tartışmak üzere, iki odak grup çalışmasında yedi insan hakları savunucusunu bir araya getirdik. Böylece saha çalışması kapsamında 8 insan hakları örgütünden 40 savunucu ile 38 derinlemesine mülakat ve iki odak grup çalışması gerçekleştirildi. Beş savunucuyla farklı görüşme biçimlerinde (uzman, aktivist ve odak grup görüşmeleri) olmak üzere iki kere görüşme yaptık. Görüştüğümüz savunucular, İstanbul, İzmir, Ankara, Adana, Van, Diyarbakır, Siirt, Hatay şehirlerindendi. Görüşme yapılan kişilerin veya dahil oldukları örgütlerin seçimi, bir temsiliyet kaygısıyla yapılmadı; daha ziyade, mülakat gerçekleştirdiğimiz kişileri araştırma sorumuza yanıt bulmak için başvurabileceğimiz savunucular olarak gördük. Bu nedenle de bu araştırmanın temsiliyet ve genelleme iddiası bulunmamaktadır.

Bu araştırma planlandığı dönemde henüz hayatımızda COVID-19 pandemisi yoktu. O nedenle, arşiv çalışmalarının yapılacağı, yüz yüze odak grup görüşmelerinin ve mülakatların gerçekleştirileceği bir araştırma planlamıştık. Ancak, maalesef ki, saha çalışmasına başlamadan salgın başladı. Bu nedenle bütün araştırma sürecini masa başında tamamlamak zorunda kaldık. Derinlemesine mülakatlar ve odak grup çalışmaları -bir mülakat hariç- Zoom platformu aracılığıyla gerçekleştirildi. Zoom ve benzeri platformlar/araçlar aracılığıyla araştırma gerçekleştirmenin yarattığı kısıtlılıklar ve sunduğu olanaklar, elbette dünyanın her yerinde araştırmacıların tartışma konusu haline geldi.

Bu araştırma, uzaktan araştırma yapmanın zorlukları ve kısıtlılıklarının izlerini taşıyor. Elbette, Zoom gibi platformların varlığı aksi halde yapılamayacak araştırmaları gerçekleştirilebilir kıldı; ancak diğer yandan, gerek araştırmacıların gerekse katılımcıların çevrimiçi toplantı/görüşme yorgunluğu (yaygın deyişle Zoom yorgunluğu); bu teknolojilerin herkes için kullanımının aynı kolaylıkta olmaması; sıradan araştırma süreçlerindeki karşılıklılık ve etkileşimin büyük oranda kesintili olması veya hiç kurulamaması öne çıkan problemlerdi. Öte yandan, bu araçların zamandan ve mekandan bağımsızlaştırma olanağı hem olumlu hem de olumsuz işleyen bir özellik oldu. Bir yandan yoğun çalışma temposu içinde yüz yüze görüşmeye vakit ayırmakta zorlanacak kişiler, akşam saatlerinde görüşme yapmayı tercih ederek, mülakatların gerçekleşmesini olanaklı kıldı. Ancak, tam da bu sebeple görüştüğümüz kişilerin yorgun olduğu veya akşamlara sıkıştırılan üst üste toplantılardan bir diğerine geçmek zorunda olduğu durumlarla karşılaştık.

Derinlemesine mülakatlar ve odak grup toplantıları, yarı-yapılandırılmış soru formları yoluyla gerçekleştirildi. Saha çalışmasının dört araştırmacı tarafından gerçekleştirildiği göz önüne alındığında, bu tür mülakatlarda araştırmacıların bir araya gelmesi ve tartışmasının önemi ve değeri yadsınamaz. Ancak yine pandemi sebebiyle, bu tartışmalar ‘uzaktan’, Zoom platformu aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla, araştırmacılar olarak bizlerin bir araya gelemememiz, yeterli yoğunlukta tartışma koşullarımızın olmayışı da araştırma üzerinde iz bıraktı.

Bütün görüşmeler ve odak grup toplantıları, katılımcıların onayı alınarak kaydedildi. Görüntülü kayımlar, görüştüğümüz savunucular üzerindeki etkisini, tam da yüz yüzelik olmayışı sebebiyle gözlemekte de eksik kaldık. Yine de, mülakatın kayıt altına alınmasını

istemeyen veya kaygı dile getiren katılımcı olmaması, kaydın etkisinin minimum olduğunu ummamıza olanak tanıyor.

BÖLÜM I

İHD İLE 35 YIL: ÖĞRENDİKLERİ, ÖĞRETTİKLERİ...

A. Giriş

Türkiye’de 90’lardan bu yana insan hakları pratiklerinin dönüşümünü hem yerel dinamikler bakımından hem de uluslararası insan hakları hukuku ve kurumlarıyla ilişki bakımından ele almak, bir anlamda Türkiye’de insan hakları mücadelesinin dayandığı zeminlere, yönelimine ama en önemlisi insan hakları savunucu pratiğinin karakteristiğine dair bir analizi içeriyor. Bu analizin Türkiye’de insan hakları kavramına dayalı bir mücadele hattının içine doğduğu nitelikler ve süreç içinde kazandığı/edindiği nitelikleri anlamakla ilerlemesi gerektiği açık. Başka deyişle peşinde olduğumuz soru şu: 30 yıllık bir süreç içinde Türkiye’de insan hakları savunuculuğu niteliksel bir değişime uğramış mıdır ve bu değişime etki eden faktörler nelerdir?

Bu soruyu İHD ve onunla ilişkide Türkiye insan hakları mücadelesi içinde soruşturduk, çünkü İHD bir ilk ve kurucu örgüt ve hala en yaygın örgütlenmeye sahip olan bir örgüt. Bu, İHD sonrası oluşmuş/kurulmuş tüm hak temelli örgütlerin karakterini İHD’nin belirlediği anlamına gelmese de İHD’nin, insan hakları kavramının bir itiraz, değişim, müdahale ve mücadele hattının dayanağı olacağı bir yolu açtığı anlamına gelmekte: Çünkü İHD, kimi zaman açmazları ve eksikleriyle kimi zaman da kapsadığı/kapsayamadığı meselelerle Türkiye insan hakları hareketinin çeşitlenmesi ve genişlemesi yolunun başlangıcında duran bir örgüttür.

Ayrıca İHD ile herhangi bir ilişki içinden insan hakları mücadelesine katılan hemen hemen bütün aktivistlerin dilinden dökülürdüğü gibi İHD Türkiye’ye hak savunuculuğunu -ona katılarak ya da karşı çıkarak da olsa- öğreten bir okul.

İHD bir okul... Gerçek anlamda bir okul. Aslında savunduğumuz bu insan haklarının kavramlarının, değerlerinin teorik anlamda ne ifade ettiğini, bunu öğrenmeye başladıkça dilimiz değişti. Hayata bakış açımız ve en önemlisi insan hakları değerlerini kendi içimizde yaşamsallaştırmaya başladık. Özellikle kurum içerisinde görev alma ile beraber bir taraftan da aile içi ilişkimizden tut sosyal ilişkilerimize kadar tamamen yeni bir perspektif, yeni bir hayata bakış açısıyla karşılaştık. (Katılımcı 15)

Bunun anlamı, İHD’nin Türkiye insan hakları hareketinin merkezinde değilse bile kesişme noktasında olan bir örgüt olmasıdır. İHD, baştan beri başka hiçbir örgütün sahip olmadığı bir niteliğe, “gerçekten çaresiz kalan, kimsenin kapısını çalamayanların geldiği bir yer” (Katılımcı 29) olma niteliğine sahiptir.

İHD’den önce Türkiye’de insan hakları kavramı yoktu ya da bu kavramlara dayalı hiçbir mücadele platformu yoktu da demek istemiyoruz; ama hak taleplerinin daha çok sınıfsal zeminlerde kavranıldığı bir siyasal kültür içinden doğan İHD’nin, insan hakları kavramıyla ilişkisinin, bu siyasal kültürden bağımsızlaşacak ve hatta bizzat bu siyasal kültüre etkide bulunup, dönüştürecek bir insan hakları bakış açısının taşıyıcılığına nasıl evrildiğini görmek,

Türkiye'nin insan hakları savunuculuk karakterindeki dönüşümü anlamak bakımından oldukça elverişli bir zemini oluşturuyor.

Bir toplumsal hareketten doğan, bu nedenle bir hareket olma vasfını belli farklılaşmalarla da olsa sürdüren bir 'sivil'² insan hakları kurumu olarak İHD'nin, kuruluşundan bu yana belli dönemeç ve etkileşimler içinde kendi savunuculuk pratiğini nasıl değiştirdiğini anlamaya yönelmek, bir yandan İHD'nin kendisine ve hareket ettiği ortama özgü değişim hatlarını, diğer yandan da hem bu değişime etkisinin güçlü olduğunu düşündüğümüz, evrensel insan hakları norm ve değerleriyle, dolayısıyla uluslararası insan hakları hukuku ve kurumlarıyla ilişkisini ama hem de bu uluslararası zeminlerdeki değişimi analiz etmeyi gerektiriyor. Çünkü insan hakları kavramının doğası gereği sahip olduğu evrensellik ve bu evrenselliğin somutlaştığı yapılar hesaba katılmaksızın, yerel bir yapının insan hakları savunuculuğu pratiğinin niteliğini ortaya koymak mümkün değil. Başka deyişle bir hak savunuculuğunu, insan haklarının savunuculuğu olarak değerlendirebilmek için, evrensel olana yerel ilgilerden hareketle dahil olma kapasitesi ve evrensel olanın, yerel olanda somutlaşabilmesi için ne türden savunuculuk pratiklerinin kazanıldığı ortaya konulmalıdır. Bu nedenle insan hakları savunucuları, aktivistler, kurucu ve sürdürücü aktörlerin kendi deneyimlerinden hareketle yazılmaya çalışılacak olan İHD'nin 35 yılı aşan tarihi, aslında tüm bu süreçte öğrenilen/öğretilenlerin, kazanılmış/kaybedilmiş niteliklerin, güçlenmelerin/zayıflamaların ve en önemlisi yapılabilenlerin/yapılamayanların hem bir değişim olduğunun ama hem de bu değişim içinde taşınan ve ona rengini veren bir takım nitelikler olduğunun gösterilmeye çalışılmasından başka bir şey olmayacaktır.

B. Kuruluş

İlk hareketlenme hatırladığıma göre İstanbul'da başladı. Mahpus aileleri, daha çok anneler, özellikle kadınlar öncülük ediyorlardı. Fakat kafada tam bir netlik, yani nasıl bir dernek veya vakıf şekilleneceği kafada yoktu. Bu süreç içerisinde hatta benim de katıldığım kuruluştan birkaç ay önce Ekin Bilal şirketi vardı Aziz Nesin ve Yalçın Küçüklerin, Haluk Gergerlerin oluşturduğu. Ankara'da Omur Çarşısında bir araya geldik ve insan haklarını savunma derneği mi olsun, tutuklu mahpuslar ve dayanışma ve insan hakları mı olsun gibi çeşitli isimler telaffuz ediliyordu... Sonuçta İHD olsun dendi. Yani bir kişiye özel değil İHD adı, kimseye ait değil, anonim. (Katılımcı 4)

Kurucu bir aktörün dilinden anlıyoruz ki daha başta “anonim” bir örgüt kurmanın, yani herhangi özel ve tikel bir ilginin ya da talebin taşıyıcısı olarak görünmek istemeyen, tersine ‘herkese’ ait olmak, herkesi kapsamak isteyen bir örgütlenme çabasının göstergesi insan

² “Sivil” terimini, Devlet-dışı organizasyonlar anlamındaki sivil toplum örgütlerine işaret etmek için kullanmıyoruz. İnsan hakları hareketinin ayırt edici karakteristiği, bir sivil toplum örgütüne indirgenemeyecek kadar ortaklık alanına ve hatta bir sınır ötesi ortaklık alanına dair meseleler ve değerlerle ilgili olmasıdır ve bu nedenle aslında sivil değil yurttaşlık alanına ait örgütlenmelerdir. Burada devlet kurumu olmaması bakımından sivil olarak tariflediğimiz İHD, ilgileri ve yönelimi bakımından kamusal alana, ortaklık alanına konuşan bir örgütlenmedir.

hakları kavramına başvurmak. Cezaevlerinde zulüm altında olanların annelerinin, kadınların vicdani pusulasının başlangıçtan bu yana tüm deneyim hafızasına yerleşeceği bu hareket belli acil meselelere odaklanarak doğsa da ve aslında bir insan hakları kültürünün içinden doğmasa da İHD kurucularının, insan hakları kavramının kapsayıcılığına ihtiyaç duydukları açık. İnsan haklarının kapsamına dair ortak bir bilgi ve tutumla olmasa da muhtemelen önlerindeki acil meselenin insan hakları kavramının merkezinde duran bir kavramla, insan olmakla ve insanlık onuruyla ilişkili olmasından ve bu iki kavramın doğası gereği taşıdığı evrensellikten dolayı seçilen bir ad oldu İnsan Hakları Derneği.

Cezaevlerindekiilerin daha az acı çekmeleri, mümkünse idamların durdurulması ve mümkünse çıkmalarını amaçlayan İHD, cezaevi meselesi ile başlayan ancak tüzüğüne insan hakları kavramını alarak insan hakları yolculuğu ile ilgili bir başlangıcı oluşturmuş oldu. (Katılımcı 2)

12 Eylül darbe rejimi altında yaşanan ağır insan hakları ihlallerini, cezaevlerinden “İnsanlık Onuru İşkenceyi Yenecek” çığlığıyla yükselen sesi duyurmak, idamları durdurmak için yola çıkanların, sadece bir zulmü anlatmak ve ona karşı durmak için değil, bu zulmün insanlık onuruna aykırı olduğu zeminine dayanarak, yani devlet şiddetine karşı sadece devlete karşı olmak zemininde değil, insanlığa ait en meşru zeminde, insanlık onurunu korumak ilgisıyla konuşmaya başlamaları önemli. Çünkü siyasal bir tutumu, kurucu bir aktör olan Katılımcı 8’in “biz insan hakları hareketini başlattığımızda bir halk hareketi olarak bir direniş örgütledik, bir mücadele örgütlendi... Zaten yüzde doksanı işkence görmüş, şiddet görmüş insanlardık ve kendi kavgamızı örgütledik” sözlerinde açığa vurulan siyasal bir direniş, insanlık onurunu koruma kavgasına yükseltmeleri, İHD’nin hızlıca insan hakları kavramının taşıdığı evrensel değerlerle de ilişkiye geçebilmesinin zemini olmuş görünüyor: İnsan Hakları Derneği, sözün gelişi değil, sahiden acil ve yakıcı bir gündem etrafında kuruldu. İnsanın fiziki varlığını tehdit eden, yaşam hakkı ve işkenceyle ilgili insan hakları ihlalleriyle boğuşuyor, bunlarla ilgili bir duyarlılığı yaymaya çalışıyordu. Hatta bunlardan da önce, bu ihlalleri dile getirmenin bile mesele olduğu bir mücadelenin içinden doğmuştu (Bora, 2006, s. 115).

İnsan hakları kavramına epey yabancı bir siyasal kültürün içinden doğan bir hareketin ağır insan hakları ihlallerini ifade etmek, görünür kılmak ve engellemek için insan hakları alanına geçmesini mümkün kılan şey, bir yandan toplumsal destek için topluma konuşmanın meşru zeminlerine ihtiyaç duyması ama öte yandan 80’lerden itibaren dünyada adalet arayışının merkezine İnsan Hakları kavramının yerleşmesine neden olan uluslararası ortamdaki değişimlerin yol açtığı yükselen insan hakları savunuculuk pratikleriyle bir biçimde karşılaşmış olmasıdır. Tutuklu yakınlarının ve hapisanelerden çıkabilenlerin, Türkiye cezaevlerindeki insanlık-dışı uygulamaları dünyaya duyurma çabalarına, yurtdışına ‘sığınan’ siyasi aktörlerin buldukları ülkelerde kurdukları ilişkilerle sağlanan bu etkileşim önemli.

...[A]rkadaşlarımızdan bazılarının Avrupa’daki ilişkileri sayesinde Almanya, İsviçre, Fransa, İsveç gibi ülkelerden heyetler gelirdi. Ve bizimle görüşürlerdi. Hatta...Yunanlılar Kızılay’da pankart açmışlardı. O dönemden beri uluslararası ilişkiler vardı. Ancak resmileşmesi İHD’nin kurulması ile başladı bu ilişkilerin. (Katılımcı 2)

Uluslararası toplumun ülkede yaşanan zulmü ve acıyı görmesi ve ona karşı mücadele edenlerin yanına gelmesi, bir anlamda bu toplulukla ortak bir itiraz dilini öğrenme ve bu zemini kavrama etkisi de yapmış olabilir. ‘Batı’nın Berlin duvarının yıkılışına kadar gidecek bir süreçte liberal demokrasinin değerlerinin sınıf mücadelesine karşı ‘muzafferliğini’ ilan ettiği bir dönemde, adalet arayışının, eşitlik ve özgürlük mücadelesinin kılavuzu insan hakları kavramı olmaya başlamıştı; F.Furet’in ifadesiyle “İnsan Hakları, sınıf mücadelesinin yerine geçti ama aynı amaçla: İnsanlığın kurtuluşu ve adalet” (Furet, 2012, s. 68). O halde daha kuruluşunda İHD ile birlikte, sınıf mücadelesi içinden gelip, insanlık onurunu koruma mücadelesi verenlerin kendi mücadele hatlarından vazgeçmeden adalet ve kurtuluş aramalarına eşlik edecek zemin böylece yakalanmış görünüyor. Giderek öğrenme, güçlenme ve katılma hedeflerini de içerecek bir şekilde, yerel bir meseleye müdahale arzusundan doğan bir hareketin sadece Türkiye’ye değil dünyaya da konuşmayı hedeflediğini söyleyebiliriz. İHD süreç içinde uluslararası İnsan Hakları toplumunun bir parçası olacak ama göreceğimiz gibi ne yazık ki ne tam anlamıyla sınır ötesi meselelere de müdahale edecek bir güçlenmeye sahip olabilecek ne de uluslararası İnsan Hakları toplumu o başlangıçtaki güç ve dinamiğini taşıyacak.

Şu noktayı baştan belirtmemiz gerekiyor: Türkiye’de insan hakları hareketi, ağır insan hakları ihlallerine odaklı başlamış ve bu hak ihlallerinin temelinde siyasal hakların gaspı yattığı için siyasal hakların, sosyal ve bireysel haklara önceliği bakış açısı, hala sürdüğünü söyleyebileceğimiz bir şekilde savunuculuk pratiğini belirlemiş görünmektedir. Siyasal hakların ilgasının, sosyal-ekonomik ve bireysel hakları savunmayı ve korumayı da engellediğinin farkındalığıyla bunun bir anlamda kaçınılmaz olduğunu söylesek de bu durumun bir insan hakları kültürünün yaratılması ve yayılması bakımından taşıdığı handikabı kabul etmek gerekiyor. Aslında İHD bu handikabın farkındaydı muhtemelen. Çünkü mesela 5 Haziran 1990 Dünya Çevre Günü nedeniyle, uzun bir hazırlıkla yazılan Yaya Hakları Bildirgesi’ni yayınladı. Bu bildirgenin hazırlayıcılarından Tanıl Bora’nın “acil ve yakıcı meselelerimiz dışındaki her konunun kaderi bu... Ancak minik bir kampanyaya vesile olabiliyor; fakat bunlara dönük kalıcı bir ilgi ve takibe kimse gönül indirmiyor, kimsenin takati yetmiyor” (Bora, 2006, s. 116-117) demesinden anlıyoruz ki, farkındalıkla gerçek kılmak arasındaki mesafe aynı zamanda bir boşluk yaratacak ve Türkiye’de ‘hak temelli örgütlenmeler’ adı altında sınıflandırılmalı ve özellikle 2000’lerden sonra sayıları giderek artan çok ve çeşitli yapıların İHD ile ilişkisi de bu mesafede kalacaktı.

İHD’nin kurulma nedeni olan mesele, örgütün etkili ve uzun süren bir mücadele sonucunda da olsa değiştirici bir nitelik kazanacak olan eylemlilik karakterine de rengini veren kampanya, 1987’deki “Genel Af ve Ölüm Cezasının Kaldırılması” için yürütülen kampanyadır. Ölüm cezasının kaldırılması epey süre almış olsa da bu kampanya en azından idamları durdurmuş ve 1991’de yapılan ceza infaz yasasında yapılan düzenlemelerle bir genel af değilse de ceza indirimi sağlanarak siyasi mahpusların bir kısmının cezaevlerinden çıkması sağlanmıştır. Bu kampanyada uluslararası topluluğun desteğini almak, kampanyanın etkisini arttırmış görünüyor. Avrupa’ya sığınan siyasi aktörlerin kurduğu yapıların da Türkiye’deki ağır insan hakları ihlallerine karşı bir tür uluslararası ‘lobi’ faaliyeti sürdürmelerinin bu süreçteki etkisi, kurucu aktörlerin açık bir şekilde deneyimlediği bir olgu.

Fransa doğrudan değil belki ama Almanya'nın doğrudan etkisi var. İHD'nin ilk grup başkanı Nevzat Helvacı'nın ilk seyahatinin Almanya olması tesadüf değildir elbette. Buralardaki arkadaşların etkisi vardır ve gündeminde ülkemizdeki cezaevlerinin yarattığı insan hakları ihlali vardır. Yani değişik bir konu yoktur. Bunun arkasında siyasi amaçlar falan yoktur. Cezaevlerindeki daha az acı çekmeleri, mümkünse idamlarının durdurulması ve mümkünse çıkmaları amaçlamaktadır. Ve bu hareketlerin 1991'de çıkarılan şartlı salıverme yasasına ciddi etkisi olduğunu düşünmekteyim. Bu vesile ile içeriden çok sayıda insanın çıkması söz konusu olmuştur ancak Kürtlere kapalı bir konu olmuştur. Orada mecal bu kadardır. Çünkü o zamanki kuşağın ilişkiler ağı ancak bu kadarına yetmişti. Bu handikabın etkileri bugünkü Kürt Meselesinde olduğu gibi devam etmektedir. (Katılımcı 2)

Bir hatırlamanın, aslında olaydan sonraki deneyimlerle bir yeniden düşünme yoluyla gerçekleştiğini bildiğimizde, yukarıdaki anlatı İHD'nin çıktığı yoldaki dayanışma hatlarını da insan haklarının kapsamına dair o dönem taşıdığı açmazları da ve belki de bir dönüşümün başlangıcında yaşanan birçok kırılma/onarma durumlarını da açığa vuruyor. Öncelikle, 1989'da kurulan Türkiye-Almanya İnsan Hakları Derneği, "İHD'nin dünyaya açılan kapısı olmuştu. İHD'yi Avrupa halkları, evrensel insan hakları ve barış savunucuları ile buluşturmuştu." (Birdal, 2018, s. 146). Siyasi sığınmacıların bir tür 'diaspora' yaratacak bir biçimde, başlangıçta tüm ilgi ve enerjilerini 'geride, cezaevlerinde bıraktıkları'nı kurtarma ve 12 Eylül rejimine karşı Batı'yı uyarma ve yanlarına alma çabasıyla kurdukları Avrupa'daki bu türden dernekler, idamların durdurulması kampanyasının uluslararası destek almasında oldukça etkili oldular.

İlk yıllarda vakıf kurulduğu aşamada ve hemen kurulduktan sonraki birkaç yıl içinde bizim Avrupa'daki irtibat noktalarımız, Türkiye'den göç etmiş siyasilerdi, siyasi göçmenlerdi. Yani Türkiye'den kaçmış, biliyorsunuz 1980 darbesinde 30 binin üzerinde genç insan Türkiye'yi terk etmek zorunda kaldı. Kaçaklardı bunlar... Ondan sonra, Avrupa'nın değişik ülkelerine yerleşmiş dostlarımızı aslında. Gittiğimizde bunlarda kalıyorduk, evlerinde kalıyorduk. Yani onların sağladığı ya da imkânları olan yerleri bulup bizi orada ağırlıyorlardı. Yani biz, paramız yoktu o otellerde filan ya da işte kendi başımıza gidip restoranlarda filan yemek yemiyorduk. Yani tamamen siyasi göçmenlerin misafirleri olarak birkaç yıl böyle bir ilişki içinde olduk. Hatta bizim resmi ilişkilerimizi de, işte orada 10 yıl 15 yıl kalmış oldukları için, tanışık olduklarını resmi kurumlarla da onlar sağladılar ilişkilerimizi. Böyle bir çalışmayla başladık vakıfta. Yani gönüllü olarak bu arkadaşlar vakfa bir dayanışma içinde yardım etmeye başladılar. Bizim Avrupa'yla ilk ilişkimiz buydu. (Katılımcı 8)

Bu nedenle diyebiliriz ki, uluslararası toplumla ilişki başlangıçta bir 'lobi' faaliyetiyle gerçekleşmiştir. Ancak bu 'tanışıklık' kısa sürede uluslararası insan hakları kurumları ve mekanizmalarıyla doğrudan ilişkiye evrilecektir.

Aslında özellikle hukukçu aktivistlerin savunuculuk pratiği, daha baştan uluslararası insan hakları hukukuna referansla yürütülmüştür. İHD'nin kuruluşunda oluşturduğu üç komisyondan, (işkenceyle mücadele, kadın hakları ve 1402'likler komisyonu³), 12 Eylül yasalarıyla ihraç edilmiş olan akademisyenlerin haklarını geri alma mücadelesi veren 1402'likler komisyonu, verdiği hukuk mücadelesinde uluslararası kurumların desteğini ve hatta bağlayıcı olması gereken kararlarla sürece müdahalesini sağlamıştır. 1402'liklerin çalışma hakkını geri alabilmek için ILO'ya başvurmuş ve oradan aldığı kararla kendi savunuculuk pratiklerini güçlendirmiştir (Özen, 2002, s.306-331). İHD 1988'de 1402'likler kurultayını örgütlemiş ve bu kurultay sonucuyla bir hak mücadelesine müdahil olmuştu. 1402'liklerin üniversitelere dönüşü uzun bir hukuk mücadelesi gerektirmiş (1990 yılında işlerine geri dönebildiler) ama bu süreç İHD'nin uluslararası insan hakları hukukuna referansla yargısal mücadeleyi sürdürmesinin önemli başlangıçlarından birisi olmuştur.

ILO, 1402'liklerin durumunu 111 sayılı İş ve Meslekte Ayrımcılık Sözleşmesine aykırı buldu. Yani insanların siyasi, ideolojik fikirleri veya dini inançları veya etnik kimlikleri nedeniyle ihraç edilmeleri ayrımcılıktır. Nitekim 111 sayılı İş ve Meslekte Ayrımcılık Sözleşmesine aykırı buldu ve karar aldı. İHD'nin de uluslararası ilişkiler bakımından uluslararası kurumları etkilediği ve sonuç aldığı ve bizim sosyal hareketler tarihimize de önemle kaydedilmesi gereken bir başarısıdır bu. (Katılımcı 4)

90'lara gelirken, İHD henüz insan hakları rejimi ve uluslararası toplumla tanışma, tanınma ve kendi meselelerini uluslararası düzeyde görünür kılma hattındaydı. 1987'de hazırladığı iki önemli rapor, 'işkence raporu' ve 'cezaevleri raporu', uluslararası toplumla girdiği ilişkide acil meselelerini dünyaya anlatmanın kılavuz metinleriydi.

İHD'nin kuruluşunun ve süreç kazanmasının, şubeleşmesinin ardından 1988 yılından itibaren çeşitli kişiler, şahsiyetler, politik aktörler ve insan hakları örgütleri ile temaslar başladı, bütün dünyaya yayılmış bir temaslar zincirinden bahsediyorum. 1988 yılında Helsinki İzleme Komitesi'nin davetine uyarak, Emil Galip Sandalcı ile -şimdi o gökyüzünde- ve o zamanın İHD İstanbul şube başkanı, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinin 40. Yılı etkinliklerinde İHD'yi temsil etmek üzere New York'a gidiyor. Aslında Helsinki Komitesi kendi başına davet etmiyor, BM ile işbirliği, iletişim içindeki bir davet. New York'ta temaslarda bulunuyor, devlet temsilcileri ve sivil toplum örgütleriyle. Yine 1989'da ABD'deki Af Örgütü'nün daveti üzerine çeşitli toplantılara katılmak üzere hem devlet yetkilileriyle hem de Harvard Üniversitesi'nde görüşmeler yapmak üzere İHD genel başkanı Nevzat Helvacı Amerika'ya gidiyor. 1989 yılında BM'ye bağlı 12 komitenin başkanıyla görüşmek üzere İsviçre'ye gidiyor. Tüm bu temaslarda İHD'nin dayanışma amacıyla, destek arayışıyla ve tanınma anlayışıyla hareket ettiğine inanıyorum. (Katılımcı 4)

³ Bu komisyonlar hala varlığını sürdürüyor ama 1402'likler komisyonunun yerini KHK'lılar komisyonu almış durumda. Bu durum insan hakları mücadelesinde başlangıç meselelerinin de hala sürdüğünü gösteriyor olmalı.

İHD'nin Türkiye ile 'ilgilenen' uluslararası toplum tarafından hızla tanınması, uluslararası mekanizma ve kurumların Türkiye'de demokrasinin önündeki engeller, devlet-toplum ilişkisinin niteliği ve önemlisi yaşanan hak ihlallerinin nedenleri ve nitelikleri ile ilgili bilgilenmede İHD'yi muhatap alacakları bir zemini de yaratmıştır. Aslında kurucu aktörlerin dilinden de anlıyoruz ki, İHD hem devlet ve hatta toplum nezdinde sahip olmadığı meşruiyeti kazanma, hem güçlenme, desteklenme ama en önemlisi Türkiye'de demokratik bir değişim sağlama hedefiyle bir anlamda bir insan hakları 'diplomasisi' için dünyaya katılma ve onun bir parçası olarak kendi yerel alanını değiştirme yönelimine çok erkenden sahipti.

Bu nedenle İHD'nin savunuculuk pratiğinin temel karakterini, bu acil meselelere yüksek bir gönüllülük ve angajmanla çözüm arayan hukukçu aktivistlerin ve çoğu ihlale uğrayan olmaktan ihlalin nedenlerini ve ihlalleri önleme yollarını arayan aktörlere dönüşerek eyleme geçenlerin deneyimleri biçimlendirmiştir. Bu deneyimler aynı zamanda İHD'nin kendi değişim hattını da belirlemiştir. Çünkü, "1986-1990 hatta 1992 süreci; zihniyetlerde bir altüst oluş sürecidir. Kendi bileşenlerinin düşünce özgürlüğü, kişi özgürlüğü ve güvenliği, yaşam hakkı, örgütlenme özgürlüğünden yola çıkan İHD, zaman içinde bu hakların evrenselliğini, bölünmezliğini, hem kendi içinde hem de sol ile ve egemenlerle tartışmak zorunda kaldı" (Kantar, 2006, s.142). Savunuculardaki zihniyet dönüşümü olarak tarif edebileceğimiz ve esasında yerel olandan evrensel olana yükselen bir duygu ve bilincin insan hakları savunucularında kök salmaya başlaması olarak görülen bu süreç, bir yandan da insan hakları kültürüne zaten sahip olmayan bir toplumsallık içinde İHD'nin hem kendi meşruiyetini kazanmaya hem de ağır insan hakları ihlallerine karşı toplumsal bir farkındalık ve mümkünse karşı duruş yaratmaya çalıştığı bir süreçti. Türkiye'de insan hakları mücadelesinin, İHD'nin içinden doğduğu siyasal kültürün insan hakları bakımından taşıdığı açmazlarla baş etmeyi ve giderek bu kültürü de etkilemeyi kimi zaman sancılı karşılaşma ve yüzleşmelerle öğrendiği bu dönemin, 90'ların başından itibaren aynı zamanda insan hakları hukukuna dayalı müdahale ve mücadele yol ve yöntemlerini bizzat deneyim içinde öğrendiği ve dolayısıyla güçlendiği ve bir insan hakları hareketinin de doğmasına zemin oluşturduğu bir yolu açtığını da hemen belirtelim. Bu öğrenme ve değişim sürecinde yaşayacağı tüm krizlere karşı İHD'yi koruyan niteliği ise, hak ihlallerine maruz bırakılan ve bu ihlallere tanık olanlar için taşıyacağı anlamdı.

Şimdi tabii bir askeri darbe sonrası koşullarda kurulan bir dernek olduğu için yani 1986, hani hakikaten toplumun işte oksijene, suya, havaya, ekmeğe ihtiyaç duymak gibi tanımlarsanız hani bir örgütlülüğe, bir hak ve özgürlük mücadelesinde bir araya durmaya ve onu örgütlü bir biçimde yürütme gerekliliğinin de aynı oranda ihtiyaç olduğu bir dönem. Yani düşünün, 1986, yani askeri darbesinden hemen sonra, toplumun tamamen nefessiz bırakıldığı bir dönemden bahsediyoruz. Hemen akabinde de başta Diyarbakır İstanbul olmak üzere, hani büyük şubelerin açılması ve insanların "Ben yalnız değilim" duygusunu artık yaşamaları... (Katılımcı 35)

Böylece İHD'ye kuruluşunda yerleşen ve hala belli anlamlarda sürdürdüğü nitelik, savunucuların, aktivistlerin, tümüyle ortaklaşmış değerlere referanslarla birbirleriyle konuşmalar bile, "doğal bir dayanışma ve bu dayanışmanın getirdiği çok doğal bir değerlere

dayalı bir ilişki biçimi, duygudaşlık, adanmışlık” (Katılımcı 42) içinde eyleme kapasitesine sahip olmasıdır. Biliyoruz ki, “dayanışmayı çekersek insan hakları hareketinden ya da insan hakları alanından geriye hiçbir şey kalmaz” (Katılımcı 43).

C. Müdahale ve Mücadeleyi Yolda Öğrenmek: 1990’lar

...biz özellikle aktif çalışanlar, insan haklarını ve insan hakları mücadelesini iş üstünde öğrendiler... (Katılımcı 3)

90’lar hem İHD’nin gerçek anlamda bir insan hakları örgütü olmayı -belli kısıtlılıklarla da olsa- öğrendiği, hem uluslararası toplum ve insan hakları kurumlarıyla girdiği ilişki içinden insan hakları kültür ve bilgisini genişlettiği, hem de özellikle Türkiye’nin bir ‘bölge’sinin neredeyse bir düşman bölge ilan edilmesiyle yaşanmaya başlayan ağır insan hakları ihlallerine müdahale etme ve bu ihlalleri önleme yol ve yöntemlerini aramak, bulmak zorunda kaldığı bir dönemdir. Aslında denilebilir ki 90’lar hak savunuculuğu pratiğinin mümkün en farklı tezahürleriyle hayata geçirilmeye başlandığı dönemlerdi. İhlali görme, müdahale etme, tespit etme, ihlali önleme mekanizmaları yaratma, ihlallerin yol açtığı etki ve kayıpları onarma, giderme gibi savunuculuk pratiklerinin, gönüllülük, adanmışlık ve ısrarla icra edildiği bu dönem, insan hakları mücadelesindeki tüm meşru araç ve zeminleri kullanmanın yollarının da aranıp bulunmaya çalışıldığı dönemdir. Türkiye’de insan hakları hareketinin bir anlamda en dinamik olduğu bu dönem hem yerel hem de uluslararası ölçekte İHD’nin bir ‘merkez’ olmasını da sağlamıştır. Bu dönemlerden miras alınan savunuculuk tarzı, bugün hala bir kılavuz işlevi görüyor.

Bir hak savunucusu gerçekten aktivizmi içermeli. Sokakta olmayı içermeli, topluma seslenmeyi, toplumu dönüştürmeyi içermeli. Hak ihlalleri farkındalığı içermeli. Görmek istemeyenlere göstermeyi içermelidir, hatırlatmayı içermeli. (Katılımcı 30)

Aslında 90’ların hemen başında İHD kendi insan hakları bakış açısının sınırlılıklarıyla hesaplaşmak, yüzleşmek ve ortaya çıkan ‘açmaz’ları aşmayı da yolda öğrenmek zorunda kaldı. 1990 Genel Kongresinde Vedat Aydın’ın Kürtçe konuşmak istemesiyle örgütte -kimileri yasalara karşı İHD’yi korumak için, kimileri ‘toplumsal ortaklığın’ dilini Türkçe olarak tarif ettiği için, vb. - ortaya çıkan kriz, hem insan haklarının ‘kapsamının’ ne olduğuna dair, hem de aslında bir ‘yeni’ durum ile karşılaşıldığında bu ‘yeni’nin nasıl içerileceğine dair sorulara verilecek yanıtların, Türkiye siyasi kültürü içinde kolay yanıtlar olmayacağını da gösteren bir kriz oldu. Vedat Aydın’ın kongreden yaklaşık 9 ay sonra işkenceyle öldürülmüş olması, muhtemelen yol açtığı travmatik etkiyle beraber, krizin ortaya çıkardığı sorunlarla derin bir yüzleşme olmaksızın, bir hak savunucusunun sahip olması gereken refleks içinde -ihlali görme ve önleme refleksi içinde- bir tür kendiliğinden ‘aşıldı’. Mevcut koşullardan dolayı, İHD’nin kendi örgütsel savunuculuk pratiği içinde bu krizi ‘aşmak zorunda kaldığını söyleyelim.⁴

⁴ Bkz. Birdal, A. (2018), *Sarı Zarf*, ss.155-160; dönemin farklı tanıklarının anlatılarında farklı boyutlarının altının çizildiği bu kriz, “Kürt meselesinin” bir insan hakları meselesi olarak tanınması meselesidir de.

Aslında galiba İHD sürekli bir ‘yeni’ ile karşılaşarak kendi hak bakış açısını genişletmiş, bu nedenle de hiçbir zaman ‘özel’ bir hak-talep alanına kapanmamayı başarmıştır. Krizlerle öğrenmenin yarattığı bir kapasite olarak görebileceğimiz bu niteliğin kazanılmasında kriz, hesaplaşma, yüzleşmeye yol açarak etkili olan karşılaşmalardan birisi Kürt gerçeği ise, diğerleri, LGBTİ+’ların insan hakları ve İHD’nin içinden doğduğu sol-laik kültüre tamamen yabancı ve hatta geçmişte bir çatışma içinde olduğu için ‘aykırı’ bir toplumsal grubun, devletin hakları ihlal etme alışkanlığından nasibini alan bir dindar Müslüman grubun bir hak hareketi olarak ortaya çıkmış olduğu gerçeği idi. 1991’de Mazlum-Der kuruldu ve İHD’nin kendisini bir hak hareketi olarak tanımlayan bu yapı ile ilişkisini hangi zeminde kuracağı cevaplanması gereken bir soruydu. Aslında aynı soru, Mazlum-Der’in de önünde duruyordu. Bu karşılaşmanın her iki taraf için de bir işbirliği, dayanışma ilişkisine evrilmesi, itiraf etmek gerekiyor ki örgütlerde “İnsan Hakları Herkes İçindir” bakış açısına sahip aktörlerin gayret ve çabalarıyla mümkün olmuştur ama bu çabayı kolaylaştıran koşulların varlığı da önemlidir. Kürt illerinde yaşanan ağır insan hakları ihlallerinin giderek yaygınlaşması, örneğin Diyarbakır’da bu ihlallere karşı ortak tavır alma ve dayanışma içinde müdahale etmeyi gerektirmişti. Her koşulda Mazlum-Der ve İHD biraz da “zulmün potasında birlikte eridikleri”⁵ bilinciyle birbirlerini etkilediler.⁶

Aslında 90’ların hemen başında kurulan TİHV, bu ortak tutum almayı kolaylaştıracak bir zemini de sağlamıştı. 80’lerin sonunda İHD ve Türk Tabipleri Birliği’nde (TTB), Uluslararası İşkence Görenler için Tedavi Merkezî (IRCT) ve başka uluslararası kurumlarla diyalog ve dayanışma ilişkileriyle ortaya çıkan bir imkan tartışılmaya başlandı ve özellikle ağır insan hakları ihlallerine maruz kalanların yaşadıkları fiziksel ve ruhsal travmayla baş etmesine destek olacak ve aynı zamanda bu ihlallerin tespiti ve giderim yollarını geliştirecek özerk ve bağımsız bir yapıya ihtiyacın tarif edilmesiyle, 1990’da TİHV kuruldu. İşkence ve kötü muameleye uğrayanların tedavi merkezi olma esas amacıyla kurulan TİHV, Türkiye insan hakları hareketi içindeki farklı örgütlenmelerin kendisi üzerinden ortaklaşabileceği bir zemini de yaratmış oldu. Çünkü insan hakları kanonunda “mutlak yasak” niteliği taşıyan bir ihlalin kapsamı kendisinden aşıldı; hiç kimseye işkence yapılamaz. Böylece TİHV bir tedavi merkezi olarak yapılırsa da kurucu ilke ve değerinin kapsayıcılığıyla, Türkiye insan hakları hareketinin tümüne açık bir örgütlenme olma niteliğini de baştan itibaren taşıdı. TİHV’in kurucuları arasında yer alan İHD ile bir anlamda organik ilişkisi, bu ‘herkese’ açıklık ilkesini birlikte taşıyacakları bir zeminin güçlenmesini de sağladı.

Türkiye’nin neredeyse yasal zorunlulukla kurulmamış olan en büyük örgütüdür İHD. Bu da her kesimden insanın temsiliyetini ve söz söyleme hakkını beraberinde doğal olarak getiriyordu. Ve bu kadar aşağıdan gelen, tabana dayanan bir örgütte ekip oluşturmak her zaman çok kolay değildir. Ama ben bunun başarıldığını düşünüyorum.
(Katılımcı 3)

⁵ Bu ifadeyi, Mazlum-Der’in etkili aktörlerinden birisinden, Yılmaz Ensaroğlu’ndan ödünç aldık.

⁶ 2010’larda Mazlum-Der’in bir anlamda dağılması ve geriye bir tür GONGO vasıflı bir örgütün kalmasının ardından oluşan “Hak ve Adalet İnisiyatifi”, bugün İHD’nin ortak insan hakları mücadele hattında bulunan örgütlenmedir.

90'lar aynı zamanda Türkiye'de yaşanmış ve yaşanmakta olan ağır insan hakları ihlallerine karşı uluslararası mekanizmalarla ilişkiye geçilmeye başlandığı dönemlerdir. Bu süreçte, özellikle devletin Kürt sorununu 'çözme' tarzı nedeniyle 'bölge'de yaşanan ve çoğu acil müdahale gerektiren ağır insan hakları ihlalleri ve bunların sistematikleşmesi, bir yandan AB ve BM'nin denetleyici, değiştirici ve hatta acil müdahale gücünü kullanmasını sağlayarak devleti zorlamak için 'diplomatik' ya da daha doğrusu etkili olabilecek siyasal figürlerle ilişkiler kurmayı gerekli kıldı; diğer yandan da Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin (AİHM) bireysel başvurulara açılmasıyla başlayan yargısal süreçlerle hem hak ihlalinin tazminini, hem hak ihlalinin kaynaklarına müdahale etmeyi sağlamak için ihlalin tanımlanması, giderimi ve cezasızlığı ortadan kaldırmaya yönelik davalar açılmaya başlandı.

1991 yılında insan hakları mücadelesinin önemli aktörlerinden Bülent Tanör, Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu'nu yazdı ve amacını, "burada Türkiye'deki insan hakları hukuku, rejimi ya da tablosu değil, ihlaller olgusu, sistematigi ve bunun nedenleri araştırılacaktır" (Tanör, 1991, s.15) diyerek tarif etti. Kitap uluslararası insan hakları hukukuna referansla ülkenin, insan hakları hukukunun ne kadar gerisinde olduğunu, daha doğrusu hukuk ve uygulama arasındaki mesafeyle koruyucu mekanizmalara olan ihtiyacı gösteriyordu. Bu, savunuculara, özellikle hukukçu aktivistlere izlemeleri gereken yolu da işaret eden bir kitap oldu. İhlallere karşı verilecek hukuksal mücadele, referansını ve meşruiyetini uluslararası hukuktan alacak, böylece yerel olanın insan haklarına uymayan yanları açığa çıkarılarak değişmesine zorlanacaktı.

Yargı pratiğini değiştirmek, yasaları değiştirmek ve zihniyeti değiştirmek. Aslında, temel başvuru motivasyonumuz, biz hukukçu olarak bu. Ama yanı sıra tabii ki müvekkilin haklarını gerçekleştirmek, güvence altına almak. (Katılımcı 7)

Bu, AİHM ve diğer uluslararası mekanizmalara başvurunun esas motiflerinden birisinin Türkiye'deki yargılamanın adaletsizliğini göstermek de olduğuna işaret ediyor. Sadece bir mağduriyet gidermek için değil aynı zamanda bir adaletsizliği gösterme mücadelesi olarak da AİHM'ye başvuruluyordu.

Biz şimdi, yani, istiyorduk ki bunlar belgelensin, hani, Türkiye ile ilgili mahkûmiyet kararları versin. Türkiye'nin siciline işlensin bunlar, hani. Tarihe bir not düşülmüş olsun. Hiçbir şey olmasa da bu olsun. (Katılımcı 6)

Bu yargısal mücadele hattının, aynı zamanda Bülent Tanör'ün işaret ettiği gibi uluslararası toplumun Türkiye'yi neye 'uyma'ya zorlayacağını da gösterme çabası olarak okunması gerektiği açık. Bu sürecin, Diyarbakır Barosu ve ardından İzmir Barosunun insan hakları savunuculuğu olarak avukatlık pratiğini tarif ettikleri yapılar kurmaya başlamasıyla özellikle hukukçu aktivistlerce taşınması ve sürdürülmesi, Türkiye'de hak savunuculuğu alanının giderek hukuka daralması riskini de barındırıyordu ve bu risk 2010'lardan itibaren savunuculuk pratiğinin 'saha'dan, sokaktan kopmaya zorlanmasıyla birleştiğinde bir anlamda mücadele pratiklerini de değiştirecek bir riskti. Ancak bir insan hakları savunucusunun 'saha'sı, insan hakları ihlalleri kavramı doğrudan ihlale uğrayanlara işaret ettiği için mağdurlar ve onların adalet arayışıdır. Bu nedenle hukukçu aktivistlerin ihlale uğrayanlarla

çoğu zaman doğrudan kurdukları ilişki nedeniyle, hukuk mücadelesinin sahadan uzaklaştırdığı tezine karşı oldukça dikkatli olmak gerekiyor.

Aslında, mağdurlarla doğrudan ilişkiye ve ihlalleri yerinde tespit pratiğine dayalı savunuculuğun aynı zamanda uluslararası toplum ve uluslararası adalet mekanizmalarınca hayata geçiriliyor olması, 90'larda insan hakları mücadelesinin etkisini ve gücünü arttıran en önemli nitelikti.

TİHV'in bizzat bir uluslararası ağ içinde kurulabilmiş olması ve bu ağlarla ilişkisini karşılıklılık ve dayanışma içinde sürdüren bir savunuculuk pratiğini hayata geçirebilmesi de Türkiye insan hakları hareketinin dünyayla ilişkisini bir dayanışma ve güçlenme ilişkisi olarak tanımlayacağı zemini güçlendirmiştir.

Avrupa ilişkilerimizi kurumsallaştıralım dedik ve Avrupa'da Dayanışma Komiteleri kurduk. Avrupa'nın bazı kentlerinde Türkiye İnsan Hakları Vakfı ile dayanışma komiteleri kurduk. Mesela İsveç'te kurduk, Norveç'te kurduk, Hollanda'da kurduk, Fransa'da kurduk. Hatta Fransa'daki iyice büyüdü, kurumların katıldığı bir platforma dönüştü vesaire. Ve bu komiteler üzerinden biz Avrupa'da Avrupa'nın değişik merkezlerinde hem Türkiye'yi anlatan hem Dünya İnsan Hakları Hareketi'ne dair görüşlerimizi aktarmamıza yol veren gündemler oluştu. Ve böylece ilişki ağımız gelişti ve dayanışma alanımız büyüdü. (Katılımcı 8)

İHD ve TİHV'in beraberce FIDH⁷ üyeliği de önemli bir unsurdur. Çünkü aslında pek çok mekanizmadan haberdar olma, birlikte alternatif rapor sunma ve benzer başka şeyleri de kullanma meselesini OMCT⁸, FIDH ve vakfın ilk destekçisi olan Danimarka merkezli işkenceye karşı merkezi IRCT önemlidir... Bu ilişkiler o tür kanalları açmak için de son derece elverişli ilişkilerdi... (Katılımcı 1)

Tam bu noktada altını çizerek ayırım yapmamız gereken şey, uluslararası ya da daha doğrusu küresel insan hakları hareketi ve uluslararası mekanizmaların savunuculuk bakımından taşıdığı değerın birbirlerinden farklı olduğudur. Ignatieff'in ikaz ettiği gibi insan hakları normlarının, yani uluslararası insan hakları hukukunun dünya çapında yaygınlaşmasının ekonomik küreselleşmenin moral bir sonucu olduğunu biliyoruz (Ignatieff, 2000, s.290). Hatta bu hukukun daha kuruluşunda uluslararası değil, ulus-devletlerarası bir kurulum olduğunu da biliyoruz. Bu nedenle, uluslararası mekanizmaların esas işlev ve anlamı devletlerin düzenleme ve yönetme etkinliğine dair, ancak devletler onayladıkça yürürlüğe girecek kodlar sistemi sunmasıdır. Uluslararası insan hakları rejimi olarak adlandıracağımız bu yapının, öncelikle bu rejimin dayandığı sistemin korunmasını esas alacağını hesaba kattığımızda, uluslararası mekanizmalarını koruyuculuk ve savunuculuk kavramlarıyla değil, denetleme ve belki olsa olsa 'uymaya zorlama' kavramları zemininde düşünmek zorundayız. Ancak, 'insancıl' hukukun da içinde güçlendiği bu sistemin açtığı ve bir anlamda güçlendirdiğini söyleyebileceğimiz uluslararası toplumda insan haklarının evrenselliğini bu haklara sahip olmanın, tüm diğer insanlara karşı sorumluluk içerdiği bilincinin de

⁷ Uluslararası İnsan Hakları Federasyonu

⁸ İşkenceye Karşı Dünya Örgütü

yükselmesiyle, niteliği bu sefer ulus-devletlerarası olmayan bir uluslararasılık olan, Uluslararası Af Örgütü, İnsan Hakları İzleme Örgütü gibi sivil insan hakları örgütleri ağırları doğabilmiştir. İnsan hakları mücadelesi bakımından fark yaratacak olan bu “savunuculuk devrimi sayesinde daha önce öngörülemez olan bir şey gerçekleşti ve insan hakları ihlal edilenler-mağdurlar bir şekilde kendilerini dünyaya gösterme fırsatı buldular” (s.291). Uluslararası ya da bir anlamda küresel bir savunuculuk ağının bizzat yerel savunucular üzerindeki etkisini, 90’lardan beri Türkiye insan hakları hareketi içindeki bir insan hakları savunucusunun anlatısından okuyabiliriz.

Bu çok kıymetli bir işbirliği çünkü hani, bu devletlerin sivil topluma yaptığı baskıyla baş edebilmenin bir yolu da bu: Güçlerimizi birleştirmek, birlikte daha güçlü olmak ve dayanışmak, deney alışverişi olmak. (Katılımcı 7)

Ignatieff’in “savunuculuk devrimi” adını verdiği bu insan hakları örgütleri arasındaki kurulan ağlara dahil olmak, insan hakları savunucularının devletleri bir uluslararası hukuka ‘uymaya zorlama’ mekanizmalarının ‘aracısı’ olmadıkları, tersine insan hakları kavramının siyasal ufkunu, adalet arayışını dinamik bir biçimde taşıyan aktivistler oldukları bir küresel insan hareketinin parçası olmak demektir. Küresel insan hakları hareketi, devletlerarası ilişkilerin kodlarına değil de insanlığın ortak paylaşılan değerleri olarak insan hakları ilkelerine referansla kendi savunuculuk pratiğini gerçekleştiren bir hareket olduğu için, devletlerin önceliklerini değil insan olmanın önceliklerini merkeze alır. Bu nitelik sayesinde diyebiliriz ki, insan hakları hareketi, evrensel olanın tikel olanda, toplumsal örüntüler içinde, gruplarda, bireylerde kökleşmesini ve esasında yaşam dünyasının dönüşmesini, bir ‘zihniyet’ devrimini hedefleyecek bir ufka sahiptir.

Sonuçta, hem uluslararası örgütlerle dayanışma ve iş birliğinin, hem uluslararası mekanizmaların etkin müdahale tarzlarının, Türkiye’deki hak savunucularına hem objektif hem de sübjektif etkilerinin olduğu açıktır.

İnsan hakları savunucularının 90’lı yıllarda götürdüğü vakalarda, buna bakan komisyonun (o sıralarda komisyondan AİHM), buraya (yerellere) temsilci göndererek mağdurlarla görüşmesi, (şunu yapması/bunu yapması) dolayısıyla aslında iddia ettiğimiz şeyi, daha güçlü bir şekilde mahkemenin önüne götürmek ve dolayısıyla mahkemenin güçlü bir karar vermesini sağlayacak sonuç doğuruyordu. Şimdi o, elimizde yok; o bitti. Yani 90’larda götürülmüş olan zorla kaybedilmeler, zorla yerinden edilmeler, işkence vakaları vs. AİHM’de başka bir içtihat da yarattı aslında. Pek çok içtihat, Türkiye’nin de vakalarının (insan hakları ihlallerinin söz konusu olduğu götürülmüş dava örneklerinin) katkıda bulunduğu bir içtihat aslında AİHM içtihadı. Hele ki OHAL içerisindeki standartların uygulanmasına yönelik olarak geliştirdiği içtihatlar öyle içtihatlardır mesela. Yani, ağırlıklı olarak Türkiye’den kaynaklanan; yani bir yandan İrlanda’dan hani İngiltere’nin IRA ile olan meselesi, BASK / ETA ile olan ve Türkiye’nin de PKK ile olan meselesinde bir sürü şeyi, hak ihlali olarak tanımlayıp, oradan standartlar ortaya çıkarıldı aslında o dönemde. Dolayısıyla bu hani, içindeki insan hakları savunucuları bakımından, hem devletin o

savunuculuğa yönelik tavrı, bunları gidermek için kısmi de olsa, hani çok bireysel / noktasal da olsa değişiklik yapmaya yönelten şeylerdi aslında... (Katılımcı 1)

Bu anlatıdan hareketle şu soruları soralım: Uluslararası insan hakları kurumlarının yerel toplumsal mücadelelerle ilişkisi, daha doğrusu bu mücadeleyi verenlerle ilişkisi ne türden etkiye sahiptir, onlara değiştirici, dönüştürücü bir alan açıyor mu? Bu ilişki gerçekten olmazsa olmaz bir ilişki midir? Örneğin bu ilişki, bir “sınır ötesi yargısal iletişim” (Slaughter, 1995) alanı yaratıyor mu? Başka deyişle, insan hakları normları, değerleri ve bilgisinin yaygınlaşmasına aracılık edecek olan, yarı-hukuksal tipteki referans kararlar ağı yaratılabilmiş midir? Çünkü eğer bir “sınır ötesi yargısal iletişim” ağı yaratılabilirse, bir tür virtuel insan hakları ağı kurulabilir, yasaların insan hakları değerlerine dayalı yorumlanması için ortak bir ‘bilgi’ zemini yaratılabilir ve bu türden bir ağ esasında bir zihniyet dönüşümü sağlayacağı için kimi zaman bağlayıcı uluslararası yasalardan daha etkili olabilir. Diktatoryal yönetimlere karşı çıkan ve hak ihlallerini gidermek için mücadele veren hukukçu aktivist ve sivil toplum örgütü aktörlerinin uluslararası bir meşruiyet kazanmalarını sağlayacak bu türden bir ortaklaşma, onların hem devlet karşısında güçlenmelerini hem de kamusal alana etkide bulunmalarını sağlayacaktır.

Etkili uluslararası rejimler (ya da kurumlar), devletlerin önceliklerini değiştirebilme gücüne sahip olan yapılar, sosyal, ekonomik ve siyasal taleplerin bir tür sınır ötesi taleplerle buluşmasıyla ortaya çıkan yapılardır. Dışsal, kural koyucu bir yapı olarak değil, içeren ve böylece paylaşılan bir evren yaratma iddiasında bir yapının, kendisine dahil olan devletlerin önceliklerini değiştirme kapasitesi daha güçlüdür. Bir devletin bir uluslararası insan hakları rejimine ‘rıza’ göstermesi ve ‘katılması’ arasında fark, aslında bir dışsal belirlenim ve ortaklaşma arasındaki farktır (Moravcsik, 1995, s. 157-158). Bu neden, Avrupa Birliği (AB) mekanizmalarının Birleşmiş Milletler (BM) mekanizmalarına oranla üye ülkeler bakımından taşıdığı dönüştürücü etkiyi açıklayabilir. AB mekanizmalarının devreye girmesi, Türkiye’de insan hakları hareketinin ‘değiştirme’ ufkunu destekleyen bir dinamik olmuştur.

Türkiye devleti üzerinde sonuç alan yapılar sivil toplum örgütleri değil. Ya devletler ya da devletlerarası kurumlar. En önemlisi bunların Avrupa Konseyi. Yani ilk günden itibaren Avrupa Konseyi var, 12 Eylül’den itibaren takip ediyor Avrupa Konseyi Türkiye’yi. Türkiye’yi biliyor ve tanıyor. Ama biz bunu sivil toplum örgütleri üzerinden yaptık yine de. Hani hiçbir zaman bir elçilikle ya da bir Dışişleri Bakanlığı ile görüşerek değil. Onlarla görüşebilecek olan sivil toplum örgütleriyle paylaşarak yaptık. Dolayısıyla bunun ne kadarı diplomasi emin değilim. (Katılımcı 3)

Donnelly’nin dediği gibi, insan hakları mücadelesi, biz bu mücadele için çalışmaya başladığımız, evrensel insan haklarının gerçekleşmesine etkili bir katkıyı nasıl yapabileceğimizi ve hangi konularda yapabileceğimizi belirlediğimiz sürece ulusal ölçekte kazanılır ya da kaybedilir (Donnelly, 1995, s.52). Bu, sivil insan hakları aktörlerinin “uluslararası normları eve sokması” anlamına gelir. Bu sadece normların yerelleşmesi demek değil, uluslararası topluma yerelin bilgisinin aktarılması yoluyla da yapılmalıdır. Burada bir tanıma/tanınma pratiği söz konusudur (Koh, 1998). Uluslararası insan hakları rejimini “dışsal” bir yapı değil “içeren” bir yapı hale getirmenin yolu budur.

Hükümetler ve özellikle hükümetlerin dışişleri bakanları, içişleri bakanları, istihbaratçıları, Avrupa'dan kim gelirse gelsin, isterse Avrupa, Birleşmiş Milletlerin insan hakları komiteleri olsun CVD olsun filan, önce bizi ziyaret ediyorlar, siyasi partiler önce bizi ziyaret ediyorlar, insan hakları örgütleri önce bize geliyorlar. (Katılımcı 8)

90'ların başında yaşanan süreçle ilgili olarak ise, biz İçişleri Bakanına o saat olmasa bile o gün ya da ertesi gün mutlaka ulaşabiliyorduk... arkadaşlarımızdan [kişi] gibi isimler kaybedildiğinde ben hemen ulaştım. Sene 93'tü ve hemen ulaştım; gittik. Kalktık gittik ve sonra arkadaşlarımızın cesedini bulduk derenin kenarında ne yazık ki. Ama ulaşabilme rahatlığımıza rağmen, AİHM gibi yerlerden daha hızlı dönüşler alınır gibi eğilimler baş göstermeye başlamış oldu, burası kapanmamasına rağmen. Hukukçular bunu daha iyi açıklayacaktır. O dönemde biz alanda hakimiz ama bilhassa Kürt Meselesi ile ilgili yoğunlaşan ihlaller sürecinde bir tür basınç yaratıldığı için kendimizi bir tür korumak için AİHS Mad.5; BM Mad.15 ile kendimizi donatmaya başladık. Bu bir savunma gibiydi aynı zamanda. Benim baktığım yerden bence bu bir savunma mekanizmaydı. Örneğin polisin bir müdahalesi esnasında bahsi geçen uluslararası hukuka atıfta bulunulmaya başlandı. Burada kendimize öğretmeye de çalıştık. 90'ların başı, özellikle bu uluslararası belgeler açısından kendimizi daha başka akıl yürütmeler içinde bulduğumuz bir dönemdir. (Katılımcı 2)

Bir yandan küresel insan hakları hareketine dahil olma, bir yandan da uluslararası insan hakları rejiminin desteğini arama çabalarıyla savunma pratiğini güçlendiren Türkiye insan hakları hareketinin, görüldüğü gibi, bizzat eylem içinde, ihlalin olduğu yerlerde, mahkemelerde vb. her adımda kendisine yeni bir hat açmaya çalışarak mücadelesini sürdürdüğünü söyleyebiliriz. İHD ve TİHV bir yandan deneyim içinden öğreniyor, bir yandan da bu bilgiyi aktarıyor ve yayıyordu.

O seminerler, bu bilgilenme ve bilgiyi yerele taşıyabilme becerisi, İHD'nin özellikle bölgede örgütlenmiş olması da aynı zamanda... Aslında o bilgiyi, deneyimi yerele indirdi ve yereller bunu çok iyi kullandı. (Katılımcı 1)

O halde 90'larda, devletin bir yandan AB ile üyelik müzakereleri sürdürürken bir yandan da işkence, zorla kaybetme, zorla yerinden etme gibi ağır insan hakları ihlallerini sistematik bir biçimde sürdürdüğü koşullar altında, Türkiye'de savunucular bir yandan ihlalleri tespit etme, raporlama, müdahale yollarını arama pratiği içindeyken; bir yandan da hem kendi etkililiğini arttırmak hem de ihlalleri önleyecek mekanizmalar yaratmak için gönüllü ve yüksek bir angajmanla çalıştılar; öğrenen ve öğreten, bunun için de hem bilgisini genişleten ama hem de siyasal ufkunu asla kaybetmeyen bir pratik ortaya koydular. Aktivistlerin genellikle 'siyasi nedenlerle' bu mücadeleye katıldıkları ve bu nedenle siyasal ufkun kaybolmadığı söylenebilir ama Ignatieff'in dediği gibi, etkili insan hakları aktivizmi politikayla sıkı sıkıya ilişkilidir ama insan hakları politikası evrensel değerlerle sınırlanmış ve çerçevelenmiş bir politikadır. Çünkü insan hakları aktivisti, tikel bir ihlale odaklansa da zorunlu olarak evrensel değerleri temsil

eder (a.g.e., ss. 292-293). İHD ve birlikte mücadele ettiği örgütlerin, siyasi nedenlerle başlayan bir savunuculuğun yolda dönüşmesini sağlayacak bir insan hakları kültürünü içermeyi başarması, 90'ların savunuculuk hattının bir insan hakları siyaseti olmasını mümkün kılmıştır diyebiliriz.

D. Değişirme Kapasitesini Arttırmak: 2000'ler

90'ların sonuna doğru ise birkaç bir şey oluyor. Bir tanesi özellikle Kürt Meselesinde Abdullah Öcalan'ın süreci olarak bilinen 98-99 yılları; ülkeye getirilişi ve sonra bir tür fiili ateşkesin olması ve bunun verilere de yansması; diğeri ise 99'da başlayan meşhur AB zirvesi ve 2004'te müzakereler başlasın denilmesi var. 98-99 yıllarında Öcalan'ın yakalanması ve fiilli ateşkes sürecinin yaşanması ve 94-98 yılları arasında çubuğun yükselmesi gibi bir durum var. İki; Türkiye'nin üyelik müzakeresinin 99 AB Zirvesinde kabul edilmesi ve 2004 sonunda müzakerelere başlandı. (Katılımcı 2)

Aslında 2000'lerin hemen başında dünyada da bir şey, Amerika'da 11 Eylül 2001 saldırısı olmuştu. 11 Eylül 2001'den sonra, Michael Ignatieff, Şubat 2001'de New York Times'ta "İnsan Hakları Alanı Sona mı Eriyor?" başlıklı bir makale yayınladı (Ignatieff, 2002). Sanki 2. Dünya Savaşı'nın ardından ve 80'lerin liberal muzafferliğinin etkisiyle şahlanan insan haklarına dayalı dünya idealinin sonu geldi gibiydi. Bu saldırı uluslararası toplumun, bütün insanların özgür ve insan haklarına sahip olduğu duygusunu parçalayan ve öz-savunma duygusuna kapanmasına yol açan bir saldırı oldu. Hatta bu öz-savunma gereği yol açılan hak ihlallerinin bizzat Batı'ya karşı düşmanlığın batı değerlerine de düşmanlık olduğu savıyla bizzat insan hakları değerleri adına yapılabilir olması, insan haklarının araçsallaşması olarak adlandırabileceğimiz yeni bir sürece girmemize yol açtı. İnsan hakları kavramının bizzat devlet şiddetinin dayandırıldığı zemin haline gelmeye başladığı bu dönemde, uluslararası insan hakları rejimi, tüm dönüştürücü siyasal imkan yaratma kapasitesini kaybetmeye ve sadece düzenleyici bir sisteme dönüşmeye başladı. Bu durumda da devletlerarası insan hakları değerlerini tanıma ilişkisi, değerlerin içerilmesini önceleyen değil, bu değerlere itiraz etmediğini gösteren formların varlığına bağlı prosedürel bir ilişkiye dönüştü. Daha doğrusu, Derrida'nın, dünya üzerinde adalet arayışının "son trenden sonra hala yakalanacak bir son tren"i (Derrida, 1992, s. 15) olabileceği umudunu taşıdığı uluslararası insan hakları hukuku, bir biçimde ulus-devletlerarası bir hukuka dönüşmeye başladı. 11 Eylül sonrası küresel güvenikleştirme siyasetiyle yapılan müdahalelerin sonucu ortaya çıkacak olan büyük göç hareketlerine, savaş ve kırımların vatandaşlıktan ettiği sığınmacı hareketlerine kadar, güvenikleştirme siyasetinin sürdürülmesini sağlayacak olan bir uluslararası ilişki mantığının işlediğini de söylemeliyiz.

Bu mantığı şöyle tarif edebiliriz: Uymaya rıza göstereni ittifakta tutma ve ittifakın kodlarına göre biçimlenmesini sağlama, rıza göstermeyeniyi dışlama ve düşman ilan etme ya da en kırıncı bir biçimde varlığını yok edecek biçimde oraya 'yerleşme'. Böylece aslında Soğuk Savaş sonrası terkedildiği varsayılan dünyayı ikilik üzerinde tanıma siyaseti, ikiliğe rengini verecek olan nitelikler değişse de yeniden canlandı ve devletlerarası ilişki bu ikilikteki yerlerine göre tarif edilmeye başlandı. Bu süreçte Türkiye'nin AB'ne katılım iradesini ortaya koyması,

ittifakın kodlarını da kabul ettiğini/edeceğini ilan etmesi, güvenlik rejiminin altında kısmi bir ‘demokratikleşme’ alanının ortaya çıkmasını bile sağladı. Ama göreceğimiz ki bu süreç devletin önceliklerini değiştirmenin başarıldığı bir süreç olarak işleyecek ve bu kez güvenlikleştirme siyasetinin en baskıcı taşıyıcılarından birisi olarak ittifakta kalacak.

90’lı yıllarda elbette ki yaşam hakkı söz konusu olduğunda insan hakları hareketi bakımından bu öncelikli ve her zaman ilk olarak ilgilenilmesi gereken bir başlıktı. Zamanla, 90’ların sonu ve 2000’lerle birlikte Türkiye’nin bir Avrupa Birliği süreci başladı. Bu sürecin getirdiği bir kısmi reform dönemi söz konusu oldu. Anayasa değişti, yasalar değişti ve Türkiye sivil toplum hareketi, insan hakları hareketi büyümeye başladı, çeşitlenmeye başladı. LGBTİ bireyler kendi örgütlenmelerini daha rahat kurmaya başladılar. Kadın hareketi çeşitli fiili birlikteliklerle, koalisyonlarla, ağlarla daha farklı isimlerle çeşitlenmeye başladı. Çocuk alanı keza aynı şekilde. Yine çevre hakkını savunan örgütlenmeler gelişmeye başladı ve elbette ki kapasite, bu insan hakları hareketini kapasitesi de büyümeye başladı. Çünkü çeşitli fon kaynakları kullanılmaya başlandı. Ama Türkiye’de elbette ki değişmeyen konular da oldu. Bunlar da her zaman ifade özgürlüğü üzerindeki iktidarın baskısı ve buna karşı verilen mücadeleler. Yine örgütlenme özgürlüğü noktasında o kısmi bir iyileşmeden sonra yeniden kontrol altına alma durumu söz konusu oldu. Toplanma, gösteriş hakkı konusunda keza yine aynı şekilde, devlet ne zaman kontrolü ele almak isterse bunu hep almaya başladı. (Katılımcı 40)

1999’da Türkiye’nin aday ülke olarak kabul edilmesiyle başlayan AB’ye uyum süreci gereği yasalar ve yönetmeliklerde yapılan değişiklikler ve düzenlemelerle birlikte, bu ‘uyum’un gerektirdiği kurumların tesis edilmeye başlaması, insan hakları savunuculuk pratiği siyasal ufkunu bir anlamda bu uyumun sağlanmaya zorlanması şeklinde değiştirmiş; hatta devletle müzakere edilebilir bir ortamın oluşması nedeniyle Batı sivil toplum örgütlerinin temel karakteristiklerinden biri, devlet ile diyalog, müzakere süreçlerine daha fazla odaklanması şeklinde yeni bir biçim almaya başlamıştır. Kurucu aktörlerden birinin “Avrupa’da insan hakları savunucusu, devletiyle barışıktır, hükümetiyle karışıktır. Bizimki tersi. Biz çatışma halindeyiz” (Katılımcı 8) diyerek altını çizdiği farkın 80’ler, 90’lar kadar güçlü hissedilmediği zamanlardan bahsediyoruz. Devletle barışmak değil de belki devleti muhatap almak diye tarif etmemiz gereken ve aslında devlete ne yapacağını anlatmanın yol ve yöntemleriyle uğraşmanın daha ağır bastığı bir dönemdi 2000’ler diyebiliriz. Devletin kendisini ‘uyum süreci’ gereği tanımak zorunda kalmasının açtığı alanda, değiştirme yönelimini siyasal bir bakış açısından daha çok bu kez gerçekten sivil bir bakış açısıyla gerçekleştirmeye çalışan bir insan hakları savunuculuk pratiğinin daha etkili olmaya başladığını da söyleyebiliriz.

2000’li yılların başlarından itibaren aslında bu hak savunuculuğunda alan çeşitlenmesine tanık olmuştuk ve o reform sürecinin de etkisiyle devletle belirli ölçüde de olsa diyaloglarımız olmuştu. Bu alan çeşitlenmesini de kolaylaştıran bir etkendi. Örneğin kadın hakları, LGBT hakları, engelli hakları gibi bir sürü alanda yeni yeni örgütlenmeler ve yeni hak savunma yöntemleri de gelişti bu süreçte ve kamuyla daha sıkı

ilişkiler içerisinde belirli yasal reformların da gündeme gelmesi söz konusu oldu. Mesela bunlardan hani en çarpıcı olanı belki, hem örneğin çocuk yargılamasında baroların ağırlıklı olarak bu konudaki çabalarıyla yapılan olumlu değişiklikler, çocuk yargısının daha bir reformize edilmesi. Çocuk cezaevleri konusunda atılan, önce iyi ama daha sonra tabii bu olumsuzluğa dönüşen adımlar. Engelli hakları sözleşmesinin imzalanması konusunda Türkiye’de bu alanda çalışan hak örgütlerinin yaptığı büyük çalışma gerçekten ve uluslararası boyutta yapılan çalışmaların ve kamuyla işbirliğinin sonucu sözleşmenin imzalanması, uygulamaya geçirilmesi gibi... (Katılımcı 41)

Türkiye insan hakları hareketinin, İHD ile başlangıç döneminde siyasal hakların, sosyal-ekonomik ve bireysel haklara önceliğinin ağır bastığını söylemiştik. 2000’ler biraz da İHD’nin bıraktığı boşlukta örgütlenen ama esas desteğini AB uyum sürecinden alan farklı hak taleplerini odağına alan sivil örgütlenmeler çeşitlenmesiyle de ayırt edilmelidir. Bu çeşitlenmenin Türkiye insan hakları hareketinde bir genişleme sağladığı, ‘dışta’ bırakılmış olduğu düşünülenlerin içeriye alınmaya çalışıldığı kesin ve İHD’nin bu çeşitlenmeye kendi yanıtının, her türlü hak talebine ‘açık’ olma çabası olduğu da açık. Ancak;

2000’li yıllardaki insan hakları bağlamında çok kıymetli geçiş süreci ve dönüşümü sırasında olanlarla ilgili yüzleşmemiz gerekmekte. Bu sürecin olumlu yanları olduğu gibi içerisinde örtük kalan handikapları da oldu...

Ve daha sonrasındaki o da başka bir dönemece işaret etmekte- platformlar oluşmaya başladı. Farklı örgütler farklı platformlar oluşturdu ve ortaya karmaşık bir şey çıktı. Önce farklılaşmaya gittik, sonra birleşelim diye bir araya geldik. Sonra pek çoğumuz bir orada bir burada olduk. Parçalandık. Ve bir yandan da birleşik bir mücadele gerekiyor diye telaş yürütmeye başladık ve bu salınımlar konusunda insan hakları olarak bizler gerekli yüzleşmeyi yapamadık diye düşünüyorum. Yüzleşmeli diye düşünüyorum. Burayı çok sağlıklı geçemedik. (Katılımcı 42)

Bu parçalanma ve bir araya gelememe krizi, galiba aslında bir insan hakları siyasetini ortaya koyabilmek için gerekli ortaklığın, daha doğrusu insan haklarına dayalı bir kamusal alanın yaratılamamış olmasıdır. Çünkü ortaklığın taşıyıcı öznesi, yurttaşın bulanıklaşmaya başlaması, ancak hakların ilişkiselliğine dayalı bir biçimde sürdürülebilecek dönüştürücü bir siyasal yönelimin birlikte taşınamaması, her farkın görünürlüğünün ve tanınmasının insan hakları mücadelesinin esası olduğunun da öğrenildiği zamanlarda belki de işin doğası gereği yaşanan bir krizdir. Kimi aktörlerce parçalanma olarak okunan ama kimi başka aktörlerce de hiçbir hak alanının dışarıda bırakılamayacağını, haklar arasında bir hiyerarşi olamayacağını öğrendiğimiz zamanlar olarak tanımlanan bu dönem, kimlik tanınma mücadelelerinin de daha etkili bir hale gelmesiyle aslında ortaklık alanına konuşan ve kendisine Sivil Toplum Kuruluşu (STK) denilemeyecek örgütlenmelerle, özel bir grubun ilgi ve talebine odaklanarak daha çok devletle müzakere içinde olmayı seçen STK’ların çeşitlendiği, çoğaldığı bir dönemdir. Bu çeşitlenmenin kısa süre içinde devlete, diyologa gireceğini ‘seçme’ imkanı verdiğini de biliyoruz.

Bir tür, insan hakları hareketinin, o hayatın içinden başlayan, bütünüyle bir dayanışma ortamıyla donanmış olan bir mesele, bir tür uğraşı, bir tür bir iş, bir tür bir profesyonelleşme, bir tür bir bürokratikleşme gibi risk alanları başladı, 2000'nin başlarından itibaren. Dünyada da bu böyle oldu. 2010'lardan sonra bu daha bir bastı, daha bir bastı. (Katılımcı 42)

Bu ortamın hem hak savunucuları için hem de devlet ve ilgili kurumlar için uzmanlaşmaya varan bir prosedürel öğrenme ortamı da yarattığını hemen belirtelim. İnsan hakları savunucuları kendi savunuculuk pratiklerini, raporlama, hızlı müdahale araçlarını devreye sokma gibi, hem yerel hem de uluslararası ölçekte daha etkili olacak bir şekilde geliştirirken, devlet de bir 'hukuk' olarak uluslararası insan hakları rejiminin gereklilikleri ve eylemlerini bu gerekliliklere uygun bir biçimde haklı çıkaracağı zeminlere ilişkin bir bilgilenme ve dolayısıyla uzmanlaşmaya sahip oldu. Devletin uzmanlaşması, hak savunucularının 90'larda sahip olduğu bir ayrıcalığın, insan haklarını koruma ve savunma zeminlerine dair bilgi üstünlüğünün ortadan kalkmasına yol açtığında, devlet ve sivil toplum karşılaşmasında ve devlete karşı uluslararası insan hakları rejiminin desteğine ihtiyaç duyulduğunda hak savunucularının gücü, etkisi nerede aranacak? Üstelik uluslararası insan hakları rejimi, Türkiye'deki hak savunuculuğunu bir tür uluslararası kodlara uyum sürecinin 'aracısı' yapma şeklindeki bir destek tarzını tercih etmeye başladığında, bu destek tarzını da aşacak bir dayanışmanın zemini nerede bulunabilirdi?

Alanda olmak, bunu bilgiyle donatmak ve değerler meselesi. Bu üçünün beceremediği bir şey olamaz. (Katılımcı 2)

İnsan hakları hareketinin ayrıcalığı bu üç ögeyi birlikte taşımasından gelir. İnsan haklarına dair bilginin araçsal değil, insan haklarının dayandığı değerlerin hayata geçmesi için, savunucunun kendisini güçlendirmesi için ihtiyaç duyduğu ve doğrudan yaşam dünyasına, deneyime taşıdığı bir bilgi olmasıdır.

Aslında bu niteliklerin birlikte işaret ettikleri ve insan hakları hareketinin ayrıcalıklı bir şekilde taşıdığı güç, insan hakları mücadelesinin adalet arayışının aslında bir hakikati ortaya koyma mücadelesi olmasından başka bir yerde aranamaz. Bu nedenle insan hakları mücadelesine 2000'lerden itibaren rengini verecek olan şeyi sadece uzmanlaşmanın, fonlar nedeniyle ortaya çıkan meslek olarak hak savunuculuğunun yarattığı mücadele pratiklerinde değil, hakikati ortaya koyma çabalarında aramalıyız. Sadece İHD, TİHV, Hafıza Merkezi gibi örgütlenmelere değil, mesela çocuk hakları, kadın ve LGBTİ+ gibi hareketlere de yakından baktığımızda, sadece ihlallerin niteliksel ve niceliksel dökümü ile ilgili bir savunma pratiğinin değil, "bir daha asla" ilkesi uyarınca ihlallerle açığa çıkan yapısal ve tarihsel nedenleri, devlete ve topluma içkin dönüştürülmesi gereken yapıları göstermeye çalışan ve en önemlisi hem Türkiye Toplumuna'na hem de uluslararası topluma 'aslında ne oldu?'yu anlatmanın tüm yol ve yöntemlerini arayan bir mücadele pratiğinin ısrarla sürdürüldüğünü görüyoruz. Bu dönemde cezasızlıkla mücadele için açılmış davalar ve bu davalar aracılığıyla hakikati ortaya koyma mücadeleleri çok önemliydi. 12 Eylül'e, devletin hukuk dışı eylemleri ve bu eylemleri gerçekleştiren yapılara karşı açılan davaların sonucu cezasızlığın katmerlenmesi şeklinde gerçekleşmiş olsa da bu davalar aracılığıyla sadece suç ve suçlu gösterilmeye çalışılmamış,

aynı zamanda gizlenen ya da görülmeyen hakikat açığa vurulmaya çalışılmıştı.⁹ Bir yüzleşme ve hesaplaşma yoluyla ihlal üreten bir yapıyı dönüştürme ve toplumsal biraradallığı onarma mücadelesi olarak okunabilecek tüm bu çabaların, hakikat sonrası çağın tüm özelliklerini kendi yönetme tarzına yerleştiren bir yeni rejim inşasıyla başarılammış olması, hakikat arayışı eşliğinde bir insan hakları savunuculuk pratiğinin sürdürülme ısrarını görmezden gelmemizi gerektirmez.

Şöyle söyleyeyim, işler başladığında, 86 yılında çok sıkıntılar yaşadık. İşte yaklaşık 24 tane üyemiz faili meçhul şekilde kaldırıldılar. Hala cezaevinde olan şube başkanlarımız var, üyelerimiz var, arkadaşlarımız var, yıllarca cezaya çarptırıldılar. Bu kriminalize etme durumu devam ediyor aslında yıldırma, korkutma, uzaklaştırma devam ediyor. Hiçbirimiz bundan vazgeçemedik yani, inadımız sonuna kadar devam ediyor, bundan sonra devam edecek her seferinde. Çünkü yaptığımız işin doğru olduğuna inanıyoruz, çünkü hakikat arayışındayız, hakikat arayıcısı olduğunuz zaman böyle bir ülkede, her türlü antidemokratik uygulamaların olduğu bir yerde demokrasinin rafa kaldırıldığı bir ülkede, siz hak savunuculuğu yapıyorsanız muhalifsiniz. Sistem de sizi rahat bırakmıyor bir şekilde, cezalandırıyor sizi. İşte ekmekle terbiye etmeye çalışıyor, işle terbiye etmeye çalışıyor, cezaevi ile terbiye etmeye çalışıyor, yani bizdeki hiçbir arkadaşımız vazgeçmedi. Bu ya devam edecek ya devam edecek. (Katılımcı 37)

2000'lerin başında başlayan kapasite artışıyla oldukça etkili bir hale gelen Türkiye insan hakları hareketinin uluslararası toplumla da dayanışma içinde yükselttiği Kürt meselesinde barışçıl çözüm talebinin, AB'ye katılım müzakerelerinin de etkisiyle hayata geçtiği ve sivil toplum aktörlerinin etkin bir rol yüklediği 'çözüm süreci'nin taşıdığı demokratik imkanlar 2014 referandumu sonrası ortadan kalktığına, zaten İHD'nin kuruluşundan bu yana kovuşturmalara, saldırılara uğramış hak savunucularının suçlaştırıldığı, etkinliklerinin engellendiği, örgütlerinin kapatıldığı vb. bir döneme girilecek ve bu dönemi karakterize edecek şey, savunuculuğu sürdürme çabası olacaktır.

... devletin özellikle insan haklarına ve insan hakları derneğine yaklaşımı Kürt meselesine yaklaşımına paralel gitti hep. Süreç bozuldu, çatışmasızlık dönemi başladı, ama başlangıçta devletin güvenlik birimleri ile diyaloglarımız sürdü ki onların bize bizim onlara ihtiyacımız var. Bir çok sorunu çözüyorduk hallediyorduk ama hakikat devreye giriyor işte o zaman. Siz hakikati, ihlali belgeleyip raporladığımızda ve adalet arayışına girdiğinizde artık o ilişkiler bozuluyor. (Katılımcı 16)

2000'lerin sonu, devletle müzakere kapasitesini epeyce güçlendirmiş olan Türkiye insan hakları hareketinin, devletin müzakereye açık olmadığı alanlarda devlet-karşıtı bir pozisyonda tutulmaya devam edildiği de bir dönem. Devletin neredeyse tüm müzakere alanlarını kapatacağı 2010'larda bu dışta bırakma halinin insan hakları hareketi bakımından nasıl bir sıkışma hali de olacağını göreceğiz.

⁹ Bu konuda Bkz. 1990'lı Yıllardaki Ağır İnsan Hakları İhlallerinde Cezasızlık Sorunu: Kovuşturma Süreci, Hakikat, Adalet, Hafıza Çalışmaları Derneği Yay., 2021, İstanbul.

E. Değiştiricilikten Denetleyiciliğe Geri Çekilme: 2010'la Gelen Daralma

2000 ile 2014 arasında müthiş bir çeşitlenmeyle, yaşamın tüm alanlarını giderek kapsayan bu hak savunuculuğu örgütleri, 2014'ten sonra karşılarında bir duvar bulmaya başladılar ve üzerlerindeki baskılar, denetimler yoluyla, mali baskılar yoluyla onların nefesleri kesildi, çalışamaz hale geldiler. İHD gibi, yani birtakım örgütler eskiden beri süregelen ve hak savunuculuğunu neredeyse yaşam biçimi haline getirmiş bir sürü özverili insan sayesinde yürüyen güçlü örgütlenmeler daha rahat ayakta kalabilirken, henüz yeni kurulmuş olan bu diğer örgütler diyebileceğimiz, engelli, işte çocuk vs. alanlarda çalışan, görece daha güçsüz olan örgütler, giderek kapanmaya doğru gitti... devletle iletişim tamamen koptu...(Katılımcı 41)

2010'lar Türkiye insan hakları hareketinin devletle 'diyalog'unun neredeyse tamamen koptuğu, devletin uluslararası insan hakları rejiminin kodlarına biçimsel bir uyumu *hükümet destekli sivil toplum örgütleriyle* (GONGO) ilişki içinde sürdürdüğü, giderek eylemlerine "gerekçe" bile aramayacağı bir güvenlikleştirme siyasetini en şiddetli biçimiyle hayata geçirmeye başladığı bir dönemdir. Bunun bir nedeni 2014 referandumundan itibaren kendisini daha güçlü tahkim etmeye başlamış diktatoryal bir yeni rejim inşasıdır. Önce 2015 seçimlerinin açığa vurduğu demokratikleşme taleplerinin yükselişini engelleme siyasetinin sonucu olarak devlet şiddetinin artmasına paralel olarak, kitlesel katliam, saldırıların sahneye çıkması, ardından Kürt illerinde uzun süreli sokağa çıkma yasaklarıyla yaşanan ağır insan hakları ihlalleri ve bu ihlallerin önlenmesinde uluslararası mekanizmaların müdahil olmamayı seçtiği bir değişimin de oralarda gerçekleşmiş olması ve nihayet 2016'da bir darbe girişiminin ardından baskıcı bir rejimin tüm kurumlarıyla yerleşmesi 2010'lardan bu yana hak savunucularının insan haklarına dayalı bir biraradalık için mücadele zeminlerini daraltmış, hatta yaşanan ihlallerin tespiti, raporlanmasını bile kimi zaman imkânsızlaştıracak bir sıkışma hali yaratmıştır.

Uluslararası insan hakları rejiminin 11 Eylül 2001'den itibaren girdiği devletlerin güvenlik bakımından savundukları öncelikleri meşrulaştıran bakış açısı ve dünya siyasetinin yeni bir ikilik modeline girmesinin 2000'lerde Türkiye'ye yansımaları bir "içeriye alma" şeklinde seyretmiş ve özellikle AB üzerinden Türkiye demokratikleşme ve güvenlik siyasetini hayata geçirecek mekanizmalar üretme ikiliğini aynı potada eritecek bir devlet kapasitesi genişlemesine tanık olmuştu. Bu ikiliğe demokratikleşme aleyhine son verilmesi ama hala 'içerde' kalabilen bir ülke olması, dünya siyasetinin düşman ilan edilen bölgesine yapılan şiddetli müdahaleler sonrası yaşanan göç hareketinin 'dışarda' tutulabilmesi için Türkiye'nin 'içerde' tutulması gerekliliğiyle açıklanabileceği gibi, Türkiye'de iktidarın devletin önceliklerini, tümüyle bir savaş siyasetiyle belirleyeceği her türden bir güvenlik meselesiyle tarif etmesiyle, dünya siyasetine yön vermeye başlayan ikiliğin de kıyısında durmaya başlaması da bir neden olarak sunulabilir.

AİHM şöyle bir şey aslında, 90'lı yıllarda verdiği kararlar daha olumluydu, 2000'lerden itibaren bir geriye gidiş başladı. Zaten şöyle, hani bu 11 Eylül mevzu olduktan sonra, bütün dünyada aslında, Amerika ve İngiltere başta olmak üzere, Anglosakson kültürü, diğer Avrupa ülkelerine de yayıldı. Yani, hem insan hakları

alanında bir geriye gidiş hem de mevzuatta bir sertleşme yani terör paranoyasına girdi insanlar yine. AİHM şöyle bakıyor mevzuya mesela, yani, başka dosyalarda da öyle, başka konularda da öyle, mesela, eşitlik ilkesine aykırılık diyoruz hani, siyasi davalarla adli davalar arasında infaz sürecinde, soruşturma, yargılama aşamalarında, hani, eşitliğe aykırı uygulamalar var, ayrı bir mevzuat diyoruz. AİHM, mesela, diyor ki, olabilir. Yani, bazı tehlikeli konumdaki kişiler arasında böyle bir fark, tehlikeli konumdaki kişiler arasında ve adliler arasında, hani, böyle bir fark olabilir çünkü devletin güvenlik sorunu var. (Katılımcı 35)

BÖLÜM II

“RAPORLARIMIZDAN VE SÖZLERİMİZDEN BAŞKA HİÇBİR ŞEYİMİZ YOK”: ULUSLARARASI MEKANİZMALAR NEZDİNDE İNSAN HAKLARI MÜCADELESİ

A. Giriş

İnsan hakları mücadelesi, hakların ‘hak’ olarak kabul edilmesi, hak taşıyıcılarının bu hakları gereğince kullanabilmesi, bu hakların gerektirdiği standartların devletlerce sağlanmaması ve ihlal edilmesi halinde ihlalin tespiti; uygun standartların tesisinin ve ihlalin tazmininin sağlanması için çalışmalar gibi çok farklı boyutlar taşımaktadır. Bu çalışmalar bir yandan ihlalin gerçekleştiği ülke devletinin kurum ve mekanizmaları nezdinde, diğer yandan ihlalcı devletin dahil olduğu bölgesel ve uluslararası hukuki mekanizmalar nezdinde yürütülmektedir (Ataman, 2008, s. 4). Zira insan haklarının korunması amacıyla oluşturulan sözleşme, bildirme ve şartlar, onaylayan devletler bakımından bu belgelerdeki standartların ve sözleşmelere dayalı mekanizmaların yargı ve denetim yetkisinin de tanınması anlamına gelmektedir (Uluseller & Ulusoy, 2008). İnsan hakları savunucuları, devletlerin, devletlere insan haklarını korumak ve geliştirmek yönünde sorumluluklar yükleyen ve bunun gereklerini denetleyecek mekanizmalara katılımları sağlamak konusunda da çalışmalar yürütmektedir. Bu noktada, hukukun uluslararası politikaya içkin olduğunu ve devletlerin birbiriyle ilişkilendirirken anlaşmalar ve uluslararası kurumlar gibi uluslararası hukuk bileşenlerini bir baskı aracı olarak kullanabildiğini de akılda tutmak gerekmektedir (Wallerstein, 2004, s. 89).

Kuruluşlarından işleyişlerine uluslararası mekanizmaları, içinde bulunduğu politik ortamdan ayrı düşünmek mümkün değildir. Ülkelerin politik koşulları ve dönemsel olarak farklılaşan dış politika tercihleri de insan hakları uygulamaları üzerinde etkilidir. Bu nedenle insan hakları mekanizmalarına başvurmak, bir ihlalin tespit ve tazmin edilmesini mümkün kılmanın dışında resmi söylemde yer bulmayan, kamusal olarak tartışılmayan ve siyasi iktidar tarafından toplumsal hafızada yer etmesi istenmeyen bazı konu ve olayların uluslararası belgelerde yer alması bakımından da önem taşımaktadır:

Türkiye’de İHD’nin 1990’larda oynadığı rol, o dönemin biraz olsun tarihi yazılabildiyse bu sayede [AIHM’e yapılan başvurular sayesinde] oldu. Çok riskli bir işti aynı zamanda, alıp bu dosyaları bir şekilde götürmek – ki bu şeyde görülebilir, o dönemde verilen AIHM kararlarında, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu raporlarında görülebilir; o insanların bu başvuruları yaptıkları için tehdit edilmesi. Hatta çok meşhur bir dava var, Elçi vd. davası. Tahir Elçi, Meral Danış Beştaş - O da o dönemde onlar arasında- bu insanların bu çalışmaları nedeniyle gözaltına alınıp 15 güne yakın gözaltında tutulmaları ve o sırada işkence ve kötü muamele görmelerine ilişkin bir dava bu, avukatlık faaliyetleri nedeniyle. Aslında bu ne kadar riskli bir iş yapıldığının somut da bir delilidir aynı zamanda. (Katılımcı 29)

Uluslararası düzeyde insan haklarının korunması 19. yy’nin son çeyreği ve 20. yy’de karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde savaş tutsakları ve savaşlarda yaralananların

korunmasına ilişkin birtakım uluslararası hukuk düzenlemeleri bulunmaktadır. Günümüzde insan haklarının korunması konusundaki uluslararası düzenlemeler evrensel ve bölgesel olarak iki farklı düzeydedir. Düzenlemeler evrensel düzeyde Birleşmiş Milletler sistemi çerçevesinde; bölgesel düzeyde ise Avrupa, Amerika ve Afrika sistemleri çerçevesinde yapılmıştır. Çalışmanın bu kısmında Türkiye’de insan hakları savunusu bakımından öncelikli öneme sahip BM sistemi ve Türkiye’nin de bir parçası olduğu Avrupa sisteminde yer alan koruma mekanizmaları açıklanacaktır. İnsan hakları savunusunda uluslararası mekanizmaların etkin kullanılması başvuru sahiplerinin kendinden kaynaklanan, içinde bulunulan politik ortamdan kaynaklanan ve mekanizmalardan kaynaklanan birtakım koşullara bağlıdır. Bu nedenle çalışmada araştırmaya konu olan yıllar arasında Türkiye’nin içinde bulunduğu politik ortam ve koşullar da açıklanacak, araştırma kapsamında yapılan görüşmelerin ışığında bu mekanizmaların Türkiye’de hak savunusu ve insan hakları ihlallerinin önlenmesindeki etkisi İnsan Hakları Derneği örneğinden hareketle ortaya konacaktır.

Şimdi insan hakları meseleleri ülkelerin iç işleri değildir. Bu bizim uluslararası insan hakları mekanizmaları nezdinde ve uluslararası insan hakları hareketi içerisinde yürüttüğümüz faaliyetlerin temel meselesi. Yani çıkışı bu. Bizim bu çalışmalarını yürütmemizdeki meşruiyetimiz ve temelimiz buradan geliyor. İç mesele değildir. O yüzden de uluslararası belgelerle düzenleniyor. İHD de kurulduğu günden bu yana uluslararası insan hakları hareketinin bir parçası olarak çalıştı. (Katılımcı 20)

B. Uluslararası İnsan Hakları Mekanizmaları

Türkiye’de insan hakları savunucularının başvurdukları uluslararası mekanizmalar Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komiserliği başta olmak üzere Birleşmiş Milletler sisteminde yer alan mekanizmalar, bölgesel düzeyde ise Avrupa Konseyi ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) mekanizmalarıdır.

Birleşmiş Milletler, Avrupa Konseyi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, Avrupa Komisyonu gibi insan hakları mekanizmaları nezdinde ilişki yürütüyoruz. Ki bunun alt başlığında da insan hakları alanıyla ilgilenen her kişi ve kurum giriyor. Basın giriyor, milletvekilleri giriyor, kamu kurumları giriyor, herkes giriyor. İnsan haklarıyla ilgili olduğu sürece. Ama bizim asli ilişkimiz insan hakları organlarıdır. Bu ilişkiler nasıl gelişti sorusu şu. Gelişmesine sebep olan bir faktör var. İHD’nin kurucuları ve ilk kuşağı 12 Eylül darbesinden sonra Türkiye’den ayrılanlarla ilişki içerisinde olan, kendi akrabaları olan, yakın dostları olan, aynı siyasi görüşten olan ve sürgünde bulunan, yurt dışında sürgünde bulunan kişiler var. Birincisi bu bizim için iyi bir faktör yani. Avantaj sağladı, oradaki kişiler bizi insan hakları örgütleriyle, örneğin Almanya’daki Af Örgütüyle ilişkilenebilmemize vesile oldu. Almanya’da başka bir insan hakları derneği kurulmasına vesile oldu. Bu birincisiydi. İkincisi felsefi olarak biz insan hakları meselesini ülkenin iç meselesi görmeyen anlayışın destekçisi ve savunucusu olduğumuz için bu konuları her zaman insan hakları kurullarına yazdık. Bu insan hakları kurullarına bildirme hali bizi insan hakları hareketinin diğer

bileşenleriyle, çünkü onlar da o kurullar nezdinde çalışıyor, ilişkilenebilir götürdü. Bunun üzerine ortak neler yapılabilir diye düşündük ki şimdi artık dünya dijital çağında olduğu için online toplantılarla yapıyoruz. Böylece İHD'den biriyle böyle toplantılar yapmak mümkün oluyor. Bunlar bizim için avantaj sağlayan konulardan da. Bizim felsefi olarak insan hakları meselesini, ilgili insan hakları kurulları nezdinde, az önce söylediğim 4 temel faaliyet alanı var ya, raporlama, hukuki destek sunma ve savunuculuğunu yapma, savunuculuğunu yapma işi özellikle bizi uluslararası insan hakları mekanizmalarına taşıdı. Bu kurullara, BM mekanizmalarına, Avrupa Konseyine, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisine, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine raporlar sunmamıza, gerekli raporları sunmamıza, BM'nin ilgili oturumlarına katılmamıza kadar giden bir operasyonel kapasiteyi açtı. (Katılımcı 20)

1. Birleşmiş Milletler Sistemi

Birleşmiş Milletler Anlaşması ile insan hakları genel bir biçimde ele alınarak düzenlenmiştir. BM Anlaşmasında doğrudan bir tanım bulunmamakla birlikte, BM Ekonomik ve Sosyal Konseye bağlı İnsan Hakları Komisyonu tarafından hazırlanan İnsan Hakları Evrensel Bildirisi (İHEB) BM Genel Kurulunun 10 Aralık 1948 tarihli kararı ile kabul edilmiştir. Türkiye de Bildiriye olumlu oy veren devletler arasındadır. İHEB kişisel haklar ve siyasal özgürlükler ile ekonomik, toplumsal ve kültürel hakları kapsamaktadır. Öte yandan Bildiri konu ettiği haklar bakımından bir güvence mekanizması öngörmemektedir. Uygulanmadığı takdirde devletler üzerinde herhangi bir yaptırım gücü yoktur. Bildirinin bu eksikliği evrensel ve bölgesel nitelikli düzenlemelerle giderilmeye çalışılmıştır.

BM kapsamında insan haklarının korunması amacıyla geliştirilen mekanizmalar, anlaşma temelli mekanizmalar ve tematik/ülke-konu odaklı mekanizmalardır. Anlaşma temelli mekanizmalar BM kapsamında kabul edilen insan hakları sözleşmelerine istinaden, bu sözleşmelerin uygulanmasını izlemek ve hükümetlere bu konuda tavsiyelerde bulunmak üzere oluşturulan mekanizmaları ifade etmektedir. İkiz Sözleşmeler olarak da bilinen 1966 tarihli BM Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi ile aynı tarihli BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, Bildirinin eksikliklerini giderecek düzenlemelerin evrensel nitelikli olanlarıdır. Sözleşmelerin ilkinde denetim mekanizması İnsan Hakları Komitesidir. Buna göre Komite rapor istemek, devletlerin başvurularını incelemek veya bireylerin başvurularını incelemek yoluyla Sözleşmeye konu haklara ilişkin denetimi gerçekleştirmektedir. BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesine uyulmasının denetimi ise devletlerin Ekonomik ve Sosyal Konseye sundukları raporlar yoluyla yapılmaktadır. Konsey bu raporları inceleme için İnsan Hakları Komisyonuna gönderebilmekte veya BM Genel Kuruluna sunduğu raporlara konu etmektedir. 2006'dan itibaren Komisyon kaldırılarak yerine Genel Kurula bağlı İnsan Hakları Konseyi kurulmuştur. Bu Sözleşmelere ek olarak kadınlar, çocuklar, sığınmacılar veya işçiler gibi gruplara yönelik BM çatısı altında yapılan özel anlaşmalar da insan haklarının uluslararası alanda korunması bakımından önemlidir.

Tematik/ülke-konu odaklı mekanizmalar ise, mülteciler veya keyfi göçmenler gibi belirlenen çeşitli konulardaki insan hakları ihlallerinin incelenmesi amacıyla BM İnsan Hakları

Komisyonu tarafından görevlendirilen özel raportörler, temsilciler, uzmanlar ve çalışma gruplarından oluşmaktadır. Özel raportörler belli bir konu incelemesi için ülke ziyaretleri yaparak o konu hakkında bir rapor yayımlayabileceği gibi; tek bir ülkeyi de inceleyerek yalnızca o ülkeye ilişkin bir rapor hazırlayarak kamuoyuna sunabilmektedir. Türkiye işkence, gözaltında kaybedilmeler, eğitim hakkı gibi konu incelemeleri kapsamında zaman zaman ziyaret edildiği gibi 1982’de ‘ülke incelemesi’ne konu olmuştur.

Evrensel Periyodik İnceleme BM kapsamındaki bir diğer mekanizmadır. 2006’da kurulmuştur ve üye devletlerin dört yılda bir İnsan Hakları Konseyine rapor sunması, karşılığında gelecek soru ve önerileri cevaplaması ve gereklerini yapması biçiminde işleyen bir mekanizmadır. Türkiye 2010’dan bu yana Evrensel Periyodik İnceleme için rapor sunmaktadır.

2. Avrupa Sistemi

Avrupa Konseyi çerçevesinde yer alan mekanizmalardan oluşmaktadır. Türkiye’nin Avrupa Konseyi ile ilişkileri nedeniyle Türkiye’deki insan hakları savunucularının öncelikle bu mekanizmalara başvurmaya başladıkları görülmektedir.

...aslında ağırlıklı olarak kullandığımız şeyler, kullanılan şeyler, eğitim malzemeleri çoğunlukla AİHM (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi) içtihatlarına referans veren, AİHS’i (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi) ön plana çıkaran, BM mekanizmalarıyla çok bağı olmayan ve AİHM’e odaklanmış nitelikte... Çünkü aslında o dönemde, AİHM’in verdiği kararlar ve bu kararların üzerinde Türkiye’ye Avrupa Konseyinin Parlamenterler Meclisinden Genel Sekreterine kadar gelen uyarılar, ziyaretler vs. gibi şeyler aslında bu mekanizmanın gücünü kullanmayı teşvik etti... (Katılımcı 1)

Söz konusu başvuruların yapıldığı 1990’lı yıllar iletişim imkanlarının bugüne kıyasla sınırlı olduğu ve insan hakları mekanizmaları konusunda Türkiye’de yeterli bilgiye sahip olunmayan bir döneme karşılık gelmektedir. BM mekanizmalarından haberdar olunmaması da AİHM’yi ihlal başvuruları bakımından öncelikli kılmıştır.

Yani biz, şöyle Birleşmiş Milletler’e başvuruyu çok geç fark ettik. Mesela o dönem bizim için bir insan hakları örgütü olarak Uluslararası Af Örgütü’ne başvurmak bir de AİHM’e başvurmaktı. Birleşmiş Milletler daha sonradan keşfedildi. Aslında bu tabii ki bizim de eksikliğimiz. İşte bilginin yayılması o dönem bu kadar kolay değildi. (Katılımcı 31)

Avrupa Konseyi

Evrensel nitelikli düzenlemelere ek olarak bölgesel düzenlemelerle de insan haklarının korunması amaçlanmaktadır. 1950 tarihli Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS), 1969 tarihli Amerikalılararası İnsan Hakları Sözleşmesi ve 1981 tarihli Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı bölgesel sözleşmelerin başlıca örnekleridir. 1949’da kurulan Avrupa Konseyine üye ülkelerden biri olarak Türkiye bakımından Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi öncelikli önemdedir.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, 4 Kasım 1950’de imzalanmış, 3 Eylül 1953’te yürürlüğe girmiştir. Türkiye 10 Mart 1954 tarihli bir yasa ile Sözleşmeyi onaylayarak, Sözleşmeye taraf olmuştur. Sözleşme, İHEB’de yer verilen kişisel ve siyasal hakları güvence altına almaktadır. BM çerçevesinde Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesinde düzenlenen hak ve özgürlüklerin bir kısmı Sözleşme ve ek protokollerinde düzenlenmiştir. BM çerçevesindeki sözleşmelerden bir diğeri olan Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesinde yer alan haklara ise Avrupa Sosyal Şartında yer verilmiştir.

Sözleşme, taraf devletler bakımından yürürlüğe girdiği tarihten sonraki eylemlerini kapsamaktadır. Bununla birlikte Sözleşme, taraf devletlerin yetki alanındaki herkes bakımından geçerlidir (AİHS, md. 1). Yetki alanı hem taraf devletin ülkesini hem de kamu yetkisi kullanan organlarının bulunduğu yerleri ifade etmektedir (Pazarcı, 2005, s. 224). Öte yandan Sözleşmenin 15. maddesi taraf devletlere “savaş ve ulusun varlığını tehdit eden başka bir genel tehlike halinde” Sözleşme hükümlerini askıya alma hakkı tanımaktadır. Askıya almanın istisnaları ise, yaşam hakkı (md. 2), işkence yasağı (md. 3), kölelik ve zorla çalıştırma yasağıdır (md. 4). Sözleşmeye göre, herhangi bir koşulda taraf devletler bu hak ve yasaklara aykırı davranamazlar ve 7. maddede belirtilen cezanın kanuniliği ilkesine aykırı biçimde hareket edemezler.

AİHS’nin uygulanması bakımından öncelikli öneme sahip kuruluş, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesidir. Mahkeme, Avrupa Sosyal Haklar Komitesi ile birlikte Avrupa Konseyinin insan hakları ve hukukun üstünlüğüne saygıyı esas alarak insan haklarının korunması ve yaygınlaştırılması için oluşturduğu iki mekanizmadan biridir.

AİHS taraf devletlere bir diğer taraf devletin veya bireysel başvuru sahiplerinin başvurusunu mümkün kılmaktadır. Sözleşmenin yürürlüğe girdiği tarihte bireysel başvuru taraf devletlerin tanınmasına bağlı olarak gerçekleşebilirken, günümüzde Sözleşmenin 34. maddesine göre Sözleşme ve protokollerinde tanınan haklarının, taraf devletlerce “ihlal edilmesinden dolayı mağdur olduğunu öne süren her gerçek kişi, hükümet dışı kuruluş veya kişi grupları Mahkemeye başvurabilir”. Sözleşmenin yorumlanması ve sınırları Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine bırakılmıştır. AİHS insan haklarının korunmasına yönelik uluslararası bir güvence mekanizmasının kurumsallaşması çabalarının bir ürünüdür. Ayrıca Sözleşme ile bireysel başvuru yolunun bir hak olarak benimsenmesi, uluslararası hukukta tek tek bireyleri ihlalci devlete karşı bir özne olarak konumlandırması ve özellikle kabul edildiği ilk yıllarda bireylere etkili ve sonuç alıcı yeni bir hukuk yolu sunması bakımından önem taşımaktadır (Uluseller & Ulusoy, 2008, ss. 18-19).

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM)

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) taraf devletlerin davaya konu iç hukuklarını ve uygulamalarını Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine uygunlukları bakımından değerlendirir. Taraf devletler bakımından Mahkeme kararları bağlayıcıdır. AİHS’ye ek 11 No’lu Protokolün 1 Kasım 1998’de yürürlüğe girmesiyle Avrupa Konseyinin daimi bir organı olarak görev yapmaktadır. Devletlerarası başvuru veya bireysel başvuru usulüyle çalışan Mahkemeye bireysel başvuru hakkını Türkiye ilk kez 1987’de tanımıştır. Bireysel başvuru için başvuru iç hukuk yollarını tüketmiş olması ve iç hukuk yollarını tüketmesinin ardından altı ayın geçmemiş olması gerekmektedir. Öte yandan, mevcut olduğu düşünülen hukuk

yollarının uygun, ulaşılabilir, etkili ve makul bir sürede sonuç verecek bir yol olmadığına Mahkemenin kanaat getirmesi halinde, başvurunun kabul edilmesi için iç hukuk yollarının tüketilmesi şartı aranmaz. Buna ek olarak, ihlalcisi olduğu iddia edilen devletin sistemli, yoğun ve sürekli biçimde insan haklarını ihlal ettiğine ilişkin Mahkemenin kanaatinin olması da yine iç hukuk yollarının tüketilmesi koşulunun aranmadığı bir diğer durumdur.

Davalar Komite, Daire ve Büyük Daire tarafından görülmektedir. Mahkeme başvuru öncelikle kabul edilebilirlik bakımından inceler; Dairelerden oluşan Komite tarafından ‘kabul edilemez’ olarak değerlendirilmeyen başvurular için Dairede yargılama süreci başlar. Yedi yargıçtan oluşan Dairenin kararları istisnai haller dışında kesindir. İstisnai hallerde Büyük Daire davayı görmeye yetkilidir ve kararları kesindir. Yargılama yazılı olabilir veya duruşma yapılabilir. Daire tarafından verilen kararlara ilişkin taraf devletlerin yükümlülüklerini yerine getirmeleri Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi tarafından denetlenmektedir. Komitenin sahip olduğu iki yaptırım aracı bulunmaktadır: Bakanlar Komitesi gerekli tedbirlerin alınmasında geciken devletler bakımından ara karar alabilme veya Avrupa Konseyi Statüsünün “temsil hakkından mahrum edilme” ve “Konsey’den çekilmeye daveti” düzenleyen 8. maddesinin uygulanmasına ilişkin olası tehditte bulunma yetkisine sahiptir (Abdelgawad, 2012, ss. 43-49). Öte yandan bu ikinci yolun uygulanmadığı, ilkinin ise zorlayıcı bir nitelik taşımadığı görülmektedir. Mahkeme ayrıca, Bakanlar Komitesinin talebi doğrultusunda Sözleşme veya ek protokollerin yorumuna ilişkin hukuki sorulara danışma görüşü verebilmektedir.

AİHM’de ihlal kararı çıkma olasılığı yüksek olan davalarda genellikle ihlalcisi olduğu iddia edilen devletler ‘dostane çözüm’ yöntemine başvurulmasını teklif etmektedir. İhlalcisi olduğu iddia edilen devlet, başvuruya konu eylemle ilgili özür diler ve bu ihlalin tekrarlanmaması için gerekli önlemleri alacağını ve karşılıksız bir parayı başvurucuya ödemeyi taahhüt eder. Dava bitirilir. Bu durumda herhangi bir ihlal tespiti yapılmadığından bu başvurular genel bilgilerin içinde geçer. Bir hükümet tarafından ihlale ilişkin üzüntü bildirildiği ve karşılıksız bir tazminatın başvurucuya ödeneceği açıklanarak dostane çözüme başvurulduğu takdirde, başvurucu dostane çözüm yöntemini kabul etmediğini bildirirse de, Mahkeme bu tür başvuruları re’sen kayıttan düşürebilmektedir (Sevinç, 2013, s. 738).

İnsan Hakları Komiseri

Avrupa Konseyi içinde bir diğer insan hakları mekanizması İnsan Hakları Komiserliğidir. Hükümetlerle diyalog ve ülke ziyaretleri gerçekleştiren, tematik tavsiyeler sunan ve ulusal insan hakları kurumlarının gelişimini desteklemek üzere çalışmalar yürüten Komiserin yasal bir yaptırım gücü bulunmamaktadır. Öte yandan ülke ziyaretleri sonrasında yayımlanan raporları, ilgili ülke devletinin insan hakları uygulamalarını izlemek ve ayrıca ihlallere ilişkin farkındalık oluşturmak bakımından önem taşımaktadır.

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi (AKPM)

Avrupa Konseyi üye ülkelerinin ulusal parlamentolarından gelen temsilcilerden oluşan AKPM, Konsey tarafından hazırlanan uluslararası sözleşmelere danışmanlık etmekte, AİHM yargıçlarını ve Avrupa İnsan Hakları Komiserini seçmektedir. Parlamenterler Meclisi içinde, hukuk ve insan hakları; göçler, mülteciler ve nüfus; kadın-erkek eşitliği gibi konularda çalışmalar yürüten komitelerin çalışmaları değerlendirilmektedir. Nihai olarak Bakanlar

Komitesine yönelik tavsiye, kendi yetkisi içindeki konulara ilişkin kararlar veya Bakanlar Komitesi tarafından kendisine sunulan konulara ilişkin görüşler ortaya konmaktadır.

Avrupa İşkencenin ve İnsanlık Dışı veya Onur Kırıcı Ceza veya Muamelenin Önlenmesi Komitesi

İşkencenin Önlenmesine İlişkin Avrupa Sözleşmesi olarak da anılan İşkencenin ve İnsanlık Dışı veya Aşağılayıcı Davranış veya Cezanın Önlenmesine İlişkin Avrupa Sözleşmesi 1987’de imzaya açılarak 1989 yılında yürürlüğe girmiştir. Sözleşmede işkence tanımı yapılmamakla birlikte, İşkencenin Önlenmesi Komitesi (CPT) adını taşıyan bir uluslararası organ oluşturulması öngörülmüştür. Üyeleri Parlamenterler Meclisi tarafından hazırlanan bir listeden Bakanlar Komitesi tarafından seçilen Komite Sözleşmeye taraf devletlerin polis karakolları, cezaevleri gibi gözetim yerlerine düzenli veya olağandışı ziyaretler gerçekleştirerek, bu ziyaretlerin sonuçlarını birer rapor haline getirmektedir. Devletlerin bu raporda yer alan tespit ve iddialara cevap verme zorunluluğu bulunmaktadır. Komite ile işbirliği yapmayı veya tavsiyelerini uygulamayı bir devletin reddetmesi halinde, Komite hazırladığı raporun bir özeti niteliğinde olan bir Kamu Açıklaması yapmaktadır. Komitenin Türkiye hakkında 1992 ve 1996 yıllarında yaptığı iki açıklama bulunmaktadır. Ayrıca Komitenin, Bakanlar Komitesine ve Parlamenterler Meclisine sunulması için ele aldığı genel nitelikli raporlar, işkence ve insanlık dışı davranış ve cezaların önlenmesine ilişkin standartların belirlenmesinde etkilidir.

Venedik Komisyonu (Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu)

1990 yılında Avrupa Konseyi bünyesinde, üye olmayan ülkelerin temsilcilerini de kapsayacak bir yapı olarak kurulmuştur. Amacı 1990’ların başında demokrasiye geçiş sürecinde olan Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine geçiş süreçlerinde yasa ve anayasa hazırlanması konusunda teknik bilgi sunarak yardımcı olmaktır. Bir konunun Komisyonunda ele alınabilmesi için üye devletlerden birinin talebi veya Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, Bakanlar Komitesi veya Genel Sekreterin bu yönde talepte bulunması gerekir. Görüşlerinin hukuki bağlayıcılığı olmamakla birlikte Avrupa Konseyi organları üzerinde etki doğurmaktadır.

3. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT)

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı kapsamında 1990 yılında kabul edilen Paris Şartı insan hakları alanında birtakım yenilikler öngörmüştür. Bu dönemde insan hakları ve azınlık hakları ön plana çıkarak demokrasi ve hukukun üstünlüğü uluslararası örgütlerin önemli çalışma konularından biri haline gelmiştir. 1994’te Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı adını alan AGİT de ulusal azınlıklarla ilgili konulara doğrudan müdahale konusunda mekanizmalar geliştirmiştir. Demokrasi ve insan haklarının izlenmesi amacıyla bünyesinde AGİT Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Ofisi, Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiseri ve Medya Özgürlüğü Temsilcisi kurumlarını oluşturmuştur.

C. İnsan Hakları Savunusunda Uluslararası Mekanizmaların Etkin Kullanılması

İnsan hakları savunucularının kapasitesi, ülkelerin içinde bulunduğu politik koşullar ve mekanizmaların kendinden kaynaklanan koşullar Türkiye’deki insan hakları savunusunda uluslararası mekanizmaların etkin kullanılması üzerinde doğrudan etkilidir.

1. İnsan Hakları Savunucularının Kapasitesi

Uluslararası mekanizmaların her birinin kendine özgü başvuru koşulları bulunmaktadır. Başvuruyu yapacak kişi her şeyden önce bu mekanizmalara ve koşullara ilişkin bilgi sahibi olmalıdır. Örneğin, BM mekanizmalarına bireysel başvuru yapabilmek başvurunun BM dillerinden birinde yapılmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla bu, başvurucunun o dillerden birini bilmesi veya bilen bir avukatla başvuru hazırlaması veya başvuruyu o dillerden birine bir tercüman yardımıyla çevirerek göndermesi anlamına gelmektedir. Bu hem başvurunun hızla yapılması gereken koşullarda sürecin uzamasına neden olan bir koşuldur hem de dili bilmeyenler bakımından ek bir maliyet ortaya çıkarmaktadır. Bir diğer ifadeyle başvuruların gerçekleştirilebilmesi hem donanımlı insan kaynağı hem de mali kaynak gerektirmektedir. Tüm bunlar bir araya geldiğinde savunucuların kapasitesi mekanizmaların etkin kullanımı bakımından büyük önem taşımaktadır. O nedenle kapasite geliştirme konusundaki eğitimler bir zorunluluk haline gelmiştir.

BM'yi gördüğümüz kadarıyla, mesela 98'de Cumartesi Annelerinin eylemini durdurduklarında, o dönemde 97'de 98'de BM mekanizmalarına da şikayet edildiğini görüyoruz. Fakat bu şöyle bir sonuç yaratıyor... Yani görünmez olma nedeni şu; bu şikayetler yapıldığında (bireysel başvuru çok az kullanılıyor, çok az biliniyor, yabancı dil bilmek gerekiyor, bir de BM'nin öyle bir sıkıntısı var, yani yabancı dilde yazmak zorundasınız ve Türkiye'de yabancı dille başvuru yapabilecek avukat sayısı çok az; mağdurun onayı lazım, mağdurun her şeyi biliyor olması lazım vs...) Hani hızlı hareketlerde vs dolayısıyla böyle bir İngilizce sıkıntısı çok çekildi... O yüzden de bir dönem mesela, 90'lı yılların sonuna doğruydum sanırım, barolarda İngilizce dersler aldılar avukatlar... Yani o mekanizmaları biraz daha etkin kullanabilsinler diye... (Katılımcı 1)

Öte yandan dili bilmek yalnızca o dili konuşabilmekten ibaret de değildir. Başvurularda başvurulacak mekanizmanın hassasiyetlerini, önceliklerini de bilmeyi içeren bir hukuk dilinin kurulması gerekmektedir. Bu nedenle 1990'larda AIHM'ye başvurularda avukat örgütleri ön plana çıkmaktadır. Organizasyon kapasitesi daha fazla olan İHD'nin başvurular konusunda avukatlara yol göstericiliği de bu dönemde önem taşımaktadır ve başvuruların İHD çatısı altında yürütüldüğü görülmektedir:

İHD özelinde uluslararası insan hakları mekanizmaları bakımından, İHD'nin herhalde yurt dışında en bilindiği mesele 90'lı yıllarda Kürt meselesindeki şiddet politikasından kaynaklı silahlı çatışmaların yol açtığı köy boşaltmalar, faili meçhuller, zorla kaybedilmeler, ifade özgürlüğü ve benzeri kısıtlamalar gibi hak ihlalleri meselesini ilk defa Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine götüren örgüt İHD'dir. Bu bizim uluslararası insan hakları hareketi nezdinde de, uluslararası mekanizmaların nezdinde de görünürlüğümüzü artırdı. Bu bize büyük bir alan sundu. Yani bugün hala 25 yıl önceki zorla kaybedilme başvuruları üzerine çalışıyoruz. Hala. O dönemdeki raporlama, belgeleme, savunuculuk faaliyetimiz, gerekli hukuki süreçleri işletmek için AIHM'e gitme faaliyetlerimiz bugün bize insan hakları hareketinde ve alanında, komitelerinde

büyük bir gelenek oldu çünkü. Büyük bir mirastan bahsediyoruz. Köy yakılmalarını insanların konuşmadığı sırada AİHM'e götürmek büyük bir cesaret. Ondan sonra uygun hareket etme, tutarlılık ve muazzam bir titizlikle ve çalışkanlık gerektiren bir iş. Nitekim o dönemdeki arkadaşlarımız, kendilerinin emeği önünde ne kadar saygıyla dursak az, çok muazzam iş yaptılar. Ben Strazburg'da, Cenevre'de, Brüksel'de, Avrupa'da ya da dünyanın farklı yerlerinde İHD deyince bu gibi konularla hep karşılaştım. Arkadaşlarımızın yapmış oldukları önünde sadece saygıyla eğilmiş oldum. (Katılımcı 20)

2000'lere gelindiğinde yaşam hakkı başvurularının yanı sıra ayrımcılık, kadına karşı şiddet gibi konularda da ihlaller AİHM'ye taşınmaya başlamıştır. Bu süreçler ise genellikle bireysel yürütülmektedir ve başvuru süreçlerine ilişkin eğitimler bu dönemde önemini artarak sürdürmüştür.

2000'li yılların sonuna doğru çeşitlenen şeylerse aslında, belki orada mesela şeyden bahsetmek mümkün... Mesela ayrımcılık meselesi, kadına karşı şiddet meselesi, zorla din derslerinin davalanabiliyor olması meselesi gibi hani giderek farklılaşan şeyler 2005-2006 dan sonra ancak olan şeyler... Ve orada şunu da görüyoruz; daha bireysel, yani örgütsel bir yapıya ait olmayan başvuruları da görmeye başlıyoruz... Yani sonrasında o dönem, avukatlar arasında, Baro'lara, avukatlara yönelik olarak inanılmaz bir AİHM'ne başvuru eğitimleri başladı. (Katılımcı 1)

Avukatlara yönelik bu eğitimlerle AİHM usullerinin öğrenilmesi AİHM'ye başvuru bakımından bir rehber örgütle çalışma ihtiyacını büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Bu durumu, katılımcılardan Katılımcı 29 "avukatların İHD'ye ihtiyaç duymadan bu işi yapabilecek bir olgunluğa erişmiş olması" sözleriyle açıklanmıştır.

O dönemde gerçekten hiç bilmiyordu Türkiye'deki hukukçular Avrupa İnsan Hakları Mahkemesini. Essex'le beraber çalışmak bir nevi zorunluluktan, hele ki belli bir aşamadan sonra Türkçe yürütülemediği için process[süreç]. Şimdi büyük ölçüde bu engeller kalktı ama artı şu da var Türkiye'deki demokratik alandaki gerileme şüphesiz birçok alanda şey ama artık Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine başvururken insanlar daha az tehdit altında. Dayanışma anlamında da dışarıdan destek, bir zorunluluk olmaktan çıkmış durumda. Bunu da göz ardı etmemek lazım. Belki buna üçüncü bir husus olarak, Kürt siyasal hareketinin eskisinden çok daha güçlü olmasını da ekleyebiliriz. O zaman İHD tabii ki çok yakından ilişkili Kürt siyasal hareketiyle. Ama bir sürü şeyi organize edebilecek başka bir yapı da yok, onun için İHD çok önemli bir ihtiyaç ama HDP'nin siyaseten başarısı, büyümesinin bu alanda da etkisi var. Birçok şeyi artık siyasi bir partinin yapması mümkün, hatta kaynakları daha fazla HDP'nin İHD'ye göre. Bunun da mutlaka ki etkisi de olmuştur diye düşünüyorum ben, yani birden fazla faktör var ama en önemlisini ben artık avukatların İHD'ye ihtiyaç

*duymadan bu işi yapabilecek bir olgunluğa erişmiş olması olarak görüyorum.
(Katılımcı 29)*

Bireysel olarak avukatların kapasitesi artarken İHD de hem uluslararası mekanizmaları etkin kullanmak konusundaki kapasitesini hem de bunlara ilişkin bilgiyi aktarma konusundaki kapasitesini artırmıştır.

İnsan hakları organlarının her birinin kendi çalışma dinamiği var. Örneğin Birleşmiş Milletlerde bir konuyla ilgili acil karar çıkartmak, yani acil sonuç almak istiyorsanız özel prosedüre başvurursunuz, Birleşmiş Milletler özel raportörlerine başvurursunuz... Bu mekanizmaların sorduğu sorular farklıdır. Ona göre raporlamak gerekir. Ona göre soru formülasyonu yapmak gerekir... Ama standartların artırılmasını, uzun erimli bir işi tasarlıyorsak o zaman İnsan Hakları Komitesine başvururuz, İnsan Hakları Konseyine başvururuz. Orada beş yıl sürer kimi zaman karar çıkması, ama standardı değiştirir... Daha öncesinde bizim hemen hemen her yere aynı başvuruyu yaptığımız zamanlar oluyordu. Operasyonel kapasiteyle ilgili büyük oranda. Ama şimdi Avrupa Konseyine sunduğumuz raporun ILO'ya sunduğumuz zamanı, BM'ye sunduğumuz zamanı ve içeriği farklı. Şimdi bu komitelerin çalışmalarını takip ediyoruz, çalışma takvimlerini takip ediyoruz, komitelere gidip katılıyoruz. Eskiden de katılıyorduk ama şimdi katılmadığımızda rapor sunuyoruz. Her zaman sunuyoruz yani... Bu bizim kapasitemizi, operasyonel kapasitemizi artıran bir iş. Tabii bu az önce söylediğim ülkece görece siyasi ikliminin iyi olduğu dönemdeki eğitimlerimizle oldu. Bu konuda uluslararası alanda çalıştığımız örgütlerle yürüttüğümüz metodoloji eğitimiyle oldu. Daha dün ben, hani tırnak içinde 15 yıldır bu alanda çalışan birisi olarak, daha dün İnsan Hakları Komitesine nasıl başvuru yapılır eğitimine katıldım. Yani bu işin çünkü sonu yok... Birkaç yıl önce Avrupa Birliğine sunduğumuz, raporlarına sunduğumuz bilgi ile şimdi sunduğumuz bilgi arasında ve yöntem açısından büyük bir fark var. Tabii ki hala gelişmemiz gerekiyor, doğru ama, operasyonel kapasitemiz, oralardaki etkililiğimiz ve kredibilitemiz her daim var. Onu demiyorum. Ama raporlarımızın kalitesi, raporlarımızın niteliği anlamında artış var. Çünkü çalışan arkadaşlarımız bu konuda önemli bir bilgi ve önemli bir deneyim kazandılar. Biraz da şöyle: İHD'nin deneyimi kümülatif bir deneyim, biriken bir deneyim. Yani 15 yıl önce, 20 yıl önce, 30 yıl önce derneğe gelen birisi, 30 yıl önce gelmişse 4 yıllık deneyimi öğreniyordu, bugün gelen insan 34 yıllık deneyimi de öğreniyor. 4 yıllık deneyim üzerine gelen birinin 10 yılda öğrendiğini 34 yıllık deneyimde 6 ayda öğretebiliyoruz. (Katılımcı 20)

Uluslararası insan hakları mekanizmaları ile ilişkiler, yalnızca ihlale uğrayanlardan ve hak örgütlerinden uluslararası mekanizmalara yapılan başvurular ile sınırlı, tek taraflı bir bağ şeklinde değildir. Uluslararası mekanizmalar bakımından da hak savunucusu örgütler, bilgi kaynağı olmaları bakımından önem taşımaktadır. Görüşme yapılan İHD savunucuları başvurular dışındaki ilişki kurma taleplerinin büyük çoğunlukla bu mekanizmaların

yetkililerinden geldiğini ifade etmiştir. Türkiye'ye yapılan ziyaretler ve yetkililerle görüşmeler konusunda İHD önemli bir muhataptır. Bunda odaklandığı bazı hak alanları olduğu gibi bir bütün olarak Türkiye'de hak ihlallerine ilişkin çalışmalar yürütmesinin önemli etkisi bulunmaktadır.

[İlişki kurma taleplerinin] Yüzde doksanı onlardan gelen şeyler. Türkiye büyük bir ülke doğal olarak bütün bu mekanizmaların en önemli müşteri demeyeyim ama aktörlerinden biri, ihlal etme potansiyeli nedeniyle her zaman gözlerin üstünde olduğu bir şey, ülke. Bu nedenle Türkiye'ye çok fazla ziyaret oluyor ya da uzaktan görüşme talepleri oluyor. O görüşme taleplerinin de kaçınılmaz olarak çoğu zaman muhatabı İnsan Hakları Derneği oluyor; çünkü İnsan Hakları Derneği spesifik alanda çalışan örgütlerden farklı olarak aşağı yukarı her alanda bilgi sunması mümkün olan bir örgüt. Onun için birinci kaynak bu ama bazı durumlarda da İHD ve genellikle TİHV ile beraber uluslararası mekanizmaları kendisi uyarıyor, faaliyete çağırıyor. Yani herhalde yüzde on-yirmi de budur o iletişimi kuran. Tabii İHD'nin bu uzun tecrübesi nedeniyle uluslararası insan hakları örgütleriyle de ICJ'den [International Court of Justice – Uluslararası Adalet Divanı] Human Rights Watch'a, Amnesty'den FIDH'ye kadar bağlantıları var. O bağlantılar yoluyla da aslında bu mekanizmaların harekete geçirildiği, bilgilendirildiği örnekler de var. (Katılımcı 29)

2. Politik Koşullar: Dış Politika ve Türkiye'de İnsan Hakları Uygulamaları

Uluslararası mekanizmaların kullanılması konusunda göz önünde bulundurulması gereken bir diğer koşul, içinde bulunulan politik şartlardır. Türkiye'nin politik koşulları ve hedefleri doğrultusunda ana hatlarıyla dış politika gelişmelerine yer vermek yararlı olacaktır.

İnsan hakları, 1970'lerden itibaren uluslararası ilişkilerin bir aracı haline gelmiştir. ABD Başkanı Carter'ın adıyla anılan ve Sosyalist Blok Ülkelerine karşı geliştirilen insan hakları politikası, bu ülkelere insan haklarını ihlal ettikleri gerekçesiyle sert eleştiriler yöneltirken, aynı dönemde Batı yanlısı yönetimlerin uyguladıkları ihlaller görmezden gelinmiş, bir kısmına ABD tarafından teknik destek sağlanmıştır. Diğer yandan 1980'lerde insan haklarını ihlal ettiği gerekçesiyle sert eleştiriler sosyalist ülkeler dışındaki ülkelere de yöneltilmeye başlanmıştır (Alpkaya, 2005, s. 188).

Batının bir parçası olma hedefiyle Batılı Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ve Avrupa Konseyi gibi yapılara üye olan Türkiye ise 1980 darbesinin ardından yaptığı bir açıklama ile NATO'ya bağlılığını bildirirken AIHS'nin 15. maddesinde taraf devletlere tanıdığı hakkı kullanacağını, yani Sözleşme kapsamındaki yükümlülüklerden sapma oluşturan önlemleri alabileceğini bildirmiştir. İzleyen dönemde Türkiye'de insan hakları ihlallerinin artmasıyla Türkiye ile üyesi olduğu Avrupa Konseyinin ilişkileri gergin bir hal almıştır. Türkiye'nin tamamen dışarıda bırakılmasıyla insan hakları ihlallerinin artarak süreceği kaygısı ve herhangi bir koşulda Türkiye'nin tamamen dışlanması mümkün olmayışı nedeniyle 1980'lerde, Avrupa devletleri Türkiye'ye karşı zorlayıcı bir politika izlememiştir; bu dönemde insan hakları ihlallerini önlemek amacıyla etkili yaptırımlar uygulanmamıştır (Alpkaya, 2005, s. 199).

1990'lara gelindiğinde, dış politika açısından insan hakları kronik bir sorun halini almıştır. Bireysel başvuru hakkının kabul edilmesiyle Türkiye'ye karşı başvurular artmış ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nden ihlal kararları çıkmaya başlamıştır. AKPM ve Avrupa Parlamentosu gibi siyasi organların kararlarında Kürt meselesi ağırlık kazanmaya başlamıştır. Kürt meselesi Avrupa ülkeleriyle ilişkilerde belirleyici bir hal almıştır. AGİK katılımcı devletlerinin 1990'da imzaladığı Paris Şartı ile insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğü ilkeleri aracılığıyla hükümetlerin meşruiyetleri sorgulanabilmiştir (Alpkaya 2005: 526). AB, Maastricht Anlaşması ile bu ilkeler AB'nin de temel ilkeleri olarak açıklanmıştır. AB ile iyi ilişkiler ve AB'ye üyelik insan haklarına saygı koşuluna bağlanmıştır. Türkiye bir yandan AB'yle iyi ilişkiler kurmak ve Birliğin bir üyesi olmayı hedeflerken diğer yandan gündeminde güneydoğuda yoğun insan hakları ihlalleri, 'yargısız infazlar' ve 'kayıplar' yer almaktadır. Faili meçhul cinayetlerin aydınlatılması, kayıp yakınlarının bulunması için Mayıs 1995'ten itibaren 'Cumartesi Anneleri' İstanbul'da Galatasaray Lisesi önünde yerlerini almakta; bu meseleyi gündemde tutmaya çabalamaktadır. İşkencenin Önlenmesi Komitesi 1993 ve 1996 yıllarında iki Kamu Açıklaması yapmış, Türkiye'de yaygın ve sistematik işkence uygulandığına ilişkin ciddi bulguların varlığını dile getirmiştir (Alpkaya, 2005, s. 536). Türkiye'nin AB'ye tam üyelik adaylığının açıklanmasını beklediği süreçte, Temmuz 1997'de Dışişleri Bakanlığının insan hakları alanında bazı iyileştirmeleri içeren İnsan Hakları Raporu hükümete sunulmuştur; ancak adaylığın açıklanmamasıyla söz konusu demokratikleşme paketi de geri çekilmiştir.

Türkiye'de rejimin sivilleşmesi, hukukun üstünlüğünün ve insan haklarına saygının sağlanması yönündeki beklentiler, Türkiye'nin tam üyelik adaylığının açıklanmasıyla güçlenmiştir. Türkiye'de demokrasi ve insan hakları alanındaki önemli gelişmelerin büyük ölçüde Batılı bir dış etkenle gerçekleşebilmesi, Helsinki Zirvesi sonrasında AB kaynaklı değişim hedeflerini açıklamaktadır (Sancar & Akgönül, 2013, s. 709). Katılım Ortaklığı Belgesinin Kasım 2000'de onaylanması ve Ulusal Programın Mart 2001'de kabul edilmesinden sonra, bu dönemde 12 Eylül mevzuatı değiştirilmeye başlanacaktır. Ekim 2001 anayasal reform paketi kapsamında, 1982 Anayasasında yapılan 34 maddelik değişiklikleri 2002 yılının ilk çeyreğinde Uyum Paketleri ile yapılan değişiklikler izleyecektir. Öte yandan bu değişikliklerin en önemlilerinden biri Ağustos 2002'de "savaş ve yakın savaş tehdidi dışında" ölüm cezasının kaldırılmasıdır. Ocak 2003'te AİHS'nin ölüm cezasının kaldırılmasına ilişkin 6. Protokolü imzalanmıştır.

3 Kasım 2002 seçimleri sonucunda Türkiye için kesintisiz tek parti iktidarıyla geçecek -bu metnin yazıldığı tarih itibarıyla yaklaşık 20 yıllık- uzun bir dönem başlayacaktır. Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) tek başına iktidara gelirken AB'ye tam üyelik hedefi ve reformların gerekliliğine olan inancını dile getirmiştir. AKP iktidarının ilk aylarında reform süreci hızlanarak Ocak 2003-Ağustos 2003 tarihleri arasında dört reform paketi daha Mecliste kabul edilmiştir. Büyük ölçüde AB standartları da gözetilerek Mayıs 2004'te Anayasa değişiklikleri yapılmış, MGK yetkileri sınırlandırılmıştır (a.g.e., s. 719). Bu dönemde insan hakları savunucuları için çalışma alanı genişlemiş, çalışılan konular çeşitlendiği gibi insan hakları mekanizmalarının ihlali önleyici boyutlarına ilişkin tartışmalar yapılabilmıştır. Siyasi iklim değiştikçe bu tartışmaların yerini onarıcı mekanizmalara ilişkin tartışmalar almıştır.

Türkiye'deki insan hakları hareketinin seyrine baktığımız zaman birkaç mesele var. Bir, insan hakları hareketinin sivil alanda gelişimi var. Bu bizim iç dinamiklerimizle ilgili. Yani bizim direngenliğimiz, bu konudaki mücadelemizle ilgili. Bir de resmi alanda, yani kamusal alanda insan hakları hareketinin seyri ve gelişimi var. İşte bu durum büyük oranda dış faktörle ilgili. Yani Türkiye'nin Avrupa birliğiyle ilişkisi, Türkiye'nin Avrupa konseyiyle ilişkisi, Türkiye'nin uluslararası ilişkilerle ilgili süreci, bir de tabii dünyanın küreselleşmesiyle ilgili. 70'lerden, 80'lerden, 60'lardan, daha gerilerden farklı olarak 90'larda, 2000'lerde ve bugünlerde yaptığımız her şey anında duyuluyor. Dün gece Mescidi Aksa'nın bombalanmasını canlı izliyorduk. Dolayısıyla bu da bir faktör. Türkiye'nin Avrupa birliğiyle ilişkilerinin geliştiği 90'ların sonu 2000'lerin ilk yarısında ülkede görece bir rahatlama oldu. Bu görece rahatlama hali bizim insan hakları savunucuları ve insan hakları örgütleri olarak çalışmalarımızı muazzam kolaylaştırdı. Orada konuşulan meselelerin burada daha rahat konuşulmasına, orada konuşulan meselelerle ilgili burada çalışmalar yapılmasına, eğitimler düzenlenmesine ve bu meselelerin içselleştirilmesine yol açtı. Bu çünkü, insan hakları hareketi sivil bir hareket olduğu için, sivil ortam ne kadar rahatsa o kadar rahat edebilir. Ülkenin gerildiği her an bizim çalışma alanımızın daralmasına yol açar. Nitekim uluslararası insan hakları hareketinin son yıllarda kullandığı kamusal alanın daralması meselesi tam da buna denk gelir. Yani bizim 2013, 2009, 2008'de konuştuğumuz konularla 2015'ten sonra konuştuğumuz konulara bakarsanız burada şunu görürsünüz. Konuştuğumuz hak ihlalleri ve hak ihlalleri kategorileri arasında çok büyük bir fark var. Şimdi zorla kaybedilmelerden, işkenceden, yaşam hakkı ihlalden bahsediyoruz. O sıralarda ise daha, kültürel haklar, üçüncü kuşak haklar konulardan konuşabildiğimiz dönemler oluyordu... Yani Türkiye'de Avrupa Birliğinden kaynaklı görece rahatlamanın olduğu 2012-2015'te çözüm sürecinden kaynaklı görece rahatlamanın olduğu ortamda konuştuğumuz konular çok fazlaydı. Ve çok çeşitliydi. Hergün birçok konuyu konuşabiliyorduk. Ama şimdi bu ihlallerin artması. Hem dozajının artması hem de ağırlığının artması nedeniyle artık konuştuğumuz konular daha çok hak ihlalinin yaşanmasından sonraki onarıcı mekanizmalar. İhlali önleyici mekanizmalar artık konuşamıyoruz neredeyse. Bu bir faktör. Yani bizim uluslararası arenada yürüttüğümüz eğitimlerin, çalışmaların, savunuculuk faaliyetlerinin buraya yansımalarının bahsettiğim görece olumlu olan ortamla şimdiki baskıcı ortamın ya da otoriter ortamın arasındaki değişimin bir yansıması. Siyasi iklimin şiddet düzeyi arttıkça insan hakları hareketinin çalışma alanı azalıyor. Bu ters orantılıdır. Çünkü biz sivil yurttaşlarız. Elimizde raporlarımızdan ve sözlerimizden başka hiçbir şeyimiz yok. (Katılımcı 20)

AKP hükümetinin 2000'lerin başında Türkiye'nin insan hakları konusundaki genel imajını düzeltmek üzere yaptığı reformlar, iktidarının önemli bir bölümünde Avrupalı devletler

tarafından desteklenmesi ve aksi yönde görüş bildiren sivil toplumla AB ülkeleri arasındaki mesafenin artmasıyla sonuçlanmıştır:

AKP ilk iktidara geldiğinde Avrupa Birlikçi bir çizgi izledi. Ve yani bize göre yine değişmedi devletin anlayışı ama, gösterdi. Birtakım tabii ki iyileşmeler oldu. Örneğin 2005 yılında kadına yönelik şiddet alanında Ceza Kanunu'nda önemli değişiklikler oldu. Bu tabii ki kadın mücadelesinin sonucu ama Avrupa Birliği sürecinin de etkisi vardı. Yani o dönem Türkiye'nin Avrupa Birliği ile olan iyi ilişkileri nedeniyle mesela biz hep şunu duyardık, derlerdi ki bize Avrupa'dan gelen heyetler, "AK Parti artık başka bir çizgi izliyor, eski devlet yok. Siz niye şikayet ediyorsunuz? Her şey değişiyor." diye bize cevap veriyorlardı. Biz de anlatmaya çalışıyorduk. "Hayır, yine var hak ihlalleri. Tamam, eskiye göre daha iyi ama tabii ki olacak, çünkü bir mücadele de var." Ne zaman ki AKP'nin iktidar ortağı değişti, özellikle barış sürecinin ardından AKP'nin derin devletle korkutucu bir uzlaşmaya gitmesi ile birlikte birtakım şeyleri yeniden görmeye başladılar. Ama biz onlara hep anlatmaya çalıştık, "Öyle değil, hak ihlalleri devam ediyor diye" Fakat AKP'nin o ilk 2013-2014'e kadar olan sürecinde daha mesafeli davrandılar Avrupalı devletler bize karşı. Ya AKP'yi şey olarak gördüler: "Bak AKP değiştiriyor her şeyi, üstüne gidiyor her şeyin, hak ihlalleri bitiyor" gibi baktılar. Ama gerçek ortaya çıktı. Yani Türk devletinin yapısını belki de tam olarak tanımadıkları için. Bugün örneğin 90'ların devlet aklı şu anda hala iktidarda, aynı devlet aklı tarafından yönetiliyor. (Katılımcı 31)

AKP hükümetinin reform çalışmaları, Aralık 2004'te gerçekleşen Brüksel Zirvesinde Türkiye ile tam üyelik müzakerelerine 3 Ekim 2005'te başlanacağına ilişkin kararın alınmasının ardından yavaşlamaya başlamıştır. AB'den müzakere tarihi almanın rahatlığı ve uyum sürecinde yapılan reformların terörle mücadeleyi zayıflattığı iddiaları, Hükümetin demokratikleşme programından geri adım atmasına neden olmuştur (a.g.e., s. 749). Bu gerilemenin doğrudan yansımaları Haziran 2006'da Terörle Mücadele Kanununda yapılan değişikliklerde görülecektir.

2000'li yıllarda bir yandan AB'ye üyelik hedefi doğrultusunda ulusal mevzuatta değişiklikler hızla yapılırken, diğer yandan insan hakları ihlalleri de aynı hız ve şiddetiyle devam etmektedir. Siyasi suçlardan tutuklu ve hükümlülerin F Tipi cezaevlerine nakledilmesi ve devam eden ölüm oruçlarına son verilmesi gerekçesiyle, 19 Aralık 2000'de 20 cezaevinde yapılan eşzamanlı bir müdahale olan 'Hayata Dönüş Operasyonu' bu dönemde öne çıkan ihlal örneklerinden biridir. 30 tutuklu ve hükümlü, 2 askerin ölümüyle sonuçlanan operasyonda yaralanan dört kişinin AİHM'ye taşıdığı davada, Kasım 2012'de Türkiye, AİHS'nin 2. maddesinde yer alan yaşam hakkını ihlal ettiği tespitiyle mahkum olmuştur. Türkiye'nin bu dönemde AİHM'de mahkum olduğu bir diğer dava Hrant Dink ve ailesinin AİHM'ye götürdüğü davadır. Dava, 2010 yılında sonuçlanmış, Türkiye, AİHS'nin 2. madde (yaşama hakkı), 10. madde (ifade özgürlüğü), ve 13. maddelerini (etkili başvuru hakkı) ihlal ettiği gerekçesiyle Dink ailesine tazminat ödemeye mahkum olmuştur.

Bu dönemde olumlu bir gelişme, Avrupa Konseyi çerçevesinde Türkiye'nin Avrupa Konseyi dönem başkanlığı sırasında hazırlanmasına öncülük ettiği Kadına Karşı Şiddetle Mücadele Sözleşmesi, bilinen adıyla İstanbul Sözleşmesinin kabul edilmesidir. Avrupa Konseyi Bakanlar Kurulunun 11 Mayıs 2011 tarihli İstanbul Zirvesinde imzaya açılan metni imzalayan ilk 13 ülkeden biri Türkiye'dir. Öte yandan bu ve benzeri sözleşmelerin gereklerini yerine getirmek konusunda hükümet yeterli iradeyi göstermediği gibi AİHM kararlarının gereklerini yerine getirmemekte, mevzuatta birtakım değişiklikler olsa dahi hayata geçirmemekte ısrarlı bir tutum sergilemektedir.

Ama işte sonuçta ihlal gözükten bir şey. Bundan kastım ne? Sayılarla görüyorsunuz. Gazetecilerin hapiste olmasıyla görüyorsunuz. Keyfi tutuklamalarla vesairelerle görüyorsunuz. Hani o kuralların orada olması bunu engellemiyorsa bir noktadan sonra üstüne üstlük de tabii devletin dili de özellikle son beş altı yıl içerisinde öyle bir dönüştü ki Avrupa tü kaka, o bilmem ne falan, iletişim kurma kanallarını kapatıyor bu, orayı yapmış olsa bile. Bu görüşmenin konusu değil belki ama tabii devletin farklı stratejileri var: Bir yandan resmi yazışmalarında, biz şunu da yaptık bunu da ettik diyorlar ama görünen kısım çok önemli, çok itici; ortaklığa, bir şekilde işbirliğine karşı bir pozisyon. (Katılımcı 29)

1990'lardan 2000'lere dek Türkiye'nin insan hakları ve politikaları konusunda eleştirel bir tutum sergilemekten kaçınmayan AB ülkeleri, özellikle 2010 sonrası süreçte eleştirilerini düşük profilde tutmuş ve Türkiye ile keskin bir zıtlıktan kaçınmıştır. Bu durumun en önemli nedeni Suriye savaşı nedeniyle Suriye'den ayrılan mültecilerin Türkiye – AB arasında bir pazarlık konusu haline getirilmiş olmasıdır.

Bunu söylerken uluslararası dayanışmayı, insan hakları örgütlerini ayrı tutuyorum. Onlarla olan dayanışmamız her zaman devam etti ama Avrupa Birliği ülkelerinin son derece sessiz kaldığını gördük. Özellikle bu Suriye Savaşı ve sığınmacıların gelmesi ile birlikte Türkiye'ye karşı son derece sessiz davranmaya başladılar. Şimdi mesela Türkiye şu anda altına imza attığı bütün uluslararası sözleşmeleri ihlal ediyor. Yani Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi, Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi, İstanbul Sözleşmesi'ni zaten feshettiler. Yani bütün Avrupa Birliği ülkeleri bu sözleşmelerin tarafı, Türkiye'nin imza ortakları ve bu sözleşmelerin denetim mekanizmaları var. Bunların hiçbirini Türkiye'ye karşı yerine getirmiyorlar, işletmiyorlar. Sadece karşılıklı çıkar ilişkileri ön planda. Bu bizi çok rahatsız ediyor. Bu nedenle de Avrupa Birliğini sürekli eleştiriyoruz, çünkü Türkiye'yi eleştirmek zorundalar. Çünkü Türkiye'nin imza ortakları. Yani en büyük sorun, bizce sığınmacılar sorunu ile birlikte başladı bu sessizlik. (Katılımcı 31)

Gezi olayları, 15 Temmuz darbe girişimi sonrasındaki Olağanüstü Hal (OHAL) süreci; Kavala, Demirtaş, Büyükkada davaları 2010 sonrasında dış politikada Türkiye'nin önüne getirilen önemli konulardan yalnızca birkaçıdır. İnsan hakları politika ve uygulamaları

konusunda hükümete inanç azaldıkça insan hakları örgütleri daha çok muhatap alınmaya başlanmıştır.

AKP'nin çok pozitif görüldüğü 2002-2005 yılları arasında, İHD çok da kapısı çalınan bir şey değildi çünkü gelip Türkiye'de yetkililerle şey yapıyorlardı. ... Şimdi mesela, o dönemde onların geldiği dönemde gerçekten şöyle bir düşünce olduğu için –bu tahmin ediyorum böyle Gezi'ye kadar falan da devam etti, azalarak da olsa-: “hükümetle çalışılabilir, hükümete destek olunarak belli alanlar geliştirilebilir, o yüzden bizim asli muhatabımız da hükümet olmalı ve onla iletişimde olmalıyız.” Yani “şeklen İHD'yle TİHV'le Türkiye'deki diğer örgütlerle görüşülebilir ama asli muhatabımız şey [hükümet].” Neden? Çünkü şöyle bir inanç vardı: “Türkiye'de insan haklarında gelişmeler oluyor, bunu yapabilecek güç de iktidar. Biz o zaman iktidarla esasen muhatap olmalıyız” diye. O düşünce, şeyin önemi artıyor dediğim bu. Bu inanç düşünce, bu kez kimle muhatap olacaksınız? İnsan hakları örgütleriyle. Bunların da en önemlisi hangisi? İHD. Nitekim, işte bu AB fonlarının şuanda hala sorun olan nasıl dağıtılacağı meselesinde de, devlete değil sivil topluma dağıtım meselesi biliyorsun, işte son iki-üç yılın tartışması. Neden? “Çünkü devlette bir muhataplık ve bu alanda gelişmeye bir katkı sunma ihtimali görünmüyor. O zaman sivil topluma dönelim.” Sivil topluma döndüğünüzde de karşınıza İHD çıkıyor, tabii. (Katılımcı 29)

3. Mekanizmalardan Kaynaklanan Koşullar

Türkiye'de hak ihlallerine ilişkin başvurularda genel eğilimin BM yerine AİHM'ye başvurmak yönünde olduğu görülmektedir. AİHM ulusal düzeyde yeterli destek görmeyen insan hakları savunucuları için önemli bir destek mekanizması işlevi görmüştür.

Tabii ki 90'larda bizim açımızdan şu da önemliydi: Birçok hak ihlali ile ilgili yavaş yavaş öğrenerek Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine başvurular yapmaya başladık. Mesela o dönem Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi şu anki tavrından çok daha iyi bir noktadaydı, çok olumlu kararlar çıkıyordu. Bunlar bizim için hep bir dayanaktı, yani uluslararası dayanışma her zaman 90'larda da 2000'lerde de her zaman bizim için çok büyük önem arz etti iç kamuoyunun yetersizliği karşısında. (Katılımcı 31)

İhlalin tespitine ilişkin bir mahkeme kararı çıkması halinde tazminat alabilme ihtimali bu durumun öncelikli nedenidir.

[1990'lar] ...Ve ağır insan hakları ihlalleri ile ilgili olan vakalar gitmeye başladı; işkence vakaları gitmeye başladı, zorla kaybetmeler gitmeye başladı vs... Bir sürü şey o sıralarda aktif bir biçimde kullanıldı... Ama şöyle ki tabii; bu aşında BM mekanizmalarını da kullandıklarını görüyoruz 1990'larda. Özellikle, benim İHD'nin Diyarbakır arşivinde rastladığım (onlar dosyalarını elektronik hale getirmişler, açıkta kalanları izliyorlar, o yüzden dosyaların bir kısmı açık...), o dönemde de bir farkındalık olduğu yönünde. Yani BM mekanizmalarının bir kısmını da kullanmışlar. Yani 90'lı yılların başında bir farkındalık olmuş. Hem BM'nin bazı şikayet mekanizmalarını

kullanmışlar, hem de AİHM'i kullanmışlar. Ama giderek, BM'nin mekanizmaları bir yaptırım gücüne sahip olmadığı için (örneğin cezalandırmıyor, tazminat hükmediyor vs gibi bir sürü mekanizması böyle BM'nin; sadece bir kaç küçük çalışma grubu meselesi var)... Ama AİHM'in bir yandan da karar verip bir tazminata hükmediyor olmasından kaynaklı inanılmaz yoğun bir başvuru olmuş 1990'larda, özellikle OHAL'den de kaynaklı... (Katılımcı 1)

AİHM'nin tazminata hükmedebilmesi sıklıkla vurgulansa da BM sisteminde bir mahkeme usulünün olmayışı, kararın Komite tarafından verilmesi de bağlayıcılık bakımından AİHM'yi başvuruocular nezdinde öncelikli hale getirmektedir. AİHM kararlarının içtihat oluşturması nedeniyle Mahkeme nezdinde yapılacak başvuruların dönüştürücü etkiye sahip olma olasılığı daha güçlüdür.

Oysa aslında, o yapısal değişikliği sağlayacak bir güç birliğidir orası [AİHM] normal olarak... Yani bu bakımdan, mesela hani o çok önemli olan davalar var baktığımızda... Opuz Davası, böyle bir davadır... Ve o Opuz davası, aslında o kadar önemli bir davadır ki, hem kadına karşı şiddetle/önlenmesiyle ilgili yazılmış bütün raporları bir destekleyici mekanizma olarak kurar; hem kurgusu son derece önemlidir... Ve içtihat yaratarak bütün Avrupa'nın şu anda önüne yani kadına karşı şiddetle ilgili olarak, bu Opuz davası çıkartılıyor... Ve Opuz'a bakarak, mesela Bulgaristan'dan gelen bir dava için de diyebiliyor ki, "Ben Opuz'da böyle bir karar verdim, ve senin yaptığın şey de aslında böyle bir karar/böyle bir sonuç yaratıyor; dolayısıyla bunu düzelt" diyor... Yani o içtihat mesela çok güçlü bir içtihat... Aslında yani, o işbirliği diye baktığın zamanki şey, o içtihatı yaratmak ve bunun herkes bakımından, kavradığı küresel alan/bölgesel alan bakımından vs. onu etkileyecek bir şey yaratıyorsun aslında... (Katılımcı 1)

BM sistemine başvurular artabilir ama bu artış her zaman sınırlı kalmaya mahkum... Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi yargı kararı. Türkiye'de usul yasalarında o kararların karşılığının ne olacağı çok açık bir şekilde düzenlenmiş durumda. Gidip kararı alırsanız gelip burada yargılamanın iadesini talep ediyorsunuz. Uygulanmazsa Anayasa Mahkemesine "Kararım uygulanmadı" diyebiliyorsunuz. Birleşmiş Milletler mekanizmalarında aldığınız kararın böyle bir hukuki değeri yok içeride, çok çok mahkemeye sunuyorsunuz, diyorsunuz ki "bu şey var". Mahkeme de bakıyor "bu ne ya" diyor ve devam ediyor, aynı şeyi veriyor. O nedenle bu alternatifini deneyenler var... Oradaki strateji, "AİHM çok uzun sürüyor", avantajı o Birleşmiş Milletler'in, "Buradan hızlı bir karar alırsak bunu uluslararası alanda kullanabiliriz", öyle bir şey getiriyor. Ama bu çok yaygınlaşabilecek bir strateji değil. Halihazırdaki kısıtlılıkları bu avantaja galebe çalıyor Birleşmiş Milletler mekanizmalarının. Onun için AİHM orada olduğu sürece ve bu yapıda olduğu sürece, hem uluslararası hukuk hem ulusal

hukuk; Birleşmiş Milletlerin tercih edilme ihtimali her zaman sınırlı olacaktır.

(Katılımcı 31)

AİHM'nin gittikçe daha çok başvuruyu kabul edilemez olarak değerlendirmesi ve iş yoğunluğu nedeniyle yargılama süresinin uzaması ve beklenen sonuçların alınamaması AİHM'nin etkin bir insan hakları savunusu yürütmek bakımından gittikçe daha zayıf bir mekanizma olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır. AİHM'nin iş yükünün azaltılması ve ihlallerin iç hukukta değerlendirilmesi amacıyla Avrupa Konseyinin desteğiyle Anayasa Mahkemesine (AYM) bireysel başvuru yolu açılmıştır; böylece ulusal düzeyde bir hukuk pratiğinin oluşturulması hedeflenmiştir.

Şimdi Türkiye'yi, bu AYM'nin bireysel başvuru alma meselesi, Avrupa Konseyi'nin aslında Türkiye'ye "Ya yeter artık; hani AİHM sizin yerel mahkemeniz değil, AİHM sizin aslında bu sorunları içerde çözmeniz ve bunu çözecek mekanizmaları kurmanız için bir mekanizma" aslında o mahkeme öyle bir mahkeme aslında normalde... Dolayısıyla ideal olarak beklediği şey, bir karar verdiğinde, bir ihlal kararı verdiğinde, o ihlalle ilgili olarak pek çok aynı tür ihlaller geldiğinde, yapısal bir soruna denk geldiği için bu yapısal sorunun içerde çözülmesi gerekirdi... Başvurular giderek arttıkça, AYM Türkiye'yi şuna zorladı; AYM'nin bireysel başvuru almasını... Dolayısıyla bir mekanizma soktular Türkiye'ye ve buna çok yatırım yaptı Avrupa Konseyi... İnanılmaz eğitimler aldılar, işte yapıyı kurdular, danışmanlıklar aldılar falan gibi... Dolayısıyla Türkiye'de bir bireysel başvuru mekanizması yaratıldı... Şimdi asli mesele şu; normal olarak AİHM'nin önünde bu hem iş yükünden kaynaklı olarak hem de başka unsurlar, yani onların etkisi belki daha az ama, ağırlıklı olarak da bu başvuru yükünün altında ezilen bir mahkeme olarak AİHM'nin ilk gösterdiği şey, iç hukuku tüketeceksin meselesi... İç hukukta, yeni bir mekanizmanın varlığı, bunun alacağı tedbir kararları bakımından da -ki bazı kararları halen daha alıyor yani- AYM'yi görüyor aynı zamanda... AYM ile bir iletişim içinde olduğunu düşünüyoruz; yani AYM'yi zorluyor, bu kararı sen al diye, hani içerde bu pratik yaratılsın diye... Bütün bunlar, hani o örgütlenme biçiminin ortaya çıkardığı, şimdiye kadar devletlerin aslında kendi taahhütlerine uymamasının sonucu... (Katılımcı 1)

Görüşme yapılan savunucular, 1990'lardan farklı olarak AİHM'nin önemli bir tutum değişimi içinde olduğunu, meseleleri çözüme götürmektense "Roboski sürecinde ve devamında yaşananlarda olduğu gibi daha çok eksik bilgi belge üzerinde duran ve yapıcı olmayan bir yere evrildi[ğini]" Katılımcı 2 dile getirmiştir. Günümüzde devletlerin siyasi çıkarlarının insan hakları mekanizmaları ve özel olarak AİHM kararları üzerinde belirleyici olduğu görüşmelerde ifade edilmiştir. Avrupa'da sağ hareketlerin, milliyetçi eğilimlerin artması, Mahkemenin kararları üzerinde doğrudan etkili olmaktadır. AİHM'ye götürülen ihlal başvuruları geç sonuçlanmakta, verilen nihai kararlar da dönüştürücü bir etkiye sahip olmamaktadır. Kararlarla ancak bireysel giderim sağlanabilmektedir.

Aslında, bu hususta, yerelde yürütülen insan hakları savunuculuğu meselesinde, bir devleti söz konusu insan hakları ihlalleri meselesine getirebilmek için, kullandığın (kullanılan) şeyler/ referanslar boşa düşüyor şu an. Aslında olan bu. Küresel mekanizmaların giderek zayıflıyor olması, mekanizmaların etki gücünün ortadan kalkıyor olması ve hatta devletlerin müdahaleleri ile içerdeki hukuksuzluğu destekliyor olması... Şöyle bir şey, bir yandan hem insan haklarının genel prensipleri esası üzerinden gittiğimiz zaman öyle. Ama aynı zamanda hem de uluslararası mekanizmaları, bölgesel, ulusal, yerel her neyse, onu bir hukuksal metne dönüştürmüş olması, bağlayıcı bir metne dönüştürmüş olması, insan hakları örgütlerinin iddialarında ve bunu tanımlamasında aslında devleti zorlamak için kullandığı son derece meşru bir alandı. Dolayısıyla o hala meşru bence, fakat hani en son izlediklerimiz üzerinden; örneğin AİHM'nin Türkiye'ye yönelik olarak gösterdiği şu anda/ son zamanlardaki davranış biçimleri gibi, onu boşlukta bırakıyor. Yani şöyle ki; ben AİHM kararlarına referans veriyorum ama, AİHM kararlarının referanslarını kullanacak, o referansı kullanmaya zorlayacak bir mahkeme yok artık ortada. Şimdi mahkeme ortadan kalkınca, geri kalan bütün mekanizmalar, yani Türkiye'deki insan hakları hareketi aslında şimdiye kadar, 90'larda inanılmaz bir başarı elde etti; niye başarı elde etti... Çünkü vakaları götürebileceği bir yer vardı, bu vakalara bakan başka tür bir mahkeme vardı. Mahkemenin biçimi de aslında o zamanlar, mahkemenin bir davayı izleme biçimi yerine de gelerek gözlem yapabilecek kapasitedeydi... Onlar sonra değiştiler, yani şimdi tarihlerini veremem onların ama... Dolayısıyla insan hakları savunucularının 90'lı yıllarda götürdüğü vakalarda, buna bakan komisyonun (o sıralarda komisyondaki AİHM), buraya (yerellere) temsilci göndererek mağdurlarla görüşmesi, (şunu yapması/bunu yapması) dolayısıyla aslında iddia ettiğimiz şeyi, daha güçlü bir şekilde mahkemenin önüne götürmek ve dolayısıyla mahkemenin güçlü bir karar vermesini sağlayacak sonuç doğuruyordu. Şimdi o, elimizde yok; o bitti. Yani 90'larda götürülmüş olan zorla kaybedilmeler, zorla yerinden edilmeler, işkence vakaları vs. AİHM'de başka bir içtihat da yarattı aslında. Pek çok içtihat, Türkiye'nin de vakalarının (insan hakları ihlallerinin söz konusu olduğu götürülmüş dava örneklerinin) katkıda bulunduğu bir içtihat aslında AİHM içtihatı. Hele ki OHAL içerisindeki standartların uygulanmasına yönelik olarak geliştirdiği içtihatlar öyle içtihatlardır mesela. Yani, ağırlıklı olarak Türkiye'den kaynaklanan; yani bir yandan İrlanda'dan hani İngiltere'nin IRA ile olan meselesi, BASK / ETA ile olan ve Türkiye'nin de PKK ile olan meselesinde bir sürü şeyi, hak ihlali olarak tanımlayıp, oradan standartlar ortaya çıkarıldı aslında o dönemde. Dolayısıyla bu hani, içerdeki insan hakları savunucuları bakımından, hem devletin o savunuculuğa yönelik tavrı, bunları gidermek için kısmi de olsa, hani çok bireysel / noktasal da olsa değişiklik yapmaya yönelen şeylerdi aslında... Ama şimdi yaşadığımız şey bu değil.. (Katılımcı 1)

Avrupa Konseyinin ve BM'nin bütçesi devletlerin ödemeleri ile oluşmaktadır. Ödemeler konusunda herhangi bir yaptırım bulunmadığından, devletlerin bu meblağların ödemeleri konusunda belirleyici de yine kendileridir. Birtakım devletler tüm mali kapasitelerine rağmen ödemelerinde kısıtlamalara giderken, Türkiye'nin Avrupa Konseyinin önemli mali kaynak sağlayıcılarından biri olması da, stratejik biçimde buradaki siyasi ağırlığının artması sonucunu doğurmaktadır. Bu durum siyasi bir yapı olan Avrupa Konseyi çatısı altında faaliyet gösteren insan hakları mekanizmalarının, Türkiye'deki insan hakları ihlallerinin tespiti ve önlenmesi konusunda bir itici güç olarak hükümetler karşısında yeterince etkin bir işlev görmemelerini beraberinde getirmektedir.

İstedikleri kadar şey desinler, Türkiye'nin ben öyle köprüleri atabilecek bir gücü olduğunu düşünmüyorum Avrupa Konseyi'yle genel olarak Avrupa'yla. Bu nedenle de kaçınılmaz olarak hep bir dönüştürücü rolü olacak ama Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi çok muhafazakarlaştı, işte o dönüştürücü rolün gücü konusunda tek engel hükümetin iradesinin olmaması değil, onu bastırarak gücün de eskisi kadar dinamik olmaması diyelim. (Katılımcı 29)

Bir diğer strateji, uluslararası mekanizmaları kendi çıkarları doğrultusunda kullanabilme kapasitelerini artırmaktadır. Türkiye'deki insan hakları ihlallerine ilişkin iddialara cevap vermek ve bu konuda Türkiye'nin olumsuz imajını düzeltmek üzere çok sayıda personel istihdam edilmekte, bu konuya büyük bütçe ayrılmaktadır.

Alanda olan bizlerin müthiş bir bilgi birikimi vardı. İhlalcilerin de böyle bir birikimi yoktu. 15. Madde, 8. Madde derken biz onların kafaları karışıyordu. Bu ama birlikte olmanın, ortak fikir üretmenin sonucunda olan şeylerdi... 2000'li yıllarda özellikle 2010 sonrasına gelindiğinde ise devlet cenahı kendini çok eğitti. Kötü amaçları için eğittiler. İhlal meselesini nasıl kapatabiliriz için uğraştılar. Bütün mekanizmaları abluka altına aldılar. İşkence Önleme Komitesi kurulduğunda ... sayısal olarak üstün olduğumuz gibi fikri olarak da üstündük. 2015'te biz 2-3 kişiyken bunlar 22 kişiydi. Ve günlerce kamp kurmuşlar. Bir sürü kaynaklar... bütün merkezlerde böyle. Her şeyi abluka altına aldılar. Bunu yaparken de kötü amaçlar için okudular. (Katılımcı 2)

[Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi önünde] Türkiye'ye en yakın örnek Rusya. Rusya, AIHM önünde ve Bakanlar Komitesi önünde de şey mesajı veriyor: "Sen benim çok da umrumda değilsin". İki sayfa yazıp bir şey oluyor. Türkiye öyle değil. Türkiye her şeye sayfalarca cevap veriyor ve ben şöyle düşünüyorum: Türkiye'deki insan hakları bürokrasisi muhtemelen dünyanın en büyük bürokrasisi. Hatta bunun fiziksel kanıtı var. Strasbourg'da Türkiye Cumhuriyeti'nin Strasbourg'daki daimi temsilciliğinin binası Avrupa Konseyinin binalarından daha büyük. İngiltere'nin galiba üç tane falan şeyi var. Gerçekten inanılmaz büyük, onlarca diplomatın çalıştığı, muhtemelen Adalet Bakanlığı temsilcileri vs.'nin çalıştığı bir fabrikaya –Türkiye bir yandan ... "asarız, keseriz, tutarız" diyor, ama bir yandan da çok enteresan bir şekilde muazzam bir servet akıtıyor insan hakları bürokrasisine. Bu tabii resmi gördüğümüz kısmı. Benim

hiç şüphem yok ki bir de bunun lobi kısmı var, mahkeme dahil olmak üzere çok yoğun bir lobi faaliyeti yürüttüklerine de eminim. ...Devletin ikili bir stratejisi var. Bir o kurumlarla, o kurumun kurallarına göre kuralı oynuyor, bir de siyaset yapıyor... Başarılı olduğu durumlar da var, onu söyleyeyim: mesela mesela orada [BM Evrensel Periyodik İzleme Sürecinde] başarılı oldular, eleştirileri izole etmekte, zayıflatmakta.
(Katılımcı 29)

Devletlerin uluslararası mekanizmalara taraf olmaları ve yetkilerini kabul etmeleri insan hakları ihlallerinin önlenmesi bakımından tek başına yeterli değildir. Taraf olunan uluslararası hukuk belgeleri ve mekanizmalarının gereklerine uygun davranmaları, bu doğrultuda ulusal uygulama ve düzenlemelerle çelişen noktalarda, değişiklikleri yalnızca mevzuatta değil aynı zamanda uygulamalar düzeyinde de gerçekleştirmeleri ve bu tutumlarını tutarlı biçimde sürdürmeleri gerekmektedir. Bu süreçte hak savucularının oynadığı rol, bir yandan uluslararası mekanizmaları etkin rol oynamaya zorlarken, aynı zamanda bu mekanizmaları hak mücadelesinde etkin biçimde kullanmaları bakımından büyük önem taşımaktadır.

BÖLÜM III

“DÜNYANIN ADALETİ” NEREDE SAĞLANIR? İNSAN HAKLARININ YERELLEŞMESİ

İnsan hakları teriminin içeriğini dolduran hammadde hukuk ise, ona yön çizen ve ivme kazandıran asıl itici güç kendini dar hukuk kalıpları içine hapsetmeyen felsefi düşünce ve siyasal eylemdir (Tanör, 1990, s. 17).

A. Giriş

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ilk kez evrensel olarak korunması gereken temel insan haklarını ortaya koyan belge olarak dönüm noktasıdır. Beyannamenin ilan edildiği 1948'den beri insan haklarını korumak ve ilerletmek amacıyla uluslararası ve bölgesel kuruluşlar, araçlar, mekanizmaların sayısı arttı ve kapsamı genişledi. Uluslararası düzeyde gerçekleşen bu sistem, insan haklarının uluslararası düzenleyici bir rejim (regulatory regime) olmasını da beraberinde getirdi: “standartlar uluslararası hukukta formüle edilir ve ardından ulusal düzeyde kabul edilir; çabaya yardımcı olmak için çeşitli mekanizmalar ve süreçler tasarlanırken standartları uygulamak için her iki düzeyde yeni kurumlar oluşturulur veya mevcut kurumlar kullanılır (Galligan & Sandler, 2004, s. 26). İnsan hakları standartlarına ilişkin düzenlemelerin uluslararası düzeyde yapılması ancak uygulamalarının ulus düzeyinde gerçekleşmesi, uluslararası hukuk araçlarının geliştirilmesini de gerekli kılmıştır. Uluslararası hukukun otoritesinin normatif temelleri ve pratik sonuçlarına dair tartışmada standart görüş, uluslararası hukukun otoritesinin uluslararası hukuka bağlayıcı nitelikler kazandıran devlet rızasına dayandığı (Çalı, 2015, s.23) yönündedir. Uluslararası ve ulusal hukukun otoritesi tartışması, insan hakları standartlarının belirlenmesi ve özellikle uygulanmasının devletlerarası düzeyde ve hukuki bir çerçeveden anlaşılması anlamına gelir. Yaşanan hak ihlallerinin giderilmesinde de benzer ancak tersten bir süreç öngörülür: İhlalin giderilmesi ve tazmin edilmesinde öncelikle ulusal otoriteler sorumludur ve ancak bu merciler söz konusu sorumluluğu yerine getirmediğinde uluslararası mekanizmalar nihai karar verici mecra olur; ancak kararların uygulanması yine ulusal düzeyde gerçekleşir. Bir başka deyişle, standartların belirlenmesi, genellikle, yukarıdan aşağıya (uluslararasıdan ulusala); ihlallerin giderilmesi ve tazmin edilmesi ise aşağıdan yukarıya (ulusaldan uluslararasına) doğru hukuk araçları yoluyla ve hiyerarşisi içinde gerçekleşir. Ne var ki, “insan haklarının korunması da ihlal edilmesi de yerelde gerçekleşir: evde, sokakta, okulda, işyerinde ve cezaevinde, devlet dairelerinde ve yerel medyada. Polis çizmesinin ucundaki veya çok uluslu bir şirketten işten çıkarma bildirimini alan kişi için insan hakları sözleşmeleri, konvansiyonlar, komisyonlar ve raporlar devasa bir anlamsızlıktır [irrelevance]” (Doizinas, 2007, s. 14).

Doizinas'ın çarpıcı sözlerle dile getirdiği üzere, insan haklarının yerelde gerçekleşiyor olması, insan hakları normlarının oluşması, nüfuz etmesi ve uygulanmasının yönü ve -kaçınılmaz olarak- aktörlerine ilişkin tartışmayı da beraberinde getirdi. Ek olarak, insan hakları düzenlemelerine taraf olan devletlerarasında uygulamalardaki farklılıklar ve insan hakları

normlarının alımlanması ve yorumlanmasındaki çeşitlilikler de (Finnemore & Sikking, 2001), normların nüfuz etmesi ve uygulanması, uluslararası insan hakları mekanizmaları ve pratiği arasındaki ilişkiyi anlama çabalarına yol açmıştır (Risse & Sikkink, 1999, s. 2). Ayrıca, sivil toplum örgütleri, giderek daha fazla insan hakları sözleşmesinin hazırlanması süreçlerinde yer almakta ve ihlallerin izlenmesinde insan hakları diplomasisine dahil olmaktadır.

İnsan haklarının normlarının kaynağı ve aktörlerine ilişkin tartışma kendisini insan hakları normlarının reddedilmesi veya ihlallerin ‘meşrulaştırılması’nda da göstermektedir. İnsan haklarının Batı liberal geleneği ve tarihinin ürünü olması (Galtung, 2018), devletlerin yetkilerinin bir kısmını da olsa bağlayıcı araçlarla (sözleşmeler, anlaşmalar vb.) Batı hegemonyasının ürünü kurumlar olarak görülen uluslararası organlara devretmesi, insan haklarının meşruiyetine ilişkin bir kısım eleştirinin de zeminini oluşturmaktadır. Bu zeminde, insan hakları ve savunucuları, dünyanın pek çok yerinde, “yabancı ve anti-ulusal” (Sikking, 2017, s. 12) tasvir edilerek saldırılara da maruz kalmaktadır.

Araştırma raporunun bu bölümü, Türkiye’de 1990’lardan bu yana uluslararası insan hakları normlarının yerelleşmesini anlamaya çalışıyor. İHD’yi odağına alarak, uluslararası insan hakları normları ve değerlerinin yerelleşmesinde insan hakları örgütleri ve aktivistlerinin rolünü ortaya koymayı hedefliyor.

Bu bölüm, üç kısımdan oluşuyor. Uluslararası normların nüfuz etmesine ve yerelleşmeye ilişkin literatür değerlendirmesinin ardından, ikinci kısımda İHD örneği üzerinden Türkiye’de insan hakları savunusunun yerleşme dinamikleri tartışılacak. Bu bölümde, kuruluşundan bugüne otuz beş yıllık süreçte İHD’nin politik karakteri, insan hakları dilinin edinilmesi ve yerleşmesi tartışılacaktır.

B. Teorik Yaklaşımlar

1. Uluslararası İnsan Hakları Normlarının Yayılımı: Yukarıdan Aşağıya

Uluslararası hukukun ulusal düzeyde pratiğe dökülmesinde, bir başka deyişle insan hakları normlarının devletler tarafından içselleştirilmesinde, normlara uyulmasında küresel ve yereli birbirine bağlayan aktörlere vurgu yapan yaklaşımlar kapsamında, dört modelden bahsedilebilir: normların yaşam döngüsü, bumerang, sarmal ve kültürel uyum modelleri (Özdemir Sarıgil, 2018, s. 24).

Normların Yaşam Döngüsü modeli, üç aşama öngörür: normların ortaya çıkışı, normların yayılması (cascade) ve son olarak içselleştirilmesi. Normların ortaya çıkışı, norm girişimcilerinin, kritik bir devlet kitesini (norm liderleri) yeni normları benimsemeye ikna etmeye çalışması aşamasıdır. İkinci aşama, norm liderlerinin diğer devletleri norm takipçisi olmak için ikna etmeye/sosyalleştirmeye çalışması aşamasıdır. Bu aşamada devletlerin normları kabul etmesinin motivasyonu değişiklik gösterebilir: uyum için baskı, uluslararası meşruiyeti artırma arzusu ve devlet liderlerinin özsaygılarını artırma arzusu norm yayılımını kolaylaştırır. Norm yayılımının en ucunda ise norm içselleştirme gerçekleşir; normlar, olduğu gibi kabul edildiği netlik düzeyine ulaşır ve artık geniş kamuoyu tartışması konusu değildir (Finnemore & Sikking, 1998, s. 895).

İnsan haklarının geliştirilmesinde ve süreklilik kazandırılmasında, insan hakları örgütlerinin rolüne odaklanan Sarmal model (Risse & Sikkink, [1998] 2007), Bumerang modelinin (Keck & Sikkink, 2007) üzerine kurulmuştur. Bu yaklaşımlar, insan hakları normlarının kalıcı olması için siyasi sistemlerin hukukun üstünlüğünü tesis etmesinin zorunluluğunu vurgulayarak, bunun siyasi değişim gerektirdiğini ve dolayısıyla insan hakları normlarının kalıcılığının yerel yapısal dönüşümlerle iç içe olduğunu ileri sürer (a.g.e., ss. 3-4).

Bumerang modeli, yerel sivil toplum örgütleri, toplumsal hareketler ve diğer aktörlerin devlet tarafından bloke edildiğinde ve/veya talepleri karşılık görmediğinde, uluslararası müttelikler ile ilişkilendirilerek taleplerinin güçlendirmesi ve devleti ikna etme, sosyalleştirme ve ona baskı yapmak için etkili olabilir (Alemdar, 2011, s. 113).

Sarmal model, Bumerang modeli gibi, insan hakları örgütlerinin bilgi sağlaması ve sivil toplum ağlarını harekete geçirerek, sivil toplumun ve diğer devletlerin ihlalcisi devlet üzerine baskı yapmasına dayalı araçsal mantık taşır (Allendoerfer, Murdie & Welch, 2019, s. 114). “Bir konu üzerinde uluslararası düzeyde çalışan, ortak değerler, ortak bir söylem ve yoğun bilgi ve hizmet alışverişi ile birbirine bağlı olan ilgili aktörleri içerir” (Risse & Sikkink, 2007, s. 18). Uluslararası normların içselleştirilmesi ve yurt içinde uygulanmasını sosyalleştirme süreci olarak tanımlayan Risse ve Sikkink (2007), normların kalıcı olarak içselleştirilmesi için gerekli olan üç nedensel mekanizma tanımlar: araçsal adaptasyon ve stratejik pazarlık süreçleri; ahlaki (moral) bilinç yükseltme, tartışma süreçleri, diyalog ve ikna; kurumsallaşma ve alışkanlık haline getirme süreçleri (s. 5). Bu süreçler, ideal olarak tanımlanmıştır; gerçekte, genellikle aynı anda gerçekleşir (s. 11). Sarmal modeli, dört düzeyi beş aşamalı bir çerçevede bir araya getirir. Dört düzey şunlardır: 1- ulusötesi faaliyet gösteren uluslararası sivil toplum örgütleri (International non-governmental organizations-INGO), uluslararası insan hakları rejimleri ve örgütleri ve Batılı devletler arasındaki uluslararası-ulusötesi etkileşimler 2- normları ihlal eden devletin toplumu 3- toplumsal muhalefet ve ulusötesi ağlar arasındaki bağlantılar 4- normları ihlal eden devletin ulusal hükümeti. Sarmal modelin beş aşaması ise şunlardır: 1- devletlerin baskı kurması ve ulusötesi ağların harekete geçirilmesi 2- İnkâr aşaması; normları ihlal eden hükümetin, suçlamaları ve/veya uluslararası insan hakları normlarının geçerliliğini kabul etmeyi reddetmesi ve bu alandaki ulusal uygulamalarının uluslararası yargı yetkisine tabi olduğu önerisine karşı çıkması 3- taktik tavizler; ihlalcisi hükümetin uluslararası eleştirileri yatıştırmak için kozmetik değişiklikler 4- İnsan hakları normlarının kural haline (prescriptive status) gelmesi; devletlerin ilke düzeyinde bu normları eleştiremez duruma gelmesi 5- Çok yönlü baskı sonrasında ihlalcisi devletlerin normlara uyması (ss, 22-33).

“Normların uygulanmasına yönelik evrimsel ilerlemeyi varsayma[yan], ancak varyasyonu ve ilerleme eksikliğini açıkladığını iddia ede[n]” bu yaklaşım, “uluslararası baskıların devlet üzerindeki gücünün farklılaşabileceğini, artıp azalabileceğini, ya da devletin hangi zamanlarda bu baskılara ne gibi cevap vereceğine dair bir ipucu sunmaz” (Alemdar, 2011, s. 114). Öte yandan bu model insan hakları örgütlerinin, bilgi sunması, ‘ifşa’ etmesi (naming and shaming) ve/veya baskı kurmasıyla üçüncü taraf aktörlerin (örneğin devletler) harekete geçebileceğini varsayar (Allendoerfer, Murdie & Welch, 2019, s. 112). Bu modele yönelik eleştiriler çoğaltılabilir, ancak en önemli eleştiriler şu iki varsayıma yöneliktir: Birincisi, insan haklarının tesisi için yapılan uluslararası baskının her zaman olumlu sonuçlanacağını

varsayması (s. 112.); ikincisi ise insan haklarını norm olarak kabul eden devletlerin sürekli olarak aynı noktada kalacağı ve geride dönüşün olmayacağı varsayımı (Alemdar, 2011).

Sarmal modelin geliştirilmesinden yaklaşık on dört yıl sonra, modelin gözden geçirildiği yayında (Risse, Ropp & Sikkink, 2013), Türkiye sarmal modelin ilk aşamalarını doğrulayan bir örnek olarak gösterilmiştir (Jetschke & Liese, 2013). Buna göre, Türkiye, 1990'ların ikinci yarısında Çiller hükümetinin işkence dahil olmak üzere -işkence uygulamasına yaygın biçimde devam etmekle birlikte- insan hakları ihlallerini inkâr etmeyerek taktik tavizler aşamasına girmiş, Ecevit hükümeti döneminde yasal ve yapısal dönüşümlere yol açan insan hakları söyleminde kalmış ve böylece modelin yerel insan hakları savunucularının güçlendirilmesi hakkındaki varsayımını doğrulamıştır (s. 30). Ancak, aynı çalışma, ulusötesi savunuculuğun yerel etkilerine fazlaca etki değeri biçilmesi hatasının Türkiye örneğinde de görüldüğünü belirtmektedir. Bu kapsamda, Türkiye'nin dördüncü aşamadan beşinci aşamaya geçmesinin önündeki engelin, çoğunlukla dış finansmana dayanan, Kürt sorunuyla ilişkilendirilen ve sol ideolojik yönelimli yerel insan hakları örgütlerinin siyasi ve toplumsal desteğinin yokluğu olduğunu belirtirler (s. 31).

2. Uluslararası İnsan Haklarının Yerelleşmesi

İnsan haklarının nüfuz etmesini açıklamaya çalışan yukarıdan aşağıya modellerin eleştirisi, yerel aktörlere dikkat çeken yaklaşımların ortaya çıkışını sağlamıştır. Pruce (2015), insan hakları savunusu üzerine yapılan çalışmaların, insan hakları pratiğinde STK'ların rolünün elli yıllık süreçte değişime uğradığına dikkat çekerek, normlar, değerler, materyal dünya, güç ilişkileri, vb. ile ilişkili olarak STK'ları aşağıdaki tabloda belirtildiği biçimde tarif edildiğini belirtir.

İnsan hakları savunusuna ilişkin literatürün evrimi

	-lar olarak STK'lar	-e referansla	Analiz düzeyi
İlk nesil	Destekleyici aktör	Uluslararası hukuk	Sistem
İkinci nesil	İlkeli aktör	Devletlerin eylemleri	Ulus-devlet
Üçüncü nesil	Pragmatik aktör	Fırsat maliyeti	Sektör
Dördüncü nesil	Karmaşık aktör	Toplumsal bağlam	Pratik

Kaynak: Pruce, 2015, s.13.

Pruce (2015), insan haklarının yerelde gerçekleştiğine dikkat çeker: İnsan haklarının toplumsal pratiği bir yargıcın önünde değil, önemli değişikliklerin yaşandığı sokaklarda, ara sokaklarda, arka odalarda ve ücra yerlerde gerçekleşir. Sosyal bağlamın önemini kavramak ve savunucuların yerleşik faaliyetlerine odaklanmak, uluslararası kuruluşlardakilerin meşgul olduğu mühim işler ile sahada gerçekleşen insan haklarının ilerletilmesi, uygulanması ve

korumasına yönelik çabalar arasında “anlamli ve etkili bir bağlantı” kurmamıza izin verir. (Pruce, 2015, s. 1)

De Feyter ve diğeri tarafından geliştirilen “insan haklarını yerelleştirme” fikri, insan hakları hukukunun yerel gruplar tarafından tanımlanan insan hakları ihtiyaçlarına göre geliştirilmesi gerektiği fikrine dayalıdır (Vandenbogaerde, 2015). De Feyter insan haklarına “yerele sızmanın” (local infusion) iki şekilde gerçekleşebileceğini belirtir: Birincisi, yerel içeriğin, halihazırda mevcut olan soyut insan hakları normlarına girmesini sağlayarak; ikincisi küresel insan hakları hukuku ve uygulamasını yerel etkinliğini artıracak yönlerde daha da geliştirerek (De Feyter, 2011, s.36).

Yerelleştirme, yerel halk tarafından formüle edildiği şekliyle (ekonomik küreselleşmenin yaşamlarındaki etkisine yanıt olarak) insan hakları ihtiyaçlarının, yerelden küresele kadar tüm seviyelerde, insan hakları normlarının hem daha fazla yorumlanması hem de detaylandırılması ve insan hakları eyleminin geliştirilmesi için başlangıç noktası olarak alınması anlamına gelir (De Feyter, 2006, s. 5). Oré Aguliar (2011), yerelleşmeyi çift yönlü bir yol olarak tanımlar: küreselden yerele ve yerelden küresele. Kadınlara karşı şiddete karşı uluslararası insan hakları hareketine odaklandığı çalışmasında Merry (2006), yeni anlam kategorilerinin dünyanın farklı yerlerinde sosyal pratik içinde nasıl uygulandığına bakmıştır. Bu çalışma, yerelleşmeyi (vernacularization) sahiplenme (appropriation) ve tercüme etme pratiği olarak görür ve bu yaklaşımın, norm değişim sürecinin daha az elit boyutlarını aydınlattığını; normlara ve fikirlere direnilen veya yalnızca geçici olarak benimsenen alanları vurguladığını belirtir (2006, s. 222).

C. Türkiye’de İnsan Hakları Normlarının Yerelleşmesinin Seyri: Araştırma Bulguları

Türkiye’nin tarihsel ve siyasi yönelimini oluşturan Batılılaşma, aynı zamanda Batı ülkeleri ile kurumsal ve hukuksal hizalanma çabalarını da içermiştir. Türkiye iki uluslararası insan hakları mekanizmasının bir katılımcısıdır ve bu nedenle ilgili kurumların denetimine tabidir. BM öncülüğündeki küresel insan hakları rejiminin ilk günlerinden beri Türkiye, kurucu üye olarak İnsan Hakları Evrensel Beyanamesinin hazırlanmasına aktif olarak katılmıştır (Türkmen, 2007). Türkiye, Avrupa İnsan Hakları Rejimine 1954 yılında katılmış ve Avrupa İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Sözleşmesini ve bağlayıcı yargı yetkisini 1989 yılında onaylamıştır. BM mekanizmasından daha etkili bir sistem olan Avrupa İnsan Hakları Rejimi, o zamandan beri Türkiye’de insan haklarının birincil bekçisi ve uygulayıcısı olmuştur (Balcıoğlu, 2021, s. 33). Türkiye’nin Batı ile entegrasyonu, hak ve özgürlüklerde gerçek ve sürekli bir ilerleme sağlansa da görece demokratikleşme, modernleşme ve hukuk düzeni ile insan hakları ve özgürlükleri alanında kültürel bir birikime yol açmıştır (a.g.e).

Türkiye, BM anlaşmaları ve mekanizmalarının bir parçası olmakla birlikte, BM ne devlet ne de insan hakları örgütleri için bugüne değin temel dönüştürücü mekanizma olmuştur. Bir yandan AB’ye tam üyelik arzusu diğeri yandan ise AİHM’nin cezalandırıcı mekanizma oluşu, bunların ülkede insan haklarının temel referans mekanizmaları haline gelmesine yol açmıştır. Bu raporun ikinci bölümünde ayrıntılarıyla ele alınan insan hakları normlarının değiştirilmesine ilişkin yasal değişiklikler bir yandan AB ile yakınlaşma sürecinin ürünüyken diğeri yandan da insan hakları savunucularının her açıdan sürdürdükleri uzun mücadelelerin sonucudur. Her ne kadar ülkedeki bu değişim özünde insan onuru ve eşitliği adına olmaktan

ziyade politik bağlam ve kaygılar nedeniyle yapılmış olsa da, insan hakları örgütlerinin nicel ve nitel değişimine olanak sağlamıştır.

Türkiye'nin Avrupa Birliğine girme çabasıyla başlayan ve görüntüde uluslararası insan hakları dili ve kurumlarıyla uyumlaşma çabası, 2000'lerde de devam etti. AKP'nin, Türkiye'nin süregiden ekonomik ve sivil problemlerine çözüm olma vaadiyle başlayan iktidarı, Avrupa'nın reçete ettiği adımları atmasıyla sürdü. Şubat 2002 ile Temmuz 2004 arasında parlamento tarafından kabul edilen dokuz 'uyum paketi'nin içeriği şu şekilde özetlenebilir: Anayasanın ifade ve örgütlenme özgürlüklerini artıracak şekilde revize edilmesi ve yeni bir Dernekler Yasası'nın kabul edilmesi; yeni Ceza ve Medeni Kanunların çıkarılması; ölüm cezasının tamamen kaldırılması ve mahkumlara işkence ve kötü muameleden sorumlu kamu görevlilerinin yargılanmasını kolaylaştıracak yasal değişiklikler; ve Kürt kültürel haklarının tanınmasına yönelik ilk adım olarak Türkçe dışındaki dillerde yayına izin veren yasanın çıkarılması (Hale, 2011, s. 325). 2010'ların başında AKP ile hak ve özgürlüklerin güvende olup olmadığı sorusu (Turam, 2012), 2013 Gezi hareketinden itibaren görmezden gelinemeyecek 'hayır' ile cevaplanmaya başlamıştır, çünkü bu dönemden itibaren Türkiye'de "yaygın siyasi-kurumsal dönüşümler, ... bir devlet krizini yansıtan anayasasızlaştırma olarak nitelendirilebilecek bir aşamaya ulaştı" (Kaygusuz & Aydın, 2020, s. 41).

Yukarıda özetlenen Türkiye'nin 1990'lardan bu yana politik, hukuki ve kurumsal dönüşümü, insan hakları savunusunu doğrudan etkilemiştir. Aşağıda, kabaca üç döneme ayrılacak otuz yıllık dönemin, insan hakları savunu pratiği üzerindeki etkileri ise, insan hakları savunucularıyla gerçekleştirilen derinlemesine mülakatlardan hareketle değerlendirilecektir.

1. İHD'nin Politik Karakteri

1980 darbesi sonrasında, "sınırlama[nın] asıl, özgürlü[ğün] ise yasaların elverdiği ölçüde" (Tanör, 1990, s. 245) var olduğu Türkiye'de, insan hakları ihlalleri, "kümülatif, yaygın ve sürekli" ve "ülkede günlük yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmiş ... adeta kurumsallaşmıştır" (s. 247). Yaşam hakkı ihlalleri, işkence, ifade özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, inanç özgürlüğü gibi çok geniş kapsamda ihlaller yaygın olmakla birlikte, bu dönemde PKK ile silahlı çatışmaların başlamasıyla "Kürt Sorunu" da alevlenmiştir (Çetin, 2008, s. 2). Bu dönemde sivil hareketler geniş biçimde baskı altına alınırken, askeri yönetim sistematik ve etkili bir depolitizasyon süreci de başlatmıştı (Kabasakal Arat, 2007, s. 6). 1986'dan itibaren siyasi partilerin aktif olarak faaliyetlerine başlayabildiği ve nispeten sivil yaşama geri dönüşün yaşandığı sürece ve Türkiye'nin uluslararası insan hakları rejimine angajmanına rağmen, insan hakları değerlerinin ne ülkedeki merkezci-liberal tutkuları tam anlamıyla harekete geçirebilmiş ne de popüler söylemlere dönüşebilmiştir (Cizre, 2001, s. 55).

1980 sonrasında Diyarbakır, Mamak ve Metris cezaevleri işkence ve kötü muamelenin sistematik olarak uygulandığı cezaevleriydi. 1980'lerin örgütlenme özgürlüğü üzerindeki ağır baskısının ardından İHD'nin kuruluşu siyasi mahkumları, ailelerini ve yakınlarını, eski mahkumları ve örgütlenme ve siyaset yapma özgürlüğü kısıtlanmış kişileri bir araya getirdi. 1986'da İHD'nin kurulması teorik veya entelektüel bir kanaatten değil, askeri rejim ve onu takip eden sivil hükümetler altındaki "solcuların" kitlesel gözaltı, işkence ve kaybolmalarına pratik bir tepki olarak ortaya çıktı (Çalı, 2007, s. 221).

Bu işin motor gücü esas gerçekten kadınlardı. Anne, eş, kardeş, yeğen, abla. Birkaç tane, inan birkaç tane diyeceğim baba vardı. Ama kadınlardı hep. O yüzden Mamak anaları denir, Mamak kadınları denir, veya işte Diyarbakır. Tıpkı şey gibi, Cumartesi Anneleri gibi. Biz hafta bir, her gün sokaktaydık. Başvurmadığımız merci yoktu. Onun yanı sıra da ne kadar hiç tanımadığımız, ismini sadece bildiğimiz herkesi bu işe katmak için çok seferber olduk. (Katılımcı 12)

Bu dönemde “tutuklu ve hükümlü yakınlarıyla dayanışma amacıyla, aydınların da desteğiyle” kurulan (Helvacı, 2013, s. 150) İHD’nin, spesifik bir ihlali önleme ve/veya spesifik grubun korunması yerine kapsayıcı bir insan haklarını hedeflemesi, Türkiye’de insan hakları hareketinin 1980 sonrasında başlangıcı, en azından ilki olmuştur.

İHD’nin kuruluşunda itici rol oynayan öznelerin siyasi mahpuslar ve aileler ve hapishanelerde yaşanan işkence kötü muamele olması, aynı zamanda derneğin kuruluşundaki siyasi karakteri de göstermektedir. 1980 darbesinin ve sonrasında ülkedeki bütün sol ve muhalif politik örgütler ve figürleri baskı altına alması, hapsetmesi, işkence ve kötü muamele uygulaması ve siyaset yasağı ve dernekleşme yasağı gibi yollarla kontrol altında tutma çabası, bu kişilerin dernek etrafında, politik bir tutumla bir araya gelmesini sağlamıştır.

1985 yılında sıkıyönetim kalktıktan sonra [işkence ve kötü muamele] bu konuda zedelenmiş, zarar görmüş, etkilenmiş olan insanlar; bunların içinde avukatlar, hekimler, aydınlar, değişik mesleklerden kişiler bu konuda çalışma yapmayı, yani bu insanlara yardım etmeyi, orada özellikle insan hakları ihlalleri ve işkencenin ortadan kaldırılması için gayretler sarf etmeyi düşündüler. (Katılımcı 5)

Siyasetin her şekil ve biçimde kriminalize edildiği bir ortamda insan haklarına başvuru, muhalefet için özgürleştirici insan hakları siyasetini ortadan kaldırmadığı gibi insan hakları hareketinin merkezinde yer alan özel müzakere ve yüzleşme pratiği, 2000’lerin başlarındaki reformist dönemde tek bir insan hakları söyleminin pekiştirilmesini de engelledi (Babül, 2020, s. 51).

Ben de pek çok insan gibi siyasi bir örgütün mensubuydum 80 [hapishaneye girmeden] öncesinde. ... Ama [salıverildikten sonra] bu siyaseti nasıl devam ettireceğiz ile ilgili arkada duran siyasi bir ajanda vardı aklımızda... Herkes kendi olduğu konumdan, bizim gibi gençler Ankara ve İstanbul’daki ailelere destek olmaya çalıştı ve yerel düzeyden bir hareket de olsa akılda uluslararası hukuk vardı... Sonuç olarak o dönemde cezaevlerinde yaşanan ağır işkencelerin insan haklarına aykırı olması ve hak kaybının iadesi konusunda mutabakat ve dayanışma söz konusuydu. (Katılımcı 2)

Türkiye’de devletin insan haklarını, “apolitik, tarihdışı ve bağlamsız” (Cizre, 2001, s. 57) bir kurguyla almaya ve bu tür bir insan hakları rejimi yaratmaya çalışmış olmasına karşın, İHD, başından itibaren politik karakter taşıyordu. Kuruluş tüzüğünde (Türkmen, 2006, s. 11) İHD’nin siyasi partilerden bağımsızlığının ilan edilmesinin yanı sıra, savaşa, militarizme karşı, barış hakkını savunan pozisyonda konumlanmasına ek olarak, Türkiye devletinin uzun yıllardır makbul görmediği siyasi, dinsel, vb. görüşler ve bunları taşıyan kişilere karşı

sistematik olarak uyguladığı yasak ve baskılarla çelişen ifade özgürlüğü, düşünce ve inanç özgürlüğü, adil yargılanma vb.nin tüzükte yer alması da, tam da İHD'nin siyasi karakterinin insan hakları dilinde karşılığını bulması anlamına geliyordu.

Odak grup çalışmasında insan hakları alanında geniş deneyime sahip katılımcılardan birisi, İHD'nin uzun yıllardır devam eden siyasi karakterini ve işlevini şu sözlerle tarif etmiştir.

[B]iz Avrupa'daki ve dünyadaki insan hakları örgütlerine benzemiyoruz, çünkü biz aynı zamanda demokrasi mücadelesi de yürüten bir kuruluşuz. Yani biz toplumsal muhalefetin bir parçasıyız. Böyle olduğumuz için de bizim her zaman sokak ayağımız vardır, her zaman okul olma işlevini yürütmeye devam ediyoruz, her zaman siyasetle belli bir ilişkimiz vardır. Ama bir yandan da hem devletten hem hükümetten hem de siyasi partilerden, siyasi oluşumlardan tamamen bağımsız olma özelliğimizi sürdürüyoruz. Hani o noktada elbette ki koşullar şu anda çok zor, ama buna rağmen bütün şubelerimiz dönem dönem her fırsatta genel merkezimiz sokağı kullanmaya, sokakta insanlarla birlikte bu mücadeleyi yürütmeye de devam ediyoruz. (Katılımcı 39)

Çok çeşitli saiklerle farklı siyasi arka plana sahip kişilerin bir dernek çatısı altında bir araya gelişlerinin temel motivasyonu, ülkede geniş anlamıyla özgürlük ve adaleti sağlamaya yönelik bir girişimde bulunmaktı. Elbette, insan hakları dilinin kullanımı, insan hakları rejimine dahil olan ülke içindeki ve dışındaki aktörlere davalarını desteklemeleri için bir çağrı anlamına gelir (De Feyter, 2011, s. 19). Ek olarak, insan hakları, çağdaş siyasi söylemde, hukuk ve yasallık kavramlarını çağrıştıran ve uluslararası “uygar” uluslar topluluğuna üyelik bahşeden güçlü bir dil olmasının yanı sıra, tüm kusurlarıyla, sahip olduğumuz en iyisidir ve onu kullanmayı öğrenenler için potansiyel olarak güçlü bir araç sunar (Merry, 2006, s. 231). Katılımcı 17 farklı örgüt, siyaset ve toplumsal hareketlerden gelenlerin İHD çatısı altında birleşmesinin, insan haklarının dili ve yöntemi üzerine düşünmeyi de beraberinde getirdiğinin altını çiziyor:

...[y]ok edilmeye çalışılan muhalif kesimin de tahliyesi ve insanların kendilerini ifade edecek başka bir politik mecranın da olmaması, İHD çatısı altında biraz toplanmalarına neden oldu. Bu yüzden biraz işin aklı da konuşulur, dili de konuşulur, yöntemleri de ilkeleri de konuşulur oldu. (Katılımcı 17)

İHD'nin insan hakları söyleminin ve dilinin kurulması, insan haklarını, hukuku dışlamadan ancak hukukun dar bakışı ve uygulamalarını da aşarak bir insan hakları hareketi olarak örgütlenebilmiş, böylece insan haklarının yerelleşmesine de hizmet etmiştir.

İnsan hakları dili, ülkedeki politik, sosyal ve ekonomik duruma ve süregiden baskıcı yönetime muhalif olma geniş çerçevesinde buluşan ve her bakımdan heterojen grubu bir araya getirmesine, aktivistlere siyasi olanaklar sunduğu için benimsenmesine (Merry, 2006, s. 216) ek olarak, insan haklarının tabanda, kamuda, kabul edilme ihtimalini artırır. Özellikle, etnik ve dini ayrımlara dayalı kutuplaşma ve çatışma ortamında, kendisinden farklı olanın haklarını tanıma bağlamında insan hakları dili etkili olmuştur. Bu anlamıyla, hak dilinin kullanılması, ihlallerin hem ulusal kamunun geri kalanına aktarılması, hem de uluslararası kurumlar ve kamuya aktarılmasında, çevrilmesinde, önemlidir (a.g.e.).

“İlk nesil hak savunucularının tanımlayıcı bir özelliği, mağdur olarak statüleri idi” (Babül, 2020, s. 53). Bu çalışma kapsamında mülakat yapılan hak savunucularından pek çoğu, kendisinin veya yakınlarının maruz kaldığı ihlallerin, İHD’ye katılmalarında önemli etken olduğunu belirtmekle birlikte, bunun dönüştüğünü de söylemek yerinde olur. Yani, kendi pozisyonuna ilişkin savununun yanı sıra, kendisinden farklı olanların da maruz kaldığı ihlali görmek ve savunmak yönündeki değişimin varlığı önemlidir. İlk kuşak İHD üyeleri ve genel olarak hak savunucuları içinde, insan hakları idealleri, ilkeleri ve dilinin kabulüne rağmen, yıllar içinde sol siyasetin ilkeleri, Türkiye’nin Kürt ve Ermeni meselesi, kadın ve LGBTİ+ bireylere yönelik tutumlar gibi konular İHD içerisinde kırılmalara ve ayrılma/dağılmalara yol açmıştır. Söz konusu kırılma ve ayrılma/dağılmaların etkileri üzerinde aşağıda durulacaktır. Burada, İHD içinde ilk kuşaklararası ve kuşaklar boyunca ilerletilen bir yön olarak insan hakları dilinin kurulmasının etkilerini tartışmak önemlidir.

2006 yılının yaz döneminde Maraş’tan bir başvuru geldi. Başvurucu gece kulübü işletiyor ya da pavyon işletiyor, öyle bir yer işletiyor. Elektrik kesintisi nedeniyle belediyeyi arıyor. ... Bu kişi kendisinin kişilik haklarına hakaret edildiğini, kendisine ayrımcı davranıldığını söylediğinde, ben de ya bu konuyla mı ilgileneceğiz diye kendi içimden geçirirken, yönetim kurulu başkanımız Yusuf Alataş’a da, ya işte böyle bir başvuru geldi ama ne yapacağız ki falan dedim. O da, hayır biz insan hakları derneği olarak her konuyla ilgileniriz, kişisel meselelerle de yani kişiliğine, kişiye yönelik hak ihlalleri, bu gibi hakaretlerle de ilgileniriz dedi. Nitekim o başvuruyu devam ettirmişti. Bu benim için İHD’deki ilk 3-4 ayım ya da bir yılım dolmadan yaşadığım bir aydınlanma idi. Yani insan hakları derneğinin resmedilenin dışında farklı meselelerle ilgilendiğini öğrendiğim bir süreçti. (Katılımcı 20)

İnsan hakları dilinin kurulması, bir yandan hak perspektifini yerleştirirken ve meşru kılarken diğer yandan da küresel insan hakları sistemi, prosedürleri ve ulusötesi/uluslararası ağ ve örgütlenmelere bağlanmanın yolunu da kurar. İHD’nin kuruluşundan itibaren uluslararası/ulusüstü ağların parçası olmasında, olabilmesinde, yukarıda da vurgulandığı üzere, politik karakteri ile de yakından bağlantılı olan Batı ülkelerinde sürgünde olan kişilerin etkisi büyük olmuştur.

Fransa doğrudan değil belki ama Almanya’nın doğrudan etkisi var. İHD’nin ilk grup başkanı Nevzat Helvacı’nın ilk seyahatinin Almanya olması tesadüf değildir elbette... Buralardaki arkadaşların etkisi vardır ve gündeminde ülkemizdeki cezaevlerinin yarattığı insan hakları ihlali vardır...Cezaevlerindeki daha az acı çekmeleri, mümkünse idamlarının durdurulması ve mümkünse çıkmaları amaçlamaktadır. Ve bu hareketlerin 1991’de çıkarılan şartlı salıverme yasasına ciddi etkisi olduğunu düşünmekteyim. (Katılımcı 2)

İnsan haklarının yerelde gerçekleştirilmesi aynı zamanda dünyadaki meseleler ve kurumlarla ilişkilenebilir de gerektirir. İHD’nin ilk yıllarında yoğunluklu olarak odaklandığı konu olan işkence ve kötü muameleyle ilişkin çalışmalar bu konuda örnektir. Ek olarak, İHD’nin

kuruluşunda avukatlar ve doktorların önemli yer tuttuğu söylenebilir. Bu kişilerin mesleki birikimleri ve ağırları da İHD'nin genişlemesinde etkili olmuştur.

Acaba biz dünyada neler oluyor, bu konuda çalışanlar ne yapıyor? Bu konuda bilgi almak, bilgi edinmek, ilişki kurmak üzere kafamızda bir düşünce geliştirdi. Yani, ne yapılır? Bizde yok. Dışarıda ne var? Bunu anlamak bakımından ve bu ilişkiler için ... bu konuda yurt dışı ilişkiler için, yurt dışına Türk Tabipleri Birliği adına gitti, ondan bilgi alabiliriz dedi. Biz de hemen onunla telefonlaştık, ettik ve o yoldan bu konuda dünyadaki en önemli uluslararası derneğin, kuruluşun adresini elde ettik. Bu, Dr. Inge Genefke tarafından kurulan IRCT dediğimiz, Uluslararası İşkence Görenlerin Tedavi Merkezi idi. İşte o merkeze, dernek çalışma grubunun sorumlusu olarak bir yazı yazdım, dedim ki, biz şöyle bir kuruluşuz, sizden işkence konusunda, siz dikkatli, gayet verimli bir şekilde çalışıyorsunuz. Bu konudaki bilgileri bize lütfen belgelerle aktarabilir misiniz? dedim. (Katılımcı 5)

Babül'e göre (2020) ilk kuşak insan hakları savunucularının siyasi konumlarıyla birlikte mağdur statüleri, devlet tarafından 'şüpheli vatandaşlar' olarak adlandırılmaları, insan haklarını 'millet ve devletin bölünmezliğine karşı hain faaliyetlere' kılıf olarak kullandıkları iddiasıyla Milli Güvenlik Kurulu ve Ordu tarafından açıkça kınanmaları sonucu marjinalleştirilmeleri, hak savunucularını ulusötesi savunuculuk ağlarıyla ittifaklar aramaya zorlayan sebeplerden biriydi (2020, s. 54). İnsan hakları ihlallerinin yoğun olduğu ülkelerde, hak savunucularının da suçlaştırılması nedeniyle, devletlerarası baskı ve ulusüstü kurumların baskı uygulaması ihlalcı devletleri davranış değişikliğine itecek yollardan birisidir. Savunucuların kendi ülkeleri dışında destek araması, taleplerini güçlendirmek için yaygın kullanılan yollardandır (Keck & Sikkink, 1998; Risse, Ropp & Sikkink, 1999; 2013). Ne var ki bu ağlar büyük oranda güç ilişkilerine dayalı eşitsiz ilişkililerdir. İnsan hakları fikrinin ve pratiğinin yerelleşmesi, fikirlerin küresel ortamlarda nasıl geliştiğini ve yerel yerlerde nasıl alındığını veya reddedildiğini yönlendiren güç ve kaynakların son derece eşitsiz küresel dağılımının bir parçasıdır. Genel olarak, insan hakları sistemi, resmi olarak eşit egemenlik, ancak büyük ölçüde eşit olmayan ulusal güç ve kaynak seviyeleri bağlamında çalışır (Merry, 2006, ss. 224-225). Ancak, unutmamak gerekir ki devletlerarası baskının işlevsel olmasını sağlayan da yine devletlerin eşitsiz konumlarıdır. İnsan hakları normlarının yayılımını anlamaya çalışan Bumerang ve Sarmal modelleri (Keck & Sikkink, 1998; Risse, Ropp & Sikkink, 1999; 2013), tam da bu Batı ve Batı dışı ülkeler arasındaki eşitsiz ilişkinin çalışma mantığı ve biçimi üzerinden geliştirilmiştir. Aşağıda İHD özelinde, Türkiye'de insan hakları hareketinin uluslararası insan hakları mekanizmalarıyla ilişkisi değerlendirilecektir. Bu noktada, insan hakları dilinin yerelleşmesiyle ilgili ele alacağımız son nokta olan, insan hakları savunucularının insan hakları alanına sosyalizasyonu konusunu ele alacağız.

Gerek kuruluş döneminde ve ilk kuşak savunucular gerekse de sonraki dönem ve kuşaklarda insan hakları hareketine yönelmenin toplumsal ve bireysel motivasyonları ne olursa olsun, bu alana girmek, insan hakları idealleri, dili, pratiği, savunu mekanizmaları vb. gibi geniş bir alanda öğrenmeyi gerektiriyor. İlk kuşak insan hakları savunucularının politik hareket içinden geldiğinden bahsetmiştik; 2010'lara kadar savunucular büyük oranda politik hareketler,

sendikal hareketler veya hukuk pratiği içinden gelen kişilerden oluşuyordu. İHD'ye katılmadan önce, idealleri ve deneyimleri ne olursa olsun, İHD'de bir öğrenme süreci yaşandığı dile getirilmiştir.

Tek başıma zaten yapabileceğim veya olabilecek şeyler değil. Olabilseydi zaten İHD diye bir olay olmazdı. Yapamadığımız için İHD büyüdü, gelişti. Öğrendik, çok şey öğrendik. (Katılımcı 12).

İHD bir okul. Evet biz sahada bu mücadeleyi veriyorduk ama İHD de ile beraber, ben hayatımı hep ikiye ayırıyorum İHD öncesi ve İHD sonrası diye. Gerçek anlamda bir okul. Aslında savunduğumuz bu insan haklarının kavramlarının, değerlerinin teorik anlamda ne ifade ettiği, bunu öğrenmeye başladığça dilimiz değişti. Hayata bakış açımız ve en önemlisi insan hakları değerlerini kendi içimizde yaşamsallaştırmaya başladık. Özellikle kurum içerisinde görev alma ile beraber bir taraftan da aile içi ilişkimizden tut sosyal ilişkilerimize kadar tamamen yeni bir perspektif, yeni bir hayata bakış açısıyla karşılaştık. (Katılımcı 15)

İHD'de hak perspektifinin içselleştirilmesinin aile ve yakın çevreye etkisi, özellikle toplumsal cinsiyete ilişkin tutum ve ilişkilere atıfla da dile getirilmiştir. Kadın katılımcılarda birisi, İHD'de aktif olarak çalışmaya başladıktan sonra, "feodal" olarak tarif ettiği aile ilişkilerinde kendisine bir istisna ve kaynağını İHD'den alan bir meşruiyet alanı açıldığını dile getirdi. Bir başka katılımcı ise LGBTİ+ bireylere yönelik tutumundaki değerimi şu sözlerle anlattı:

şimdi İHD öncesinde hani evet bir aktivist olarak çalışıyorduk ama sahada, pratikte, yani bu hak kavramlarını tamamen içini doldurarak, yaşamsallaştırarak yapmıyorduk bunu. Örneğin LGBTİ'ye bakış açımız, sadece dışarıdan biri kişi olarak olaya bakıyorduk. Kadın haklarına bakış açımız.. Evet kadın hakları savunucusuyduk, LGBT hakları savunucusuyduk ama bunun içini doldurmak bu okul sayesinde oldu diyebilirim. Yani demokrat olmak, turnak içerisinde işte herkes demokrattır, ama bunu dilinize yansıtmak, bunu yaşamsallaştırmanız, aile içerisinde olmanız... (Katılımcı 15)

Ya toplantılarınızda öğreniyorsunuz, sohbet ederken öğreniyorsunuz, birlikte bir yerlere giderken öğreniyorsunuz. Bir de ben 2010 yılından sonra insan hakları derneğinde dokümantasyon ve raporlama işlerine başladım. Bunun için bir eğitimim yoktu. Bir backgroundum da yoktu. Dediğim gibi ben bulaşıktan çıktım geldim. (Katılımcı 11)

2. İHD'de Kopuşlar ve Dönüşümler

Dernek kuruluşundan itibaren işkence, kötü muamele, zorla kaybettirme ve yaşam hakkı gibi ağır ve ciddi hak ihlalleriyle mücadele etmiştir. 1980 darbesi sonrasında Kürt illerinde yaşanan çatışmalar ve devlet şiddeti, derneğin bu illerde faaliyet göstermesini de beraberinde getirmiştir. Derneğin Kürtlere yönelik ihlalleri görünür kılma inadı ve aynı zamanda Kürt politikasıyla da ilişkilenmesi, devletin İHD ve üyelerini ayrılıkçı veya etnik-politik Kürt ayrılıkçıların yandaşları olarak tasvir etmesinin ve suçlulaştırmasının zeminini oluşturdu. Söz

konusu damgalama, dernek üyelerinin öldürülmesine, Genel Başkan dahil olmak üzere üyelerin saldırılara maruz kalmalarına, dernek binasına saldırılar yapılmasına, kapatma davalarına ve üyelere yönelik bireysel davalar açılmasına da yol açmıştır. Dernekten ilk kopuş da yine bu meseleyle ilgili olarak gerçekleşmiştir: 1990 yılında Vedat Aydın'ın Genel Kurulda Kürtçe konuşma yapması, tartışmalara ve kopuşlara neden olmuştur.

Vedat Aydın kürsüye çıkıp Kürtçe konuştuğunda kimse kalmamıştı ve çok az insan Vedat Aydın'ın etrafında kalmıştı ve divandan sadece bir kadın arkadaş "Lütfen devam eder misiniz?" demişti ve Vedat Kürtçe konuşmuştu. (Katılımcı 17)

Öte yandan, 1990'larda örgütlenme özgürlüğü üzerindeki baskıların bir miktar kalkması da etkili olmuştur.

[K]endisine demokratik kitle örgütü diyen çeşitli gençlik hareketleri, sendikal hareketler, meslek odaları gibi örgütlenmeler kendi mecralarında nefes alma imkanını sağlamanın haklı hissi ile kendi yollarında yürümeye başladılar (Katılımcı 10).

Dernekte kopuşlara yol açan tartışmalardan bir tanesi de, Uluslararası Af Örgütü'nün Japonya'nın Yokohama kentinde yapılan 20. Uluslararası Konsey Toplantısı'ndan sonra ortaya çıkan Yokohama Bildirgesinin Mart 1993'te derneğin bülteninde yayınlanmasıdır. Ardından ise devrimci üyeleri ve gönüllüleri, insan hakları aktivizminin kapsamı konusunda bölen tartışma başlamıştır ve bu tartışmalar, dernek içindeki bu evrensel norm arayışına paralel olarak okunmalıdır (Kamiloğlu, 2019, s. 83). Ercan Kanar, dernekte ortaya çıkan üç pozisyonu şöyle tanımlamıştır: Bir yaklaşıma göre, İHD yalnızca devlet tarafından işlenen ihlalleri hedeflemelidir. İkinci yaklaşım, alternatif güç yapılarının ihlallerini küçümsememekle birlikte, yine de esas olarak Devlet'i hedef almalıdır. Üçüncüsü, devlet ile muhalefet arasında bir ayırım yapmaz; ve tarafsızlığın bir göstergesi olarak, yalnızca ihlalin kendisinden bahseder (Kanar 1994'den aktaran a.g.e., s. 83).

Yine 92-93 ve 94 yıllarında da Yokohama bildirgesi diye 1976'da aslında çıkan, bizim sonradan haberdar olduğumuz sınıf mücadelesinin yerine insan hakları mücadelesini ikame eden bir bildirge vardı. Bu bildirge üzerinden ideolojik tartışmalar çok fazla yapıldı. Yokohama bildirgesi insan hakları kurumlarını, sadece derneği değil, nereye götürüyor? Herkes için insan hakları mı? Türkiye gibi ülkelerde insan hakları mücadelesi ezilenlerin haklarının mücadelesi mi noktasında sürdürülen bir uzun süreli bir tartışmaydı. O yıllarda başlayan, Yokohama bildirgesiyle başlayan tartışma 2004'e kadar devam etti... Ve 2004'te İnsan Hakları Derneği'nin tüzüğünde ilkesel değişimler yaşanarak son buldu o süreç. En önemlisi 2004 Genel Kurulunda yapılan ve tüzükte bana göre ve benim gibi düşünen insanlara göre sosyalistleri dışlayan ilkeler kabul edildi. Herkes için insan haklarıydı, her türlü savaşa ve her türlü şiddete karşı çıkmak gibiydi. Bunların tanımsız ve belirsiz olduğunu söyledik biz...O tarihten bu tarihe ben sadece eylemlerine katılırım, günlük yaşamına katılmam bu nedenle. Üyeliğimi devam ettiririm, aidatımı veririm ama her konuda birlikteliğim yoktur. Ama mücadele bir

bütündür, doğru eylemlere katılırsınız, doğru bulmadıklarınıza katılmazsınız (Katılımcı 10).

1995 yılında Derneğin Ankara Şubesi'nde kurulan Gay ve Lezbiyen Hakları Komisyonu yönetimin değişmesinin ardından tanınmayacaktı. Bu nedenle, LGBTİ+ aktivistler dernekten ayrılacaktı (Diltemiz Mol, 2016). Katılımcı 17,

Cezaevleri tamam, işkence tamam, kötü muamele tamam, işte yargısız infazlar, kayıplar tamam, bu konularda çok nettik ama net olmadığımız konularda da hani karşılıklı etkileşimle, yani mücadele alanlarının da gelişmesiyle birlikte o mücadele alanlarında ne yapacağımızı konuşur olduk...LGBT mücadelesi henüz gelişmemiş olduğu için insan hakları mücadelesi de çok ne yapacağını bilebilir bir durumda değildi. Yani biz onların başvurularını alıyorduk ama kendi çocuklarımız ya da yakınlarımızdan biri o safa geçtiğinde bunda panikleyip ağlaşıp ne yapacağımızı şaşırır bir durumdaydık. Ne zaman onların hani mücadelesi gelişmeye başladı aslında biraz insan hakları mücadelesinin bilinci de hani karşılıklı etkileşimle oldu diyebilirim yani. (Katılımcı 17).

Diğer yandan da İHD, işkence ve kötü muamele başvurularını alma ve takip etme ve çeşitli basın açıklamaları ve protestolara katılmayı da sürdürdü (Bianet, tarihsiz).

Bu ilkeler tüzüğe uzun yıllar süren mücadeleler sonunda yazıldı. Kolay olmadı. Dolayısı ile şu anda bu ilkeleri benimsemiş üyelerle yolumuza devam ediyoruz. Bu ilkeleri benimsemeyenlerin büyük çoğunluğu ayrıldı İHD'den. Çok ilginç bir örnek vereyim. 2010'lu yılların başı, tarihi biraz zorlamam lazım hafızamı, Ermeni soykırımı ile ilgili bir açıklama yapacağız. Karşı taraf bir grup bizi protesto ediyor. O protesto edenler beş on yıl öncesine kadar İHD üyesiydiler. Bu ilkeleri benimsemeyenler ayrıldılar. Bu aynı zamanda İHD de özelinde çok önemli bir gelişme evresidir. O insan hakları dili ve söyleminin geliştiği nokta önemlidir çünkü ilkelere bağlılık temelinde gelişmiştir bu. (Katılımcı 16).

Solun ve resmi ideolojinin değişik kalıntıları insan hakları mücadelesine sızıyordu. Yer bulmaya çalışıyordu çünkü başka yer yoktu. Bunlara karşı da mücadele... işte Yokohama bildirgesi mesela bunun en açık örneklerinden biridir. İşte kürsüden sosyalist bir iktidar kurulduğunda da insan haklarına ihtiyaç olacaktır denildiğinde salonun bir kısmı yuhliyordu bir kısmı alkışlıyordu (Katılımcı 17).

Dolayısıyla, 2000'lere kadar İHD bir yandan giderek insan hakları ilke ve değerlerini yerelin meseleleriyle sınıyarak içselleştirmiştir. Elbette ki, bu sınıyama yukarıda sayılan meselelerle sınırlı değildir: Derneğin fon alıp almayacağı ve/veya fonların kullanım ilkeleri ve açlık grevleri konusundaki pozisyonu da yine tartışma yaratan konulardandır.

Türkiye’de Kürtler, Ermeniler ve LGBTİ+’lara ilişkin her türlü konu devlet tarafından marjinalize edildiği için, İHD’nin bu konulardaki çalışmaları da Derneğin bir kez daha damgalanmasına da neden olmuştur:

Komünistlerin derneği, ibnelerin derneği, Kürtlerin derneği diye giden böyle bir sarmal oluştu (Katılımcı 17).

Derneğin siyasi karakteri ve bir kolektivite oluşturma biçimi, ilerleyen yıllarda gerilim, çatışma ve ayrışmayı da beraberinde getirmiştir. Ancak, bu, insan hakları ilke ve değerlerinin yerel meselelerle birlikte tartışılması ve uygulanmasının da yolunu açmıştır.

3. Uluslararası Mekanizmaların Mücadeleye Etkisi

1990’lar boyunca bir yandan insan haklarını izleme ve iyileştirme amacıyla kurumsal düzenlemeler yapılırken, örneğin İnsan Hakları Meclis Komisyonunun kurulması gibi, diğer yandan insan hakları ihlalleri ve hak savunucularına yönelik saldırı, şiddet ve baskı da devam etti. Cinayetler, işkence, hukuksuz tutuklamalar, gözaltında zorla kaybetmeler gibi ciddi ihlaller insan hakları örgütlerinin ana meselesi haline geldi. Politikacılar ve devlet yetkilileri insan hakları hareketini Kürt meselesi, terörizm ve ayrılıkçı hareketlerle bir görürken, 1990’lar boyunca pek çok insan hakları savunucusu saldırıya uğradı, işkence gördü ve öldürüldü.

İHD’nin uluslararası mekanizmalarla ilişkilmesi ağır insan hakları ihlallerinin belgelenmesi, duyurulması ve ihlallerin giderilmesine yönelik hükümetlere baskı yapmayı sağlarken aynı zamanda, insan hakları savunusunun öğrenilmesini de getirdi. Bu çerçevede öncelikle, İHD’de bir yandan pratik içinde bir yandan da eğitimler yoluyla izleme, belgeleme, raporlamanın diğer yandan uluslararası mekanizmaların harekete geçirilmesinin öğrenilmesi süreci üzerinde durmak gerekiyor.

İHD’nin kurulduğu dönemde içinde olduğum için... AB’de çalışıyordum o dönem... Küçük bir fon vardı ve Türkiye AIHM’in yargı yetkisini kabul etmişti...hem bir yandan AIHM’i hem bir yandan AIHS’i öğrendiğimiz dünya kadar ders ve seminerlerden geçtik aslında... Bunu Diyarbakır’a taşıdık... Yani bu ülkede eğer bu mekanizmalara ilişkin bir şey oluştursa, birikim oluştursa; bu birikimin başlangıcını ve yaygınlaştırılmasını İHD yaptı. İHD burada öncüydü... Yani hepimizin (TİHV; İHOP vs)... İHD’nin bütün seminerlerini izledim; ve beni zaten en fazla proveke eden şeylerden bir tanesi, yani alanda ne işim var benim burada sorusunun yanıtı, İHD’nin kurduğu ilişkiler, ilişki ağları ve getirdikleri ve yaptıklarıyla alakalı. Dolayısıyla gerçekten bir öncü rolü var İHD’nin (Katılımcı 1)

İnsan hakları örgütlerinin uluslararası mekanizmalarla ilişkilmesi, ülke içinde kısmi de olsa tanınma da sağlamıştır.

Uluslararası insan hakları belgelerinde, devletler insan hakları örgütlerini, temsilcilerini tanıdıklarını, faaliyetlerini kolaylaştıracaklarını taahhüt ediyorlar. Bu taahhüdün ve bu desteğin ifadesidir bu ilişkiler. Yani ben daha BM komiteleriyle, raporörleriyle kendi görüşmelerimi anlatmadım daha. Şimdi FIDH’in üyesi olduk

dediğim gibi. Her dönem de, bir dönem hariç, genel yönetiminde bulunduk... FIDH, 2003 yılında, bizim Tunus Caddesinde uluslararası bir toplantı yaptı. Kendi iç toplantısını yaptı. Bizim misafirimiz olarak burada bulundu. İşte medyaya duyurduk. 2013 veya 14'te genel kurulunu İstanbul'da yaptı FIDH. Abdullah Gül katıldı o tarihte. Cumhurbaşkanıydı galiba. (Katılımcı 4)

İHD'nin, savunma pratiğini öğrenmesi ve uluslararası mekanizmalarla ilişkilmesi, önemli başarıları da getirdi. Türkiye, başlangıcından beri BM liderliğindeki küresel insan hakları rejiminin bir parçası olmuştur ve 1954'te Avrupa İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Sözleşmesini onaylayarak Avrupa insan hakları rejimine katılmıştır. Ancak Türkiye'nin insan hakları alanında yaptığı “reformların zamanlama, hız ve kapsamı AB üyeliği ile somutlaşan ulusal çıkar arasındaki bağlantıyı göstermektedir” (Türkmen, 2007, s. 250).

Bu dönemde Kürt illerinde yaşanan ağır ihlallerin AİHM'ye taşınması insan hakları savunucularının başarısıydı. Aynı dönemde bir yandan İHD Türkiye dışından insan hakları örgütleri ile ilişki kurup destek sağlarken diğer yandan da “İHD'nin Diyarbakır Şubesi, davaları Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine taşımak isteyen mağdurlara adli yardımın ana kaynağı olarak işlev gördü” (Çalı, 2007, s. 224). AİHM'nin devletleri mahkum ederek ihlale uğrayan kişilere ceza ödetmesi bu mekanizmanın kullanılmasındaki temel motivasyondur. Burada, ihlalin maddi telafisinden ziyade, ihlale maruz kalan kişi veya kişi gruplarının haklılıklarını tescilledikleri neredeyse tek ve en etkili mekanizma olması AİHM'yi değerli kılmıştır.

Dünya adaletine de inancı kalmamış neredeyse. Dünyanın adaleti AİHM tarafından sağlanıyor diye biliyorlar, Avrupa Konseyi tarafından kurulmuş dünya mahkemesi ama gelin görün ki oradan bile sonuç alamayacağına inanıyor bu insanlar. (Katılımcı 34)

AİHM'nin bir hesap verebilirlik ve cezalandırma mekanizması olarak işlevselliği ihlallere maruz kalanlar açısından önemli olmakla birlikte, bu kararların sadece devletin kaybettiği ve tazminat ödediği davalar olarak kalması nedeniyle, AİHM kararları toplumsal ve siyasi bir kabule dönüşmemiştir; devlet yetkilileri ihlallerden sorumlu tutulmamış, gerçeklerle yüzleşmek ve ifşa etmek yerine normalleşmeye dönmüştür (Çalı, 2010). Bu durum, 2010'lardan sonra gerek mahkemenin tutum ve işleyişindeki değişiklik gerekse devletin yön değiştirmesiyle, önceki kazanımların geleceğe taşınmamasına da yol açacaktır.

AİHM'nin etkisi, bizzat mahkeme kararlarının ötesindedir; inceleme misyonu (fact-finding) ziyaretlerinin gerçekleştirilmesinin de sembolik ve dolayısıyla insan hakları savunucuları için güçlendirici etkisi vardır. Eski Komisyon ve 1998'den bu yana bir dizi davada yeni Mahkeme önemli sayıda olgu tespit çalışması yürütmüştür. Ancak, Türkiye aleyhine açılan dava sayısı başta olmak üzere, son yıllarda ağır dava yükü sebebiyle ziyaretlerin nadirleşmesine (Leach, Paraskeva & Uzelac, 2010, s. 40) ek olarak, Mahkemenin yerel kurumların yapması gereken işleri yapma konusunda da isteksizliğinden bahsedilebilir (s. 77).

İnsan hakları savunusu ve küresel insan hakları rejimi bakımından son derece önemli olan ülke ziyaretleri sadece AİHM değil, aynı zamanda çeşitli delegasyonlar ve röportörler tarafından da gerçekleştirilir.

Yerel sivil alanda insan hakları örgütü hak mücadelesinin yanında o dönem Avrupa İnsan Hakları Komisyonunun bağlı bulunduğu parlamenterler, yetkililer de ziyarete gelirler bu bölgeye. Ve bu süreç aynı zamanda Birleşmiş Milletlerin insan hakları raportörlerinin ve diğer yetkililerinin, Avrupa Birliği delegasyonunun yetkililerinin sıklıkla ziyaret ettiği bir süreçti. Ancak bu ziyaretlerin 2017 ve sonrası itibariyle çok daraldığını, gelemediklerini, gelmeme konusunda da merkezi hükümetin baskılarının olduğunu biliyoruz. Kendilerinin de ifade ettiği şekilde, ki çoğu zaman bizleri hani bölgeye, Diyarbakır'a gelemiyoruz, bizi Ankara'ya veyahut da İstanbul'a veyahut da en yakın Antep'e davet ediyoruz şeklinde bize bilgilendirmeleri oldu. (Katılımcı 14)

Türkiye'nin AB üyeliği hedefi doğrultusunda, Aralık 1999'da Türkiye resmen AB'ye tam üyelik adayı olarak tanındı. Aralık 2002'de Avrupa Konseyi, Türkiye'nin 'Kopenhag siyasi kriterlerini' karşılama halinde Türkiye ile tam katılım müzakerelerinin gecikmeden başlayacağını duyurdu. Aralık 2004'te, Türkiye'nin özellikle insan hakları alanlarında siyasi ve yasal reformları başlatma ve parlamenter demokrasi düzeyini yükseltme ve derinleştirme yönünde güçlü bir siyasi irade gösterme çabaları Avrupa Konseyi tarafından yeterince başarılı bulundu; bunun sonucunda da Türkiye'nin siyasi kriterlerini karşıladığı ve 3 Ekim 2005'te tam katılım müzakerelerinin başladığı duyuruldu (Keyman & Aydın Düzgüt, 2007, s. 71). Avrupa Birliğine tam üye olma hedefinin gerçekleşmeyeceğinin sinyalleri 2000'lerin ortasında görülmesine karşın (Hale, 2011), 2010'lara kadar, ülkedeki görece özgürlük ortamı sivil toplumun genişlemesi için olanaklar da sundu. Avrupa Birliğine girişte Türkiye'nin sivil alanı görece açmasına ek olarak, Avrupa politikası doğrudan Türkiye sivil toplum örgütlerinin nicel ve nitel değişimine etki etmiştir. Teknik, finansal ve politik enstrümanlar yoluyla, sivil toplum örgütlerinin kapasitesinde artış yaşanmıştır (Zihnioğlu, 2013).

Avrupa Birliğine uyumlaşma sürecinde yapılan yasal düzenlemeler, kurumsal dönüşüm ve sivil alandaki açılmaya karşın, ağır insan hakları ihlalleri hala daha sürmekteydi. Örneğin, tek başına İHD 2004 yılının ilk altı ayında toplam 455 işkence veya kötü muamele raporu almıştı; Avrupa Komisyonu'nun Ekim 2004 şunları kabul etti: "İşkence dahil çok sayıda kötü muamele vakası hala yaşanmaya devam ediyor" (Yıldız, 2005, s. 46).

4. Sivil Alanın Daralması, İhlallerin Artması

Kurumsal temelleri 2000'lerin ortalarında atılmaya başlanmış olmasına karşın 2013 Gezi hareketiyle açıklık kazanan baskı ortamı, Çözüm Sürecinin bitirilmesiyle ivme kazanmış ve hâlihazırda şiddetini artırarak devam etmektedir. Burada, on yıllık süreçte yaşananların ayrıntılarına girilmeyecek, ancak yine de önemli ihlallerin yaşandığı olayları hatırlatmakta fayda var: 2011 Roboski katliamı, 2013 Gezi hareketi, 2015 Kürt illerinde sokağa çıkma yasakları, 2016 başarısız darbe girişimi sonrası iki yıl resmi devam eden ve sonrasında hâlihazırda sürmekte olan fiili OHAL ve bu dönemde, işkence ve kötü muamele dahil olmak üzere, süregitmekte olan ağır insan hakları ihlalleri.

Ağır baskı ortamında sivil toplum örgütlerinin hareket alanının da daralacağı aşikâr olmakla birlikte, muhalif her türlü öznenin ve söylemin suçlaştırıldığı, terörle ilişkilendirildiği ve cezalandırıldığı ortama ek olarak OHAL ilanından sonra KHK'lerle sivil toplum örgütlerinin

kapatılması ve son olarak Kitle İmha Silahlarının Yayılmasının Finansmanının Önlenmesine İlişkin Kanun kapsamında sivil toplum üstünde ağır denetimin getirilmesi, sadece sivil toplum örgütlerinin baskı altına alınması değil ancak sivil alanın kapatılması anlamına gelmektedir. Nihayetinde, otoriter devletler suçlulaştırma ve marjinalleştirmeyi sadece söylemsel düzeyde kurmaz; ancak kurumsal ve hukuki araçlarla da cezalandırma, güçsüzleştirme ve marjinalize etmek taktiklerini kullanabilir.

Gerek İnsan Hakları Derneği gerekse de diğer insan hakları örgütlerinin, otuz yılı geçen tecrübesi, dahil oldukları ağlar ve Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası hukuk, insan hakları rejimi ve organları göz önüne alındığında, Türkiye'de insan hakları örgütlerinin hareket alanını anlamak, darboğazı aşmak için de yararlı olacaktır. Aşağıda yer alan uzun alıntı, İHD'nin bütün baskıya rağmen çalışmalarını nasıl yürüttüğüne örnek niteliğindedir.

Bizim hani raporlar ve gözlemlene faaliyetlerimizi sunduğumuz, bu anlamda devletin hak ihlalleri politikasını etkilemeyi düşündüğümüz bu uluslararası insan hakları ve hukuk örgütleri yanı sıra, aynı zamanda bir avukat ve bu anlamda başvuru aldığımız ve destek sunduğumuz, davalarını takip ettiğimiz ailelerin davalarını da hem iç hukuk, Anayasa Mahkemesi nezdinde hem de Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi nezdinde girişimde de bulduk. Ki o dönemde 2015 ve sonrasında yaşanan ve çatışmalarda yaşamını yitiren sivillere yönelik yaptığımız tüm başvurular 2020 itibarıyla takipsizlikle sonuçlanınca biz Anayasa Mahkemesine bireysel başvuruda bulduk. 2020 itibarıyla de o 2015 ve 16 çatışmalarında yaşamını yitiren sivillerin dosyaları şu an tümüyle Anayasa Mahkemesi önünde duruyor. İfade ettiğim gibi hem yerel sivil toplum hem de olabildiğince, raporlarımız ve faaliyetlerimizle, belirttiğim [uluslararası] kurumlara gönderiyoruz... FIDH ve Euromed'i ayrı tutarak söylüyorum, çünkü hala çok iyi bir iletişimimizin olduğu ve bizim sunduğumuz rapor ve tespitlerin çok iyi bir şekilde ele alınarak bu alanda test edildiklerini ifade edebiliriz. Diğer uluslararası hani BM hem de Avrupa Komisyonunun insan hakları raportörleri ve Komisyonu ile ilgili olarak da bu alanda, 2015 sürecini hatırlıyorsunuz, çalışmalarını. Özellikle ben 2013-15 sürecinden sonra katıldığım için kendi deneyimimden ifade etmek istiyorum, sokağa çıkma yasaklarının ve ihlallerin yaşandığı yerlerin, bütün o alandaki birimlerin başvuruları reddediliyordu biliyorsunuz. Hem valiliklerce hem merkezi hükümetçe girişlerine izin verilmiyordu. Bu anlamıyla da hükümetin o güvenlikçi politikasını belki de raporlayabilecek bu ve benzeri girişimler engellendi. Yalnız o komisyon ve raportörlerin de bu alanda çok baskı uygulamadığını, bu anlamda kendi bağlı oldukları devlet ve yapıların belki de politikaları sebebiyle, bu alandaki hükümet nezdinde bir baskı oluşturabilecek girişimlerden çoğu zaman imtina ettiklerine de şahit oldum. Ancak çok güçlü raporlar da çıktı. Özellikle sokağa çıkma yasakları dönemi sonrasında Venedik Komisyonu'nun raporu, pek bir yeterli olmasa da hani bizim nazarımızda, ama bir uluslararası kurumun bu anlamda insan hakları raporu açısından çok güçlü doneler barındırıyordu. Ki biliyorsunuz, bu anlamda Türkiye çok

ciddi eleştirildi. Ve bu raporların oluşumunda da, çoğu şekilde ifade edildiği şekliyle, İHD'nin, bu ilin rapor ve tespitlerinden de faydalanılmıştı. Sonraki süreç, özellikle 2017 ve sonraki Anayasal değişikliklerden sonra bu girişimlerin, özellikle uluslararası insan hakları örgütleriyle kurumlarının bu anlamda ihlallerin yoğun yaşandığı bölgeye, yani Diyarbakır ve benzeri il ve ilçelere gelişlerinde çok büyük bir patlama da oldu. 2017 ve 18 seçimleri izlemek için gelen AGİK'liydi, sonraki süreçte çok nadiren bu süreci takip etti. Bu anlamda hükümetin engelleme politikasının o kurumlar nezdinde ve onların da bir anlamda onayıyla, o girişimlerin zayıfladığını söyleyebiliriz. (Katılımcı 14).

İhlaller karşısında İHD ve diğer hak örgütleri, bölgesel ve küresel insan hakları mekanizmaları ve sivil toplum ağlarıyla ilişkilerini sürdürmekle birlikte, bu çalışmaların tatmin edici karşılık bulmadığı görülmektedir.

Avrupa Birliği'nin inşa ettiği insan hakları rejimi ve mekanizmalarının yaklaşık son on yıldır Türkiye'de yaşanan ihlaller karşısında etkisiz kalmasının nedenlerini devletlerarası güç ilişkilerinde aramak gerekiyor. İnsan hakları, AB'nin en önemli politikalarından birisi olmakla birlikte, insan hakları hukukunun uygulanması ve bu uygulamada sürdürülen diplomasi, devletlerarası güç ilişkileri bakımından çelişkiler yaratmaktadır. AB'nin mülteci ve göç yönetiminde sınırlarını dışsallaştırma politikasının sonucu olarak Türkiye'nin, göçmen ve mültecilerin 'Avrupa kalesi'ne girmesini engelleyecek ve bunun karşılığında da 'sınırlendirilmeyecek' ortak olarak konumlandırılması, Birliğin, Türkiye'de süregiden ihlaller karşısında pasif bir pozisyon almasına neden olmaktadır. Türkiye'nin AB için, kapı bekçiliği rolünü güçlendirmesi ve AB sınır kontrolü ve göç politikasıyla uyumlu kalması yeterli oldu. Nitekim Avrupa Komisyonu'nun Türkiye'nin ilerleme raporunu Kasım 2015'teki seçimlerin sonrasına ertelemesi tam da bu karşılıklı ilişkinin örneklerinden birisi oldu. Bu süreç 2000'li yıllarla karşılaştırıldığında, AB'nin Türkiye'nin 'dışarıda' konumunu sabitlediği ve ülke içinde neler yaşandığını, hukuka aykırı olsa dahi, zorunlu kalmadıkça görmezden geldiğini söyleyebiliriz. İnsan hakları normlarının yerleşmesini açıklamaya çalışan Sarmal model, bu süreçte devletlerarası ilişkilerin gücünü görmek bakımından başarılı olmakla birlikte, bu ilişkinin iki tarafındaki devletlerin de sürekli 'iyi' ve 'ileri' yönde ilerleyeceği öngörüsünde yanılmıştır.

AİHM'nin Türkiye'de insan hakları ortamı için önemine ve yerine yukarıda vurgu yapmıştık. AİHM'nin dava başvurularını ele alış biçimindeki değişiklik, esastan önce uzun bürokrasi içeren usul incelemesiyle önemli ihlal davalarının dahi reddedilmesi, insan hakları ortamına kötü etkilerden bir tanesidir. Öte yandan Demirtaş ve Kavala davalarında görüldüğü üzere, dava ihlal kararıyla neticelense dahi, kararın uygulanması süreci devletlerarası güç ilişkileri ile ilgilidir. AİHM, bölgesel ve devletler üstü bir mekanizma olarak, iç hukuk yollarını tüketerek önüne gelen başvuruları 'hukukun üstünlüğü'nü göz önüne alarak karara bağlamalı, ilgili devletlerin kararı uygulamalarını ise denetlemelidir. AİHM'nin otoriter stratejilere karşı stratejisinin olmayışı (Çalı, 2021) bir yana, hem Venedik Komisyonu tarafından öngörülen ölçütlerin hem de AİHM içtihatlarında öngörülen standartların çok uzağında (Altıparmak, 2015, s. 5) olan OHAL Komisyonunun kuruluşu Avrupa Komisyonunun bir organı olan

Venedik Komisyonu ve Avrupa Konseyi Genel Sekreteri tarafından ad hoc bir mekanizma olarak önerilmiştir (s. 3). Aslen idari bir mekanizma olup hukuki mekanizma sayılmayacak; işleyişine ilişkin ciddi sorunlar raporlanan (AI, 2018) Komisyonun etkili bir mekanizma olamayacağı beş yıl öncesinde bilinmesine karşın, AİHM bu mekanizmayı kabul etmiştir.

2010'ların ilk yarısına kadar İHD devlet yetkilileri ile ilişki kurabilirken ve hak savunusunu görece serbestlikle yaparken, 2014'den itibaren, Barış Sürecinin sonlanmasıyla savunu yapmanın koşulları büyük oranda kısıtlanmıştır.

2014'te bütün bu alanlar ve devletle aralarındaki iletişim tamamen koptu. En zararsız görünen bu alanda devlet açısından turnak içinde en zararsız görülen, örneğin psikiyatri hastanelerinde incelemeler yapan ya da işte çocuk haklarıyla, devlet korumasındaki çocuklarla ilgili çalışan, örneğin Gündem Çocuk gibi, örneğin Ruh Sağlığında İnsan Hakları Derneği gibi, devlet açısından çok da fazla böyle düşmanlaştırılmamış, çok da tehlikeli görülmeyen, görece, derneklerle bile bütün iletişim kesildi ve bütün kapılar kapandı 2014'ten sonra. Yani 2000 ile 2014 arasında müthiş bir çeşitlenmeyle, yaşamın tüm alanlarını giderek kapsayan bu hak savunuculuğu örgütleri, 2014'ten sonra karşılarında bir duvar bulmaya başladılar ve üzerlerindeki baskılar, hani biraz önce ... denetimler yoluyla, mali baskılar yoluyla onların nefesleri kesildi, çalışamaz hale geldiler. (Katılımcı 39)

Tamamen muhatapsız bırakıldığımız bir süreci yaşıyoruz şu anda ve bu çok korkutucu. Yani konuşamıyoruz. Yani her şeyin başı konuşmak, derdimizi anlatmak, biz bunu yapamıyoruz. Bence şu andaki temel meselemiz bu, fark da bu 90'larla. (Katılımcı 39)

90'larla bir başka fark ise uluslararası insan hakları organları ve mekanizmalarıyla olan ilişkidir. Sivil örgütler ve inisiyatiflerle ilişkiler devam etmekle birlikte, BM, AİHM, Raportörler gibi mekanizmaların geri çekilmesi, devletin insan hakları normlarının uygulanmasındaki ihlalleri artırmasına olanak tanırken, insan hakları örgütlerini de izleme ve raporlama noktasına geriletmektedir.

BÖLÜM IV

DAYANIŞMA: “İNSAN HAKLARI HAREKETİNİN DİNAMOSU”

A. Giriş

Türkiye’de insan hakları hareketinin değişim ve dönüşümünü, İHD üzerinden giderek anlamayı amaçlayan bu araştırma kapsamında, odaklanılan ana konulardan biri de ‘dayanışma’ teması olmuştur. Gerçekleştirilen mülakatlarda, insan hakları hareketinin dayanışmadan ayrı düşünülmemeyeceği ifade edilse de dayanışma temasının ele alınma biçimleri, algılanmaları ve pratiklerinin de zamansal, mekansal ve ilişkişel olarak değiştiğini/dönüştüğünü belirtmek gerekir.

Dayanışma bağlamında bu değişim ve dönüşüm, iki ayrı düzlemde karşımıza çıkmaktadır. Birincisi, insan hakları alanıyla birlikte konuşulan bir dayanışmanın mümkün olması, ‘insan haklarını anlama’ sürecine dairdir. Bu sürecin seyri, Türkiye’de insan hakları hareketinin, üzerine inşa edildiği dayanışmanın niteliklerini, olası sorun alanlarının neler olduğunu ve bu sorunların ötesine geçebilme, değişip dönüşme zorluklarının ve imkanlarının nasıl gerçekleştiğini görmek açısından önemlidir.

İkincisi ise, daha genel ve kapsayıcı bir yerde durmaktadır. Dayanışmanın zaten kendine içkin olarak sürekli kendini inşa eden, bir diğer deyişle yaşayan ve otonom olan karakteristik niteliğinin (Maldonado, 1998) güncel ve gelecekteki olası durumuna dair endişelerle ilişkilidir. Söz konusu endişeler, bugün içerisinde olduğumuz evrensel haklar krizine karşı, insan hakları alanının yeniden inşa edilmesi acil ihtiyacı ile doğrudan bağlantılı bir meseleye işaret etmektedir. Ortaklıkların ve karşılıklılıkların giderek tahribata uğradığı ve toplumun özneleri olarak üyeliğin gittikçe belirsizleştiği bu çağda, dayanışma(lar)ın, nasıl mümkün olacağı, insan hakları hareketinin de en temel sorunlarından biridir. Bu sorun aslında evrensel insan haklarının gerçekleşmesine dair somut kuşkuyla ortaya konan Arendt paradoksunun (Arendt, 2018; Benhabib, 2018) günümüzde de geçerli olan tartışmalarına ve derinleşen sorunlarla beraber gittikçe daha belirginleştiğine kuvvetle işaret etmektedir.

B. Kavramsal Çerçeve: İnsan Hakları ve Dayanışma

Maldonado (1998), Latin Amerika’daki insan hakları hareketlerini göz önünde bulundurarak ve toplumsal yaşama odaklanarak, insan hakları düşüncesini, dayanışma ve yerellik kavramlarıyla beraber derinlemesine bir metodoloji ile anlatmaktadır. İnsan hakları, dayanışma ve yerellik kavramlarını, toplumsal yaşamın olanaklarının bütünlüğünün korunması, teşviki ve hayata geçirilmesiyle ilgilenen sağlam ve tutarlı bir üçgenin sacayakları olarak gördüğü bu yaklaşım, bu araştırma çalışmasındaki öne çıkan temalarla son derece bağlantılıdır.

Maldonado’nun da hatırlattığı üzere, insan hakları düşüncesinin en temel özelliklerinden biri, bilip bilmediğimiz ve belki de asla bilemeyeceğimiz insanlara ve insan yaşamına ait olabilecek durumlara açık olmasıdır. Bu nedenle, insan hakları düşüncesi, kaçınılmaz olarak başkalarının yaşam deneyimlerine, koşullarına ve sorunlarına karşı duyarlı ve sorumlu olmaya yol açar. Kendisi olmayan ya da kendisi olmasına gerek de olmayan hatta benzemeyen; bir

diğer deyişle tüm gerçek veya mümkün ‘ötekiler’ ile doğrudan veya dolaylı olarak ilgilenmek insan haklarının görevidir. Buradaki vurgu, hangi yerde ve zamanda olduğundan bağımsız biçimde, gerçekleşme olasılığı mümkün olan tüm başka yaşamlarla; yani öteki olanla ilgilendiğimiz doğrudan ve dolaylı yolları gerçekleştirilmeye denk düşer (Maldonado, 1998). Bu ifade, aynı zamanda insan hakları düşüncesinin, ‘özdeşim/benzeşim/analojiler içinde sıkışma’ itirazlarına dayalı evrensellik kuşkularına dair bir açıklaması olarak da değerlendirilebilir.

Maldonado (1998), dayanışmayı kendi kendini inşa edebilen otonom karakteristiği, gücü ve gelecekle ilişkisi bağlamlarıyla ele alırken ‘öteki’ ile kurulan bu tarz bir ilişkiyi, kendisinden önceki fenomenolojik yaklaşımlara da (Schütz, 2018) başvurmanın yanı sıra özellikle Patočka’ya odaklanarak ele alır. İnsan haklarını, evrensel etik bir düşünce olarak nitelerken, ‘Öteki kimdir?’ sorusunun beraberinde getirdiği sorunların, ‘Biz’ olarak hepimizi ilgilendirmesinden ötürü zorunlu olarak dayanışma kavramının bu evrensel etikle bağına vurgu yapar. Daha açıklayıcı bir ifadeyle, insan hakları düşüncesinde, söz konusu soru ve sorunlar, ötekine basitçe yalıtılmış ve mutlak bir benlik olarak atıfta bulunmaz; böyle bir benliğin mümkün olması şartı yeterlidir. Bunun yerine asıl mesele olarak, ‘öznelerarasılık alanını’ önceden varsayar ve ona atıfta bulunur; yani ‘öteki kimdir?’ sorusunun içerdiği gerçek sorunlar, ötekine duyulan ihtiyaçla ve onunla olan temel ilişkiyle ilgilenir ve bu nedenle soruyu soran kişiyle de aynı ölçüde ilgilidir (Yaman, 2019). Öznelerarasılık sadece bir fikir değildir; tam tersine, insan varoluşunun fiili olarak mümkün olduğu yoldur. Yaşamı bu türden bir öznelerarasılıkla ilişkilendiren bağlamıyla, insan haklarının, her zaman ve fevkalade şekilde toplumsal, kültürel ve politik olduğu belirtilir (Maldonado, 1998).

Ötekinin varlığına ve var olma biçimlerine ilişkin tüm olası sorunlar, insan hakları düşüncesinin en genel amacı olan insan yaşamının ne olduğuna; bir diğer deyişle onurlu ve barış/huzur içinde bir yaşamın nasıl mümkün kılınacağına dairdir. Bu da, açıklanması zorunlu olarak başka bir sorun alanına yol açan bir ön varsayımı ortaya koymaktadır. Ön varsayım, duyarlılık ya da ötekine karşı kayıtlı olma durumudur; yani, tam da diğerinin bizi şu ya da bu şekilde meşgul etme şekli ve bunu neden bu şekilde yaptığıyla ilgilidir. Bunun yanı sıra, ortak bir yaşam ve ortak eylem, gerçekten bağlantılı ve uyumlu hedefler ve amaçlar gerektirir. Bunlar olmadan genel bir şüphe, suçlama, kategorize etme ve nihayetinde ötekinin tamamen ortadan kaldırılması kolaylıkla ortaya çıkabilir. Kısacası insan hakları açısından, esas mesele, ötekiyle ilişkilerde barış durumu ve gerçek ya da sanal bir savaş durumunun eleştirisi ve toptan ortadan kaldırılmasıdır. Öteki karşısında duyarlılık ve/veya duyarlılaşma süreciyle ilgili soruların ana teması ise dayanışmadır. Bu nedenle, dayanışma konusu insan hakları sorunlarıyla yakından ilgilidir, çünkü esas olarak insansal yaşama dair olasılık koşullarını, insan yaşamının anlamını ve sonuçlarını açıklığa kavuşturmakla ilgilenir; başka bir ifadeyle biraradalığın olasılığı ve gerçekliği ile ilgilenir (Maldonado, 1998).

Fransızcadan diğer dillere geçen dayanışma, *solidus* (Latince: sağlam/katı/bütün/eksiksiz) kelimesinden türetilmiştir. Temel anlamda bir topluluğun, ortak değerlere bağlı ortak amaçlara ulaşmak için uyum ve iş birliğini açıklamak için kullanılmıştır (Liedman, 2002). Genellikle topluluk yapıları ve toplumsallığın inşası açıklamalarına dahil edilerek kullanılan dayanışma kavramına başvurulmasının, uzun bir tarihi vardır. 19. yüzyılda sosyal refah devletinin ortaya çıkışı (Bayertz 1999; Ewald 2020); 19. ve 20. yüzyıldaki işçi sınıfı

mücadeleleri (Dibben 2004; Anner 2011); ve içinde olduğumuz yüzyılda da sınırlar ötesi postkolonyalist mücadelelerle (Mahler, 2018) birlikte kullanılmaktadır. Uluslararası insan hakları alanında da, özellikle mültecilik ve göçmenlik meselesiyle beraber küresel bir çağrı olarak sürekli başvuru bir terim olarak kullanımı da sürmektedir (Ataç vd., 2016). Yanı sıra, ‘dayanışmanın bir hak olduğu’ düşüncesi ile üçüncü kuşak hakların tamamına işaret eden bir anlamda da kullanılmaktadır (Alston 1982; Scholz, 2014).

Günümüzde, başta sosyoloji ve siyaset alanlarında kullanılmasına ek olarak gündelik dil içinde de en yaygın kullanılan sözcüklerden biri olmasına rağmen, kullanıldığı bağlamlara göre farklı anlamlar ifade etmektedir. Ayrıca, dayanışmanın tanımları ve niteliklerine ilişkin kavramsal açıklamalarının ve bugünü de kapsayan kullanımlarının, karmaşık ve tartışmalı tarafları sürmektedir (Slattery, 2007). Ayrıca, günümüze kadar, çok sayıda düşünürün, toplumların yapısına ve ideallerine uygun bir toplumsallığın inşasını açıklamak için ortaya koydukları farklı dayanışma biçimlerinin de değişen dünya sistemi içinde ve uzamsal biçimde değişip dönüştüğü belirtilmelidir (Stjerno, 2021; Giesen, 2007).

Dayanışmanın normatif tanımları, genel olarak sosyal kaynaşmaya; topluluklar içinde ve topluluklar arasında öznel tarafından paylaşılan, destekleyici eylemi mümkün kılan ve sosyal içermeyi takip eden bir sempati duygusuna odaklanmıştır (Wilde, 2013). Sosyal dayanışma, sivil dayanışma ve politik dayanışma başlıkları altında bir sınıflandırma geliştiren Scholz (2008), bu üç tür eylem ve aidiyet biçimi arasında genellikle örtüşme olduğunu ifade etmektedir. Toplumsal dayanışma anlamında da kullanılan sosyal dayanışmayı, bazı bağlayıcı yükümlülükler de içeren bir topluluk ilişkisi anlamında ve grup bağlılığı ile tanımlamaktadır. Sivil dayanışma olarak ele alınan kategori, aslında vatandaşların/yurttaşların dayanışmasına karşılık gelmektedir. Bu dayanışma biçimini, yurttaşlar arasındaki ve yurttaşlarla devlet arasındaki ilişkilere atıfta bulunarak açıklar. Olası kırılğan/hassas zamanlarda bireyin, toplulukların ve toplumun, devletle beraber üstlenilen karşılıklı sorumluluk ve yükümlülüklerine atıf yapmaktadır. Bu bağlamda sivil dayanışma, sosyal güvenlik, sağlık hizmetlerine erişim ve işçi hakları dahil olmak üzere sosyal haklara bağlılık anlamına gelmektedir (Scholz, 2008).

Politik dayanışma ise, toplumsal ve sivil dayanışma biçimlerinden başkalaşan bir yerde durmaktadır. Dönüştürücü etkisi olan politik nitelikte bir kolektif eylemlilikle ilişkili olması, diğer topluluk alanlarındaki kolektif hareketlerin sınırında veya ötesinde olduğu anlamına gelmez; aksine insanın tüm biraradalık biçimlerine anlam verir ve toplulukları dönüştürme alanları açar (Şan, 2020). Bununla beraber, daha radikal eylem biçimleri ve topluluğa katılım gerektirir; çünkü politik dayanışma anlayışı, dayanışmayı çeşitli bağımlılık ve grup kontrolü kavramlarına dayandırmak yerine vicdan, eşitlikçi karşılıklılık, diyaloga dayalı mutabakat, grup sorumluluğu ve kolektif eylemi vurgulamaktadır. Politik dayanışma, belirli bir adaletsizlik, baskı, sosyal kırılğanlık/tahribat veya tiranlık ortaya çıktığında, buna karşı duyarlı olan ve itiraz eden bireylerin biraradılığı olarak tanımlanmaktadır. Politik dayanışma içinde olanlar, bir birey veya grup bir adaletsizlik nedeniyle ağır zarar gördüğünde, şiddete maruz kaldığında veya ölümle tehdit edildiğinde, kolektif eyleme doğru yönelenlerdir (Scholz, 2008). Bu tanımlama aslında, 20.yy’ın en önemli isimlerinden olan Arendt’in, politik özne/sorumlu yurttaş kavramına ilişkin temel açıklaması olarak öznelarasılıkta tanımlanan, yani bireyin tüm diğerleriyle var olması gereken ve dolayısıyla söz ve eylemle görünür

kılınması gereken bir sorumluluk durumuna işaret eder (Toker Kılınç, 2012). Politik dayanışmanın inşası da, sorumlu öznelerin biraradılığına bağlıdır. Dayanışmayı, bu politik/siyasal bağlamı içinde ele alarak inceleyen Brysk (2013), kavramın örtük/dolaylı bir insan hakları görevi ile ilişkili olduğunu ve asla hafife alınmaması gerektiğini bildirmiştir. Ancak, aynı zamanda dayanışmanın hem dayanaklarının hem de bu dayanaklara yönelik tehditlerin, siyaset ve ekonomideki daha geniş süreçlerden kaynaklandığını da eklemiştir. Brysk'e göre, politik dayanışma, aynı topluluğu veya sosyal bağları paylaşmayan bireylerin biraradılığı ve kolektif eylemliliği yoluyla inşa edilmeli ve teşvik edilmelidir. Bireysel eylemlerde, sosyal tutumlarda, toplulukların dönüşümlerinde ve insan haklarına yönelik kamusal kampanyalarda dayanışmanın bu anlamına özen gösterilmelidir (Brysk, 2013; Goodale, 2014). Bu tarz bir dayanışmanın özneleri arasındaki ilişki, benzeşim veya özdeşimlerin ötesine geçen; istikrarlı bir uyum yerine çatışma ve gerilim olasılıklarını görebilen ve kabul eden; ortaklıkları hareket/eyleyebilme özgürlüğünün gerçekleştirilmesi hedefi ile şekillendiren bir kolektiviteye vurgu yapmaktadır. İnsan hakları hareketindeki dayanışma, dönüştürücü etkisi olan politik nitelikte bir kolektif eylemlilikle ilişkilidir. Dolayısıyla, insan hakları düşüncesinin evrensel ve gerçek kılınması amacıyla ortaya çıkan insan hakları hareketlerinin inşası, tam da bu politik dayanışma örüntüleri ile gerçekleşmektedir. Toplumsal ve sivil dayanışmalarda kolektif topluluğun ortaklıklarının ve ortak zeminlerinin yeniden inşa süreçlerinin gerçekleşmesi de, sözün ve eylemin özgürleşebilmesini amaçlayan politik dayanışmanın sağlayabildiği imkanlara sıkı sıkıya bağlıdır.

C. 1980 Askeri Darbe Sonrası Türkiye'de İnsan Hakları Hareketi'nin Kurucu Sürecindeki Dayanışma

Araştırma raporunun bu alt bölüm başlığında, 1980 sonrası insan hakları hareketinin Türkiye'de nasıl bir süreç içerisinde inşa edildiğini, dayanışma kavramı bağlamında anlamak amaçlanmıştır. Dolayısıyla tüm görüşmelerin yanı sıra, kuruluşundan itibaren Türkiye insan hakları hareketinde ve İHD'nin kurucu sürecinde yer alan hak savunucularıyla yapılan uzman mülakatlarına öncelikle başvurulmuştur. Mülakatlar sırasında, sıklıkla beraber yol aldıkları arkadaşlarının isimlerinin özellikle geçtiği, üzerinde durularak hatırlatıldığı vurgulanmalıdır. Bu durum, son derece önemlidir; çünkü insan haklarının kurucu sürecinde yer alanların dayanışmasının birbirine kayıtlı olanların, birbirine itina gösterenlerin yoğun emeği etrafında kurulduğunun bir göstergesidir.

Türkiye'de insan hakları hareketi, 1980 darbesi öncesinden başlayarak ve sonrasında da giderek artan devlet şiddetine karşı, bir mücadele ve müdahale iradesini oluşturmaya çalışanların kolektif çabasıyla inşa edilmiştir. Darbe döneminde, devlet şiddeti en ağır biçimde uygulanmıştır; 650 binden fazla insan gözaltına alınmış ve işkenceye maruz kalmış, 173 kişi işkence yapılarak öldürülmüş; gazeteler, dergiler, sendikalar, dernekler, siyasi partiler kapatılmış; siyasi partilerin genel başkanları ve milletvekilleri gözaltına alınmış ve bazıları tutuklanmıştır (İHD, 2021). 1980-1990 arasındaki 10 yıllık dönemde 33 kişi zorla kaybedilmiştir (GazeteDuvar, 2020). Askeri cunta ile beraber yoğunluğu artan işkencenin, aslında süregelen bir devlet pratiği olarak uygulanmakta olduğunu Katılımcı 5 şöyle dile getirmiştir:

Şimdi, bildiğiniz gibi 12 Eylül diktasında yoğun işkence yaşandı. 12 Eylül 1980'den sonra. Ancak ülkemizde daha önceki dönemlerde de hep dinlediğimiz işkence olayları vardı. Yani bunlar yoğun ve buna bağlı insanların sağlığının zedelendiği durumlar söz konusuydu. 12 Eylül'den sonra özellikle arttı. Sonradan kurulmuş olan İHD'nin kayıtlarına göre Türkiye'de 12 Eylül'den sonra 650 bin kişi civarında kişinin işkence gördüğü tespit edildi. Yani ondan öncekilere göre çok daha fazla bir yoğunlukta bu.

Kamusal ve sivil alanların neredeyse tamamen kapatıldığı, hareket etmenin imkansız olduğu böylesi baskıcı bir ortamda, başta muhaliflerin ve herhangi bir insanın ölümle ve şiddetle karşı karşıya kalması an meselesidir. 20. yüzyılda dayanışmanın bir bütün olarak ortaya çıktığını söyleyen ve 77 Bildirgesi'nin (Charter 77, 1977) sözcülerinden olan Patočka'ya göre, insanı hayata bağlayan şey ölüm ve ölüm korkusu olduğu için, insanların son derece manipüle edilebilir olması her zaman mümkündür (Maldonado, 1998). Korku, belirsizlik ve güvensizliğin baskın olduğu böylesi durumlarda, yaşam ve ölümün ne hakkında olduğunun ve dolayısıyla içinden geçilen tarihin tehlikelerinin ne hakkında olduğunun anlaşılması önemlidir. Bu, cesaret isteyen bir yüzleşmeyi ve sorumluluğu gerektirir. Çünkü bu sayede insanlar, ölümün anlamını yeniden keşfetmeye yönelerek, yaşamın gerçekte ne olduğunu, yani sıradan günlük deneyimlerle veya yalnızca verili gerçeklerle sınırlı olmayan bir şeyi de anlayabilirler. Bu anlayışa ulaşanları "sarsılmışlar" olarak niteleyen Patočka, 20. yüzyıl ve sonrasında ortaya çıkan dayanışmayı tam da bu ekseninde "sarsılmışların dayanışması" olarak tanımlar. Sarsılmışların dayanışması, zulüm ve belirsizlik üzerine kuruludur. Sarsıcı bir anda deneyimlenen yıkıcı etkilerden duydukları rahatsızlıktan yola çıkarak ve egemen güce karşı konumlanarak, yeni bir ortaklık yaratmalarına imkan verecek tehlikeli bir deneyim yaşamak için bilinçli olarak bireysel gündelik hayatın güvenli zeminini terk etmeyi seçenlerin dayanışmasıdır (Comboni, 2015). Türkiye'de insan hakları hareketinin kurucu sürecinin öznelerinin anlatımına baktığımızda, Patočka'nın tanımladığı dayanışma öznelerinin özelliklerine benzer şekilde, yaşama yönelen saldırıyı anlayanlar, bundan dolayı rahatsız olanlar ve tüm tehlikelere rağmen buna karşı kayıtsız olamayanlar olduklarını görmekteyiz. Örneğin, Katılımcı 17, şunları dile getirmiştir:

Saldırılar çok yoğun, baskılar yoğun. İşte yönetici arkadaşların evlerine girip polisler dağıtıyor, yakıyor. Bir ayda 18 kez gözaltına alındığımızı hatırlıyorum. Yani böyle zor bir dönem... köy yakmaları, köy boşaltmaları, zorunlu şeyler, arkadaşlarımız öldürülüyor, evlere giriliyor falan böyle harara hurara koşturmaca içerisinde...

Bu nedenle Türkiye'deki insan hakları hareketinin politik niteliği olan ve "sarsılmışların dayanışması" (a.g.e) olarak tanımlanabilecek bir dayanışma olduğunu söyleyebiliriz. Mülakat gerçekleştirilen hak savunucuları arasında, bu dayanışma sürecinin inşasına yönelimini, kendi deneyimlediği süreçle de ilişkilendirerek bir 'borç' olarak tanımlayanlar da olmuştur.

1986'da Mamak Cezaevi'nden çıktım. Yaklaşık 5.5 yıl kaldım. 30 yaşında (ismini söylüyor) olarak çıktım ve çıkarken büyük bir borçla çıktım. 1980 sürecinin öncesinden başlayarak cezaevlerine gelene kadar işkence, gözaltı vb. gibi durumlar yaşandı ve pek çok arkadaşımız yaşamını yitirdi. Ben de onların arasından sıyrılıp

çıktım. Ya da ne kadar daha orada kalacaklarını bilmediğimiz dostlarımızı bırakarak çıktım. O zamanlar idam cezaları infaz meselesi sürüyordu ne olacak diye çıktım. Ben ve birçok arkadaşımız idamla yargılanıyordu. Ancak çıktığımda da bu yaşamla bulduğumda sevdiğilerimle sarılmak istiyordum. (Katılımcı 2)

Buradaki borç vurgusu, aslında yaşanmış sarsıcı bir deneyimin, artık kendisi için bir geçmiş olamayacağı; bugünden yarına baktığı yerin nasıl olması gerektiğine ilişkin yeni bir yaşam dünyasının yaratılması ihtiyacına işaret etmektedir. İçerisinde olunan yaralayıcı ve rahatsız edici durumun, yaşamla kurulan bağın hasara uğratılmasına itiraz ve müdahale etme sorumluluğuna dönüştüğünü ve dolayısıyla kendisi gibi hissedenerle bir araya geldiğini, aynı katılımcı şu sözlerle anlatmıştır:

Ama benzer duygulara sahip bir grup insanla birlikte bir borcun basıncı altındaydık. Ben de pek çok insan gibi siyasi bir örgütün mensubuydum 80 öncesinde. Sadece içinde yer aldığım hareket değil, bütün hareketler çok kıymetliydi. Ama bu siyaseti nasıl devam ettireceğiz ile ilgili arkada duran siyasi bir ajanda vardı aklımızda. Bu arada benden önce dışarı çıkan arkadaşların kimilerini tanıyorum kimilerini tanımıyorum. Ve bayağı acıklı hikayeler de var oralarda. İlk yapılan iş de içerideki arkadaşlarımızın ailelerini ziyaret etmektir. (Katılımcı 2)

Sadece kendi içinde olduğu siyasi hareket/fraksiyon için değil, diğer baskı altında olan tüm hareketler için şiddet ve baskıdan özgürleşme talebi dile getirilmiştir. Bu ifade, insan hakları düşüncesinin temel amacını oluşturan yaşamın, bir diğer deyişle eyleyebilen insanın gerçekleştirilmesi amacı ile bağlantılıdır. Bu vurgu ayrıca, Türkiye'deki insan hakları hareketinin kurucu sürecindeki dayanışmanın, bir siyaset hareketinin ötesinde algılanabildiği, ve fakat politik karakterde olduğu ayrımına işaret etmesi açısından önemlidir. Bu, Brysk (2013)'te de belirtildiği gibi, aynı zamanda politik dayanışmanın hem dayanaklarının hem de bu dayanaklara yönelik tehditlerin, siyaset ve ekonomideki daha geniş süreçlerden kaynaklandığı yönündeki açıklamasına denk düşmektedir. Dayanışmanın başlamasında odakta duran konu ise, yaşanan acılar karşısında kayıtlı olma ve yaşanan şiddeti ortadan kaldırmak için bir şey yapma sorumluluğunda karşımıza çıkmaktadır.

Ben şanslı olanlardan biriydim. Erken çıktım. Ama arkadaşlarımın çok uzun bir kısmı 11 yıl kadar cezaevinde kaldılar. Dolayısıyla hep gündemimde olan bir meseleydi. Yani bir şey yapılması lazım anlamında. (Katılımcı 3)

Devlet şiddetinin en ağır şekilde yaşandığı bu ortamda, bir şey yapılması gerektiğini düşünenlerin yan yana gelmesinin yarattığı telaş ve aciliyet duygusu görüşmelerde sıklıkla dile getirilmiştir. Fakat bunun yaşanan ortak travmatik deneyimle baş edebilmek için yardımlaşma, destek olma ve acıyı paylaşma/acıda ortaklaşma seviyesinde değil; bunun ötesine geçerek şiddetin açığa çıkarılması, reddedilmesi ve ortadan kaldırılması ısrarı etrafında şekillendiğini görmekteyiz. Dolayısıyla 1980 darbesi döneminde Türkiye'de insan hakları hareketinin, ortak bir travmayla baş etmeye çalışan bir topluluk dayanışması biçiminin ötesine geçerek, dönüşüm ve değişimi talep eden politik bir dayanışmanın inşasıyla ortaya çıktığını anlamaktayız.

1985 yılında sıkıyönetim kalktıktan sonra bu konuda zedelenmiş, zarar görmüş, etkilenmiş olan insanlar; bunların içinde avukatlar, hekimler, aydınlar, değişik mesleklerden kişiler bu konuda çalışma yapmayı, yani bu insanlara yardım etmeyi, orada özellikle insan hakları ihlalleri ve işkencenin ortadan kaldırılması için gayretler sarf etmeyi düşündüler ve 1986 yılında avukat Nevzat Helvacı'nın başkanlığında İnsan Hakları Derneği'ni Ankara'da kurdular. Bu dernek, genel, tüm Türkiye için bir dernekti ve bu dernek kurulduktan sonra Türkiye'nin her tarafında bu konuda hassas olan kişiler, dernek üyeleri, başkan Nevzat Helvacı'nın çağrısıyla, oldukça sık bir şekilde Ankara'da bir araya geldiler. (Katılımcı 5)

Devlet şiddeti ile yurttaşlık zeminindeki yıkıcılığın, sadece şiddeti doğrudan yaşayanlara değil, yaşamın kendisine de yöneldiğini anlayanların, tahribata uğramış sivil alanın içindeki farklı kesimlerden öznelere de olduğunu görmekteyiz. Bu öznelere, yaşamın savunulması aciliyetinde bir sorumluluk duygusundaki ortaklaşmayla başlayan dayanışma sürecinin içinden İHD'nin kuruluşu gerçekleşmiştir. İHD'nin kurucu sürecine doğru inşa edilen dayanışmanın, Katılımcı 42'nin anlatımlarıyla, yaşama karşı yöneltilen tehditler ve yıkımlar karşısında ortak bir vicdan ve duygudaşlıkla biraraya gelenlerin, ortak kavrayışından yükselen bir insan hakları mücadelesi inşasının aciliyetini görebilenlerin dayanışması olduğunu anlamaktayız.

... Bir telaş yürütmeyi, herhangi bir görev duygusuyla değil, herhangi bir politik saikle ve benzeri değil, son derece sade vicdani bir mesele olarak ele aldım ben. Ve çevremde de bu tür insanlar vardı... çok doğal, içten, son derece naif ve bu naifliği özenle farkına vararak ya da varmadan koruyan, ve müthiş bir şekilde benzer sorunları yaşayanların doğal dayanışması içerisinde bir çaba yürütüyorlardı... bir dernekleşmenin hayırlı bir şey olacağı, böylece daha güçlü bir ortam yaratılacağı, bu noktada da meselenin... bir değerler meselesi olduğunu, bir insan hakları değerleri meselesi olduğunu, bir haklar manzumesiyle çok sıkı sıkıya bağlı olduğunu, bu çerçevede de Türkiye sathında aslında bu haklar meselesinin yaygınlaşması için bir örgütlenmenin kıymetli olacağından bahisle çok değerli insanlar topluluğu bir şekilde 86'nın Temmuz ayında insan hakları derneğini kurmuş oldular. (Katılımcı 42)

Cezaevlerinde yaşananları merkeze alarak başlayan mücadelenin, sadece o ana ve sadece o alana ait olmadığına, bunun bir 'değerler meselesi ve haklar manzumesi' olduğuna ve tüm yaşamla ilgili olduğuna dair anlatımlar, kurucu sürecinde Türkiye insan hakları hareketinde İHD'nin dayanışma örüntülerinin bağlı olduğu ortak amacı açıkça göstermektedir.

D. Tarihsel Süreci İçerisinde İHD'nin Dayanışma Örüntüleri

1. Kurucu Süreç ve 1990'lar Boyunca İHD'de Dayanışma Örüntüleri

Türkiye'deki insan hakları mücadelesinin değişim hatlarını, İHD pratiği üzerinden giderek üç ayrı dönemsellik içinde ele almaya çalıştığımız bu araştırma boyunca, başlangıcından itibaren

1990'ları da kapsayan ilk dönemde karşımıza çıkan dayanışma örüntülerinin ve dinamiklerinin en yüksek ivmede olduğu; dolayısıyla değişim ve dönüşümlerin de yoğun yaşandığı anlaşılmaktadır.

İHD'nin, kurucu sürecinde başta anneler ve kadınlar olmak üzere, mahpuslar ve zorla kaybedilenlerin ailelerinin, yakınlarının, yol arkadaşlarının yanı sıra yazarlar, gazeteciler, yayıncılar, akademisyenler, hekimler, avukatlar, öğretmenler, mimar ve mühendisler bulunmuştur (İHD, 2017). Bu süreç öncesinde, yaşanan şiddet karşısında doğrudan ve/veya dolaylı olarak hayatları sarsıcı deneyimlerle alt üst olanların, bir diğer deyişle yaşam gerçekliklerine saldırı olanların duyarlılaşma sürecinin, insan hakları düşüncesine doğru şekillendiğini görmekteyiz.

Yani ben de o birlikte olanlardan bir kişiydim. Aslında hekim olarak insan sağlığını aşırı zedeleyen işkence olayı benim ta baştan itibaren ilgimi çekiyordu. Özellikle ilerici, sosyalist arkadaşlarımdan onların hapisanelerde, gözaltında maruz kaldıkları işkencelere ait çok şeyler zaten dinlemiştim ancak 1977 senesinde oğlumun... kendisinin işkence, ağır işkence olayıyla karşılaştık. Tabii bunun her zaman her yerde bahsetmek mümkün değil. Benim 1977, yani bu 12 Eylül olayından çok önce, bu konudaki aşırı hassasiyetim ortaya çıktı ve hekim olarak neden bu iş bu şekilde, neden insanlara uluslararası düzeyde yasak olan işkence uygulanıyor konusunda sürekli kendi kafamda çözümler üretmeye çalışıyordum. (Katılımcı 5)

Devlet şiddeti ve ağır hak ihlallerine karşı gelişen bu duyarlılaşma sürecinin itkisi, dayanışmanın öznelerini yan yana getiren ve kolektif bir kimlik oluşmasını mümkün kılan temel hareket noktasıdır. Bir diğer deyişle, dayanışmanın, önceden verili ortak bir bilişsel temel üzerinden değil; ortak bir duygudan yola çıkarak bir araya gelen bireylerin kolektif kimliğinin ve kolektif umudunun inşa sürecinin kendisini ürettiği anlamına gelmektedir (Sousa vd., 2013). Söz konusu şiddetin, bireysel olmadığı ve yaşama yönelik tehdit olmasının tek tek somut bireylerin ötesinde insan yaşamı gerçekliğine bir saldırı olduğu yönündeki bu kurucu anlayışın, özneleri tarafından ortaklaşarak kavranması, İHD'nin bir insan hakları hareketi olarak inşasının güçlü bir dayanağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Katılımcı 4 bunu şu sözlerle özetlemektedir:

Mahpus aileleri sadece mahpuslarla, onların özgürlükleriyle ve onlarla dayanışmayla sınırlı bir adla çıkmamızı istemediler. Daha geniş kapsamlı olduğunu gördüler. Ama başlangıç mahpuslarla dayanışma amacıyla, özellikle cezaevinde bulunanlarla dayanışma idi. Kalkış noktası buydu. Ama evrildi ve İHD kuruldu. (Katılımcı 4)

Kayıplar konusunda yaşanan sarsıcı deneyimlerin yarattığı dönüşümsel etkilerin, bu başlangıç örüntüsündeki yeri, görüşmelerde kadın ve anneler vurgusuyla Cumartesi Anneleri'ne de atıf yapılarak anlatılmıştır. Türkiye'deki en önemli sivil itaatsizlik eylemlerinden biri olarak tanımlanan Cumartesi Anneleri (Coşar, 2018), Türkiye'de insan hakları hareketinin ilk dönemlerinden bu yana, travmayla baş etmeye çalışan kolektif bir topluluğun üyelerinin, politik bir dayanışmanın özneleri haline geldiğinin güçlü örneklerden biridir (Genç Yılmaz, 2014; Şanlı, 2020). Eylemlerin başladığı 17 Mayıs 1995'in öncesinden başlayarak, yukarıda

bahsedildiği gibi, merkezinde kadınların/annelerin olduğu dayanışmanın dönüştürücü etkisiyle inşa edilmiştir. İHD Kayıplar Komisyonu ve kayıp yakınları tarafından Galatasaray Lisesi önünde kayıplar için başlatılan sivil itaatsizlik eylemleri, bu eylemlere katılan kayıp yakını annelerin çokluğu nedeni ile Cumartesi Anneleri adını almıştır; şimdi ise Cumartesi Anneleri/Cumartesi İnsanları olarak bilinmektedir. Kayıplar karşısında yaşanan sarsıcı deneyim, öncelikle acı/yasta ortaklaşmak üzere ve kayıplarının bulunması için yan yana gelenlerin sivil dayanışmasının, hakların gerçekleştirilmesi ısrarında şekillenen politik bir dayanışmaya doğru değişiminin göstergesidir. Kaybın aranması süreci, kadınların yerleşik verili durumlarından da çıkarak protestolara müdahil olmasına; zorla kaybetmelerin açığa çıkarılması, hesaplaşılması ve yüzleşilmesi için adalet talebi ile kamusal alanda görünür olma ısrarına neden olmuştur. Politik kimlik edinme sürecinde, kadınlar bir yandan verili cinsiyet rollerinden dolayı aileleri de dahil olmak üzere kendilerine yönelen bir tepkisellikle yalnızlaşmış, öte yandan benzer durumu yaşayanlarla bir araya gelerek politik bir topluluk oluşturmuştur (Şanlı, 2020). Bu kendi politikleşme sürecini de inşa eden feminist bir hareket niteliklerini de barındıran örtük/dolaylı noktaları göz ardı etmeksizin, Türkiye’de insan hakları hareketinin ilk dönemlerinden itibaren kurucu süreci, aynı zamanda kadın hareketi dayanışması örüntülerini de kuvvetle işaret etmektedir. Nitekim Cumartesi Anneleri ve Plaza de Mayo Anneleri arasındaki dayanışmaya tanıklığın, yaşayan ve birarada bir öğrenme/anlama deneyimi olarak insan hakları anlayışının kavranmasındaki derin etkilerini Katılımcı 17 şöyle dile getirmiştir:

...ama mesela Cumartesi Annelerinin, Plaza de Mayo Anneleri ile kurduğu ilişki, muhteşem bir insan hakları dayanışması ve bilincinin fotoğrafı oldu. Plaza de Mayo annelerinin cumartesi meydanına geldiği gün hepimiz hüngür hüngür ağlıyorduk çünkü kaderleri ve arayışları aynı olan insanların kucaklaşması ve dayanışması bize çok moral ve güç vermişti. Çünkü biz onlardan öğrenmiştik aslında ısrar etmeyi. Oturup konuştuğumuz zaman onların neler yaptığı, bizim neler yaptığımız, nasıl acılar yaşadıkları, nasıl yöntemlere başvurdukları, devletin nasıl bir tutum aldığı, hangi araçların daha elverişli kullanılmasının işe yaradığı, böyle karşılıklı deneyim paylaşmış olduk. Bu hep sürdü. Hiç bitmeyen bir dayanışma oldu. Hatta bizden biri yaşamını yitirdiğinde ya da onlardan biri, hani artık anneanneler, yani sanki biz sınırsız bir coğrafyada renksiz ve cümlesiz kucaklaşmaları yaşayan bir dirençtik, bir odaktık ve hep beraberdik duygusu. Bunu çok fazla hissettik... (Katılımcı 17)

İlk dönemde, süregiden devlet şiddeti ve ihlaller karşısında, etkili bir şeyler yapabilme iradesinin ortaklığıyla inşa edilen dayanışma dinamiklerinin, yoğun bir çabayla değişim ve dönüşümü mümkün kılan etkili alanlar açabilmeye yöneldiğini görmekteyiz. Bu dönemde, birbirlerinin deneyimleriyle iç içe geçen ortak öğrenme/anlama, eylem birlikteliği sağlama, üretme, dışarıya açılma ve hukuk alanına etki edebilme süreçleri inşa edilmiştir. Özellikle insan hakları kavrayışının ve değerler ortaklığının geliştirilmesinin doğrudan kurucu süreç içinden ve hareketin özneleri arasındaki dayanışmayla geldiğini Katılımcı 17 şu sözlerle anlatmıştır:

...Biz kurduk bunları... Yani ister istemez kuruyorsun ve öğreniyorsun. Biz okuyan insanlardık çoğumuz. (isim) böyle bizim önümüze (yazın) türleri getirir üç gün içinde okuyup özetleyeceksiniz derdi yapardık. Başkanımızdı o bizim ve işte bu alanı bilmiyorduk ve öğrenmemiz gerekiyordu. Sabahlara kadar okurduk, birincisi bu. İkincisi, şimdi Diyarbakır'a gidilmişti, biz Newroz gözlemcisi olacaktık. Hani gözlemci nasıl olunuru oturur konuşurduk. Yani biz niçin gidiyoruz, hak ihlalleri nelerdir, ne tür şeyleri kayda geçmeliyiz, orada neler yapmalıyız, kendimizi nasıl korumalıyız gibi şeyleri konuşup bazı kurallar belirledik. Yani kervan biraz yolda düzülüyordu. Bize bu konuda kimsenin bir brifing vermesi söz konusu değildi...

Bir diğer katılımcı ise, bu inşa sürecinin biraradalığa dayalı deneyim paylaşımı ile sağlanmasının güçlendiren etkilerinin, bugüne kadar gelen yansımalarını dile getirmiştir:

Çünkü biz hakikaten kendi komisyonum (Kayıplar Komisyonu) adına da söyleyeyim birlikte bilgi üretme konusunda geçmişten gelen, derneğin artık kodlarına işlemiş diyeyim bir şeyimiz var. Ben şahsi gözlemimi söyleyeyim, Amerika'nın çok iyi iki üniversitesinde, herkesin vaav dediği üniversitelerde doktora yapmış, komisyon çalışmamız vardı iki tane, şunu söylediler; geldiğimizde ben bu alanda doktora yapmışım, bu alanda çalışmışım literatür şakır şakır, ben onlara gider biraz katkıda bulunurum diye geldim dedi bir tanesi. "Aranıza girdim ilk toplantıda şunu fark ettim ki ben çok şey bilmiyordum, teorik olarak benim bildiklerimle farklı bir dünyaya düştüm". (Katılımcı 30)

Yine Katılımcı 30'un anlatımlarında kurucu süreçlerden ve ilk dönemlerden itibaren gelen bu deneyim aktarımının, aynı zamanda açık bir diyalog zemini üzerinden gitmesinin öznelere tarafından ortaklaştırılabilmesine dair önemi, insan hakları kavrayışının ortaklaştırılabilmesi bağı ile vurgulanmıştır. Tüm zorlayıcılığına rağmen ve sürdürdükleri gündelik yaşantılarını sekteye uğratması pahasına, bunu başarabilmiş olmak İHD pratiğinin başlangıcından bu yana devam etmesinin önemli boyutlarından biri olarak değerlendirilmiştir.

...bir şey olduğunda neden öyle olması gerektiği konusunda günlerce konuşuyoruz. Herkes fikrini çok rahat söylüyor hiç kimse birbirini kırmadan incitmeden ikna etmeye çalışıyor. Mesela şu çok önemli biz komisyonda kararlarımızı, istisnasız oybirliği, oylama yapmıyoruz ama hepimizin kafasında ki soruları gidererek yapıyoruz. Bu hem bizi birbirimize çok bağlıyor hem içimizde kişisel rekabet yaratmıyor... Bu şununla ilgili yaptığımız işe ne kadar sahip çıkıyorsanız ne kadar o işin içindeyseniz inanın bana böyle oluyor. Yani o işi en iyi biçimiyle hakkını vererek yapmak istiyorsunuz. O kadar sizin bir parçanız ki. Bunu hissetmek çok önemli. Sabaha 9 da gelip akşam 5 de gittiğiniz bir iş değil. Ya da boş zamanınızı nasıl değerlendireyim dediğiniz bir iş değil. Bizim dernekte çalışan herkes gerçekten büyük özveri ile çalışıyorlar. Aile hayatlarından çocuklarından her şeyden ama her şeyden fedakarlık ediyorlar, bu kolay bir şey değil. Ama bu tüm fedakarlıklar bir kenetlenme de sağlıyor. Bu fedakarlığı

yapmak için de yaptığınız işe çok inanmanız lazım. İnanmıyorsanız bunu yapamıyorsunuz. Dernekte biz bunu gördük. Bize böyle aktarıldı, biz başkalarına böyle aktarıyoruz...

Bu bağlamda ayrıca, Türkiye’de insan hakları hareketinin, kurucu sürecinden gelen bir dayanışma kültürü de inşa edebildiğini ve sonraki süreçlere uzanabildiğini görmekteyiz. Örneğin, bunun kendisi için önemini ve dayanışmanın insan haklarının ana sacayaklarından olduğu yönündeki anlayışı, insan hakları hareketine 2010’larda dahil olmuş bir katılımcı şöyle dile getirmiştir:

...Ve son olarak da insan hakları kültürünün, değerlerinin yerleşebilmesinin temelinde, zemininde de dayanışma var. Yani farklı farklı kesimler farklı ihlallere maruz kalmış ya da farklı ihlalleri dert edinmiş kesimler birbirleri adına da artık söz söyleyebilir, birbirleriyle dayanışabilir hale geldiği noktada zaten insan hakları değerlerinin, prensiplerinin yaygınlaşabileceğini ya da hani, artık ne derler ona, yer bulabileceğinden bahsedebiliriz. O yüzden hani, hep derdim, dayanışmayı çekersek insan hakları hareketinden ya da insan hakları alanından geriye hiçbir şey kalmaz gibi bir duygu yaşadım... (Katılımcı 43)

İHD’nin ilk döneminde, Türkiye dışından öznelere de bu dayanışmanın inşasında yer aldığını görmekteyiz. Uluslararası alana açılabilme ihtiyacındaki ilk aciliyet, Türkiye’deki hak savunucuları tarafından hissedilen yoğun baskılarla ilişkili olarak yaşanan güvensizlik karşısında etkili bir desteği kurabilmeyi sağlamak noktasından da anlatılmıştır:

İHD’nin ilk kurulduğu andan itibaren hani bir uluslararası ilişkinin olması fikri hep vardı şeyin içinde. Çünkü ağır bir cunta dönemi var, o içerde her şeyi avucunun içine almış, sıkıyo. Ayakta durmak gerekiyor, maddi kaynak bulmak gerekiyor ve tabi bu uluslararası destek gerekiyor korunabilmek için falan. İHD ilk kurulduğu andan itibaren hep bir yurt dışı ayağı oldu... (Katılımcı 38)

Özellikle, yereldeki dinamiklerle şekillenmeye başlayan bu inşa sürecinin, dışarıya açılabilmesi imkanlarının da ilk olarak bu dayanışma örüntüleriyle gerçekleştiğini Katılımcı 2 şu sözlerle anlatmıştır:

Bu arada yurt dışındaki arkadaşların her düzeyde çok kıymetli ilişkilerinin de etkisi oldu. Arkadaşlarımızın ilişkilerinin sağladığı çeşitlilik de vardı; bir siyasetten ve dışa kapalı olan arkadaşlarımızın da ilişkileri vardı ve tüm bunlar çok kıymetliydi. Örneğin dayanışma için para toplanır ve dernek için çalışan iki ofisin kirası buradan ödenebilirdi. Bu çeşitliliğin bir başka getirisi de, özellikle turnak içindeki siyasal grupların yerelde ya da başka ülkelerin yerelinde sağladıkları ilişkileri kolayca buraya devşirebilmeleriydi. Örneğin aralarında başka ülkelerde parlamenter olanlar vardı ve oradaki parlamentolarda ses getirebiliyorlardı. Çok sistematik olmasa da uluslararası anlamda bir dayanışma hali vardı. Zaten bunun uluslararası boyutta olması bir rastlantı değildi. 80 öncesi ve sonrası dönemde adına neoliberalizm demekten imtina

ettiğim bu kapitalizmin vahşetli döneminin ve buna eşlik eden faşizmin o zaman ki iletişim olanakları ile bu boyut zorlanıyordu. Bu birinci eşikti. Ve bu eşikte kurucular listesinde geniş spektrumlu bir yapıyı görmek mümkün...

Nitekim sonrasındaki süreçlerde, nitelikli ve yoğun raporlama ve belgeleme çalışmalarının yapılması; ulusal ve uluslararası düzeyde basın ve kamuoyunda etkili olan kampanyalar yürütülmesi; ulusal ve uluslararası hukuk mekanizmalarında dava başvurularının artması; uluslararası insan hakları ortamının Türkiye'ye ilişkin bir farkındalık geliştirmesi, bu kurucu sürecin temelinde birbirine güvenen ve inanan insanların inşa ettiği dayanışma ile şekillenmiştir. Burada kast edilen Türkiye'de olan ve Türkiye dışına çıkmak zorunda kalanlar arasında ortaklaşılın, devlet şiddetinin karşısında hissedilen karşı çıkma ve bir şeyler yapma iradesi üzerine kurulan dayanışmadır. Türkiye İnsan hakları hareketinin kurucu sürecinde yurt dışındaki sivil toplum kurumları ve kişileriyle birlikte ifade edilen dayanışmanın sağlanması da bu sayede olmuştur. Özellikle ilk dönemlerde (1990 ve 2000'lere de uzayan dönem), yurt dışındaki bu dayanışma bağlantıları, insan hakları hareketinin dönüştürücü dinamiklerinin oluşması için gerekli anlama, öğrenme ve hareketi kurma sürecinde destekleyici olmuştur. Bununla birlikte, aslında başlangıcından itibaren eşit olmayan bir ilişkilenemeye de ayrıca dikkat çekilmiştir. Örneğin Katılımcı 3, bu konu hakkında şunları dile getirmiştir:

İHD'nin hani tutuklu ailelerin de daha eylemlerini yükselttiği (dönemler)... Aslında ilk kez uluslararası açıklamalar da o açlık grevleriyle gelmeye başlamıştı... Bir de tabii 12 Eylül Türkiye diasporasının, yani Avrupa'ya gidenlerin oradaki çalışmaları nedeniyle çok sık gelen Almanya'dan, İsveç'ten, İsviçre'den gelen çok sık uluslararası heyetler süreci var. Fakat bunların ne kadar bir işbirliği olduğunu söylemem zor. Yani bu bana sorarsanız bugün böyle. Tabii ki bir dayanışma ilişkisi ama yine de hiyerarşik bir ilişkiydi. Yani raporları hazırlayan ve işi yapan onlar; malzemeyi veren bizler şeklinde. Bizim uluslararası insan hakları hareketinin sorunları konusunda fikir üretmek ve bu tartışmalara katılmak gibi ne bir imkanımız vardı ne de bir kaygımız vardı doğrusunu isterseniz. Zaten ilişkinin niteliği de buna çok müsait değildi. Çünkü parası olan onlardı. Seyahat edebilen onlardı. Rapor yayınlayabilen onlardı. Yani o anlamda çok ciddi tabii bir bilgi tekeli de vardı. Biz Türkiye'de nasıl rapor hazırlanacağını bile, uluslararası standartlarda nasıl rapor hazırlanacağını bile iş üstünde öğrendik. Onların raporlarına bakarak, kendimiz çalışmalar yaptığımızda biraz akademiyle bağlantı kurup yol yöntem öğrenerek.

Yolun yürünürken inşa edildiği bu ilk dönemlerde, bir yandan ulusal ve uluslararası düzeyde başta Diyarbakır Barosu ve İzmir Barosu olmak üzere, avukatların ve hak savunucularının, peş peşe ihlal davaları açtığını ve takipçileri olduğunu görmekteyiz. Diğer yandan, ihlallerin, etkili belgeleme ve raporlama ile açığa çıkarılması ve tespit edilmesinin öneminin kavranmasıyla bu alanı güçlendirmeye çalışan faaliyetler yürütülmüştür. Uluslararası farkındalığı sağlamanın yanı sıra, zorlayıcı koşullara rağmen yurt dışı dayanışma bağlantılarının kurulması için de ziyaretler ve mektuplaşmalar gerçekleştirilmiştir. Bu

dönemlerde, uluslararası insan hakları örgütlerinin içinde yer alan savunucuların, Türkiye'deki insan hakları hareketine güçlendiren etkilerini, Katılımcı 17, şöyle anlatmıştır:

Ya mesela AF örgütü temsilcisi Helmut'tu [Oberdiek]. Biz mesela Helmut'tan Ankara merkez raporlama tekniklerini öğrendik. Yani o bayağı bizim gibi çalıştı, Türkiye hapishaneleri raporunu ilk yazan kişilerden biridir. İşte Jonathan [Sugden], çok güzel Türkiye raporları yazdı, biz de ondan çok şey öğrendik. Yani karşılıklı konuşuyorduk, kafamıza basmayan yerleri biz söylüyorduk. Yani insan hakları mücadelesi. Türkçe konuşmayı öğrenerek geliyorlardı. Türkçe biliyorlardı, mesela o temsilciler hepsi, Jonathan Türkçe konuşmayı öğrendi. Şu an Amnesty'de temsilcilik yapan, bir dönem temsilcilik yapan genç bir adam vardı, o bizim stajyerimizdi mesela. ... yani evet, mesela uluslararası kurumlar açısından Türkiye'deki durumun takip edilmesi, Türkiye'deki insan hakları gerçeklerinin ifade edilmesi ve Türkiye gerçekleri fotoğrafının onlar tarafından algılanması açısından çok önemli bir iletişimdi. Bizim açımızdan da onların bazı yöntemlerinin öğrenilmesi, bazı araçların kullanılmasının öğrenilmesi. Kullanıldığı takdirde ne kadar mücadelemize yarar sağlayabileceğinin anlaşılmasına yaradı...

Bu anlatımda, ilk dönemlerdeki dayanışma süreçlerinde, güçlü dolayimsal ilişkilerin kurulmasına dair çaba ve gayretlerin yer aldığını da, örneğin yurt dışından gelen temsilcilerin yerelin konuştuğu dili öğrenmeye çalışmalarında görebiliriz. Çalışmaların ortaklaşan bir gayretle ve eşitlikçi bir karşılıklılık üzerinden ilerlemesinin, tüm zorlanmalarına rağmen birbirini gören ve birbirine sahip çıkan öznelerin dayanışmasının sağladığı gücün önemi ise şöyle dile getirilmiştir:

La Liberta özgürlük kurumuyla mesela biz ilişkilendiğimizde, oranın beyaz hücrelerini yaşayan, Jonat... neydi, bir kişi Türkiye'ye geldiğinde Türkiye'de bizim devlet bunun konuşmasına izin vermedi ve biz sabaha kadar ne yaşadığını yazdık. Sanki biz anlatıyormuşuz gibi onun dilinden anlattık ve o oturduğu yerden bizi alkışladı. Çünkü o konuşamayacaktı ve belki de sınır dışı edilecekti ama hemen bir yöntem geliştirdik ve onun metnini biz okuduk, hatta ben okumuştum. Dünyada BLA gibi, Kızıl Tugaylar gibi, Baader-Meinhof gibi muhaliflere neler yapıldığını öğrenmeye çalıştık ve çok büyük bir algı operasyonu yaptık. İlk televizyona çıktığımızda, televizyonlara çıktık, sadece basına çıkma, radyolara çıktık vs. falan. Hep bunların deneyimleriyle aslında bir şey söylüyorduk ve aydınlara gittik, bu konuda makaleler yazmalarını istedik falan falan yani. Zorlayıcı, yani şöyle söyleyeyim, bütün, bizim için gerek ulusal gerekse uluslararası alan ne kadar mümkünatı olan araç varsa, bilgi varsa karşılıklı paylaşılmayı ve öğrenilip kullanılmayı, hatta zorlanarak kullanılmayı benimsediğimiz bir süreç gibi düşün, hakaten de öyleydi. En büyük zorluğumuz dil sorunuymdu, onlar Türkçe öğreniyorlardı... (Katılımcı 17)

Başka bir katılımcı ise, Türkiyeli olmayan insan hakları aktivistlerinin dayanışmasındaki bu güçlendiren etkiyi, ilk dönemlerdeki hızla gelişen reaktif eylemliliklerle de ilişkilendirerek şu sözlerle anlatmaktadır:

Mektuplarımız gitti, yani yazışmalar devam ediyordu. Ve Türkiye’de biz ne yapıyorsak orada da o arkadaşlar onları yapıyorlardı. Ve yabancı heyetleri gönderen zaten onlardı. Yunanistan’dan sendika temsilcisi, başkanı, öğrenci, 6-7 kişilik grup geldiler ve de bizle yemek yediler. Ve de ertesi günü Kızılay’da kendilerini zincire vurdular. Tutuklandılar, Mamak’taki baskıları protesto etmek için. Sonra bizim davaya gelip pankart açtılar. Yani o kadar güçlü dayanışma vardı. Şimdi bilmiyorum İHD ile o kadar güçlü bağları var mı yok mu. Ama o dönemler gerçekten çok güçlü bağlarımız vardı. Çok da çaba sarfetmedik, daha duyarlıydı... (Katılımcı 12)

İlk dönemlerdeki uluslararası hak örgütlerinin Türkiye’deki insan hakları mücadelesine etkili bir şekilde dahil olmasının, hak bakış açılarındaki ortaklaşmanın hissedilmesiyle ilişkili olduğunu, Katılımcı 30 ise şöyle ifade etmiştir:

90’lı yıllarda bizim en büyük destekçilerimizden biri AF Örgütü idi. AF Örgütünün Türkiye masası vardı biliyorsunuz. Ve AF Örgütü o dönemde gerçekten hem kayıp yakınlarını destekleyen kampanyalar yürüten bir yerde duruyordu yani hak savunuculuk faaliyetini daha benim şey yaptığım benim algılarıma göre ona daha yakın yürütüyordu bu bizim için büyük şanstı.

Türkiye’de yaşanan insan hakları ihlallerinin ve sorunlarının, uluslararası mekanizmalar ve kurumlar açısından görünür bir yere ulaşmasını sağlaması açısından, insan hakları mücadelesini yürütülenler arasındaki yerelden evrensele açılabilmeyi mümkün kılan bu dolayım sal ilişkinin önemi, ilk dönemlerde açıkça görülmektedir. Bu etki sadece görünür olmak düzeyinde kalmamış, ayrıca dönüştürücü bir gücü de sağlamıştır. 1990’da işkence ve ağır hak ihlallerine maruz kalanlar ve yakınları için, bedensel ve ruhsal travmanın onarılması ve rehabilitasyonu acil ihtiyacı ve sorumluluğu ile kurulan TİHV bunun somut örneğidir (TİHV, 2020). İHD’nin çağrıcı ve kurucularından olduğu TİHV’in kurucu öznelininin, dayanışma örüntülerinin Türkiye dışından da desteklenmesinin önemini ve ihtiyacını çok iyi anlayan ve bu doğrultuda yoğun gayretler gösterilmesinde öncü olma sorumluluğunu hisseden kişiler olduğu, mülakatlarda şöyle anlatılmıştır:

...AF Örgütü’nün daveti ile Londra’ya gidiyor Nevzat Abi. Yani burada herhangi bir arkadaşın değil AF Örgütü’nün davetlisi olarak gidiyor. Dünyanın en popüler ve etkili insan hakları örgütünün davetlisi olarak. Türkiye’deki bir ulusal insan hakları örgütünün başkanı oraya gidiyor. 1989’da Yunanistan’a gidiyor. Atina’da bir radyoda radyo konuşması veya şimdi tam böyle ayırt edemiyorum, bir konuşması yayınlanıyor. Bunun üzerine DGM savcılığı dönüşte Nevzat Abi adına soruşturma açıyor. Yine AF Örgütü’nün davetlisi olarak İsveç ve Finlandiya’ya gidiyor. Oralarda hem resmi yetkililerle hem de insan hakları örgütleri ile görüşmeler yapıyor. AGİK’in çağrısıyla 1991’de Norveç’e gidiyor. Oslo’da görüşmeler yapıyor. Gelelim Nevzat Abi’nin bu

uluslararası ilişkilere önem vermesinin ve girişimlerinin doğurduğu ikinci çok çok önemli, gurur duyduğumuz bir olgu. İnsan Hakları Vakfı'nın kuruluş sürecinde yine Nevzat Abi ve bazı arkadaşlarımız kilit rol oynamıştır. Bu rollerden birisi Veli Lök abimizin oynadığı roldür. Onunla birlikte Okan Akan arkadaşımızın oynadığı roldür. Çünkü her ikisinin de Danimarka'da işkence merkezi IRCT ile ilişkisi var ve o tarihte genel sekreter olan Genefke (Inge Genefke) ile ilişkileri var. Hani Nevzat Abi Türkiye içinde hem avukatlar arasında hem hekimler arasında konuşulan işkence ile mücadele için örgütlenmemiz gerekir... (Katılımcı 8)

Bir yandan işkenceye maruz kalanlar ve yakınlarının travma süreçleriyle baş edebilmeleri için, üyelerinin insani sorumluluğu ve aynı zamanda gönüllüsü olan hekimlerin (TTB) mesleki sorumluluğuyla hareket eden TİHV'in, öte yandan işkencenin ve ağır ihlallerin somut bilgiler/kanıtlar üzerinden belgelenmesi ve raporlanması süreçlerinden hareketle, hakikatin açığa çıkarılması, yüzleşilmesi, hesaplaşılması ve cezasız bırakılmaması ısrarını ve hak mücadelesini güçlendiren, politik dayanışmanın sorumluluğunu da görmekteyiz:

Hem de bir yandan hani bu temsilcilikleri açarak, rehabilitasyon merkezlerini alana yaydığına, sınırlı sayıda da olsa aslında, oradaki dayanışma ağları içerisinde ve TİHV'in temsilcilik yönetimleri içerisinde aslında bir yandan avukatlar da yer aldılar... Dolayısıyla hani o şunu sağladı; o bağın sürebilmesini, paylaşımı, orada çıkan raporun farkına varmayı ve o raporu kullanabilme becerisini gösterdi avukatlar aslında, başvurularını yazarken... (Katılımcı 1)

Nitekim başlangıcından itibaren İHD ile kurumsal dayanışmasını, Türkiye'de insan hakları mücadelesini koruyarak ve güçlendirerek sürdüren TİHV'in raporlarının, ihlallerle ilgili davalarda alternatif referanslar olarak kullanılması ve hukuk mekanizmalarınca kabul edilmesi, özellikle 1990'lar ve 2000'lerde ihlaller için yapılan başvurularda etkili kararlar alınmasına da neden olmuştur. Manisalı Gençler Davası (İnce, 2014), bunun ilk örneklerinden olarak dile getirilmiştir. Yerel ve uluslararası arasındaki dayanışmanın önemini gören kurucu öznelerin çabası, bu dayanışmanın yereldeki insan hakları hareketini güçlendirmenin yanı sıra, yerelin dışarıya da açılabilmesini ve uluslararası haklar alanına da etki edebilmesini, bir diğer deyişle yerelin evrensel olabilmesini kavrayan ortak anlayışta şekillenmiştir. Nitekim işkencenin tıbbi olarak belgelenmesi için süregiden çalışmaların öncülüğünde, İstanbul Protokol'unun inşa edildiği süreç bunun en güçlü kanıtlarından biri olarak dile getirilmiştir:

İstanbul Toplantısında bir otördük. Yapılandırılmış programlar için uluslararası olan bu toplantıda koordinasyon bizdeydi. İnsan Hakları Vakfı idi koordinatör. Bilindiği gibi TİHV, 1990'da İHD ve TTB arasında yaşanan tartışmalar sırasında kendisini işkenceye özgülemiş bir yapı olarak ortaya çıkmıştı. Spesifik bir hedeften güç olarak kurularak dünyada bir şey olduk. Yapılan işin birikimi hele bu insan hakları ile donatıldığında uluslararası düzeyde o güvenilirliği de getirdiği için daha kalıcı ve sürdürülebilir bir güç oluyorsun. Bilgi ve değerler manzumesi içinde bir yeri temsil

ettiğiniz zaman Amerika'daki ismi geçen kuruluşa mail attığımızda bunun bir karşılığı olabiliyor. Bilgiye ve bütünüyle değerler sistemine dayalı bir şey ortaya koyduğunuz zaman tüm BM ekibi bunu referans olarak alıyor ve çerçevenizi ortaya koyuyor. Örneğin çatışma sonrası dönemde ortaya çıkan sokağa çıkma yasaklarını biz işkence olarak tarif etmiştik ve komiteye sunduğumuz raporlarımıza böyle geçmiştik. Komite ise işkence sözcüğünü kullanmasa da diğer kötü muamele sözcüğünü kullandı. Bunu 3. Madde kapsamında ele aldı. Dolayısıyla gerek insan hakları mekanizması bağlamında gerek sivil insan hakları kurumlarının dayanışma boyutunda bu ülkede doğan insanlar olarak bizlerin katkısı ortaya çıkmış oluyor. Dolayısıyla bu tek yanlı bir şey değil. Bu çalışma, bu çok yanlılığı ortaya koyması açısından ve bizi etkin bir müdahale öznesi olarak ortaya çıkarması açısından da çok kıymetli... (Katılımcı 2)

Bu dönemlerde ayrıca, İHD'nin ve İHD ile dayanışma içinde olan öznelerin, 1402'likler sürecine (Ulusoy ve Bora, 2019) karşı duyarlılığını, müdahilliğini, mücadelesini ve hak kayıplarının tazminindeki rolünü, Katılımcı 5 şöyle aktarmıştır:

İnsan Hakları Derneği'nin insan hakları konusunda çok önemli bir katkısı daha oldu. O da şu: 1402'likler kurultayını, yani sizin konumunuz gibi, 1402'likler kurultayını oluşturması...1402'likler de ülkemizde takriben 30 bin kadar kişi... bunlar içerisinde de 100'ün üzerinde öğretim üyesi, tam sayısını bilmiyorum, görevlerinden ayrılmışlardı... 1402'likler af beklemiyorlar, hakları olan tazminatı da alarak görevlerine dönmek istiyorlar ve bunun için kararlar yurt içinde ve yurt dışında gerekli yerlere ulaştırılsın dedik ve bu ulaştırma işini İnsan Hakları Derneği dâhil oldu sonradan, yürüttük. Ve sonuçta, 1402'liklerin Danıştay tarafından bu istekleri kabul edildi, olayı bu kurulumuz, özellikle Haldun Özen arkadaşımızın gayretiyle Türk-İş'e götürüldü. Türk-İş kendini riske koyarak olayı Uluslararası Çalışma Örgütü'ne götürdü ve oradan bu karar kabul edildi ve ondan sonra Türkiye'de bildirildi. O karara dayanarak Danıştay 1402'liklerin, bu 30 bin kişinin dönüşü olayını getirdi. İnsan Hakları Derneği'nin işkence vs. dışında ayrıca bir insan hakları ihlaline çok büyük bir katkısı...

Bu anlatımda, işkence, ağır ihlaller ve kayıplar noktasından çıkan dayanışma süreciyle inşa edilen bir hak hareketinin, kendisini kapanan toplumsal ve sivil alanlardaki tüm ihlalleri kavrama ve dönüştürücü bir etkiyi sağlama noktasında sorumlu gören özelliğinin, kurucu süreçlerinden itibaren başladığının ve güçlü olduğunun göstergelerindedir. Kavramsal çerçevede de değinildiği gibi, insan hakları hareketindeki dayanışma, topluluk ve sivil haklarla ilişkili olan hareketlere özgürleştirici ve dönüştürücü bir alan açma sorumluluğunu müşterekleştirebildiği zaman, bu onun politik bir hareket olma niteliğini de öne çıkarır (Şan, 2020). Bu bağlamda bir başka katılımcı da, cezaevlerindeki devlet şiddetiyle başlayan İHD'nin kurucu sürecinin insan hakları mücadelesinin doğası gereği genişlediğini, içinde olunan hayatın bir zorunluluğu noktasında tarif ederek şu sözlerle anlatmıştır:

Öncelikli olarak, bu arada komisyonun bir tanesi de Cezaevi Komisyonuydu, bunu es geçmemek lazım. Türkiye, temel talep aslında oradan şekilleniyordu. Fakat doğal olarak, aslında sürecin kendisinin getirdiği nokta doğal olarak Türkiye’de işte darbenin şeyi, sadece tutuklular ve hükümlüler üzerinde değildi etkileri. Onların aileleri üzerinde değildi. Demokratik standartların son derece düşük olduğu, insan hakları alanının öyle çok dar bir biçimde, çok daraltılmış olduğu bir dönemdi. Dolayısıyla İnsan Hakları Derneği de doğası gereği zaman içinde temel talep yanında başka alanlara da bakmaya başladı. Hayatın aslında dayatması denebilir buna... (Katılımcı 32)

İHD’nin bu döneminde, insan hakları hareketinin kurucu dayanışmasında, süreç içinde çatışmalar ve gerilimlerle işaretli krizler yaşandığı da anlatılmıştır. Başta siyasetler/ideolojiler temelli gerilimlerle işaretli olmak üzere, toplumsal cinsiyete dayalı meselelerde de bu durumun söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. İHD’deki ideolojik yaklaşımlarla bağlantılı olan gerilimlerin ilk dönemlerdeki bir örneğini, insan haklarını anlamayı ortaklaştırma sürecindeki zorlanmalara da dikkat çekerek Katılımcı 3 şöyle dile getirmiştir:

İnsan hakları kavramının da, mücadelesinin de siyasi temeli liberal bir temel. Yani kaçınılmaz olarak bireyin hakları üzerinden başlıyor hikaye. Gayet liberal bir karar. Ama Türkiye’de insan hakları mücadelesini başlatanlar ve yürütenler liberal bir geçmişten gelmiyor. Sol bir geçmişten geliyor. Dolayısıyla bu tabii ciddi bir çelişki yarattı. Öğrenme süreci dediğim de herkes kafasına vurula vurula öğrendi. Şey çok ciddi bir tartışmaya neden oldu, İHD’nin ilk büyük kampanyaları olan idam cezasının kaldırılması ve genel af. Genel af birbirimize girdik biz. Yani çok ağır tartışmalar yaşandı. Faşistlere nasıl genel af istenebilir diye. Yapı henüz insan haklarının herkes için olduğunu görmeye müsait değildi. Başlangıçta biraz araçsal yaklaşıldığını söyleyebilirim. Yani çok büyük dertler var, burada da bir kurum var, bu kurum da bunları çözme imkanı var ya da dile getirme imkanı var. Ama mesela İnsan Hakları Haftasında, Aralık ayında kaç yılı olduğunu hatırlamıyorum... 88 ya da 89’da biz böyle bir 10 kişiyi yan yana getirip konuşmuştuk bir ateist, bir dindar, bir travesti...

Bu durumla bağlantılı olarak ayrıca bir yandan, dayanışma içinde bir öncelik gözetildiğinin ve duyarlılaşma konusunda insan hakları alanının gerektirdiği ilgiyle davranılmadığının sezgisel olarak o zamanlarda da hissedildiği dile getirilmiştir:

...Şeyle uğraştık, ya Kürtler niye kaldı (kendisi bırakıldığı halde bırakılmayan Kürt mahkumlara atf yapıyor), bu ayrımcılık niye yapıldı falan diye. Ama çok enteresan bir ruh haliydi. Bir yandan herkes bunu evet, doğru, haklısınız diyordu. Bir yanılla da özellikle işte benim bulunduğum yer İzmir olduğu için, batıda, böyle bir, “iyi, onlar da Kürt, napalım” falan tarzında bir havayı da hissediyordum ama adını tam koyamıyordum. Yani şimdiki gibi bir eleştirel bakış açısına sahiptim demek iddialı olur, ama seziyordum böyle, ya bir şey var, insanlarda bir duyarsızlık, ilgisizlik var ya

da ha evet, çok iyi diyorlar ama kafalarını bir yerden sonra çeviriyorlar meseleye. Öbür taraftan da işte herkes hani insanı, kendi insanı çıkmış, arkadaşı çıkmış, onların yarasını sarcaz, o işlerle uğraşırken buna çok bakılmıyor falan. Ama zaten, bu söylediğim yıl işte 91'in şeyi çıkmıştı... 92 ve 93'e doğru gelirken o ünlü konsept başladı. Kürt hareketine karşı kontrgerilla hareketi,...yani kontrgerilla tarzı yöntemlerle Kürt hareketini durdurma çabası... (Katılımcı 38)

Aynı katılımcı, ilk dönemlerde içinde olduğu siyasi çevre açısından hak konusuna bütünsel yaklaşımın henüz yaygın olmadığını ve bu konudaki yaklaşımlara ayrıksı bakanların da olduğunu; bunların da ilk dönemlerde çeşitli hak alanlarını konuşmanın üzerinde zorluklar yarattığı vurgusuyla anlatmıştır. Türkiye insan hakları hareketinin kurucu sürecinde bu tartışmalarda fark edilen ayrımların ve gerilimlerin, insan hakları düşüncesine doğru genişleyen bir bakış açısının kazanılmasındaki önemi anlaşılmaktadır.

...Almanya'da cruse füzelerinin konuşlanmasına ilişkin çok büyük barış hareketleri vardı, sonra onun içinden yeşil hareket çıktı. Mesela orada hak meselesini sorguladık... 12 Eylül sonrası sol, sosyalist karakterini koruyup ama yeni bir bakış açısıyla bir feminist mücadele başlamıştı... Dolayısıyla feminist hareket ile ilgilenmeye başladık. Orada da bu sefer kadın hakları nedir diye bir hak nosyonu üzerinden kafa yormaya başladık, tartışıyoruz. Tabi ekoloji mücadelesi çok yoğun bir şekilde gündemimizi şey yaptı... Bu krizden sıyrılabilmenin yolu yeni hak mücadelelerine yönelmek, yeni bu mücadele alanlarının şeyini, önemini kavramak ve orda bir şeyler yapmak gibi fikirler ileri sürmeye başladık... Kimimiz bunları söylemeye başlayınca enterasan, arada bunu da söyleyeyim, kendi içimizde. ...bir ideolojik gerilim başladı... Biz bunları söylüyoruz diye bizi revizyonist ilan ettiler...Ne bu ya feminizm, şu bu, işte çok ufak ufak ama hakkaten nüve şeklinde mesela eşcinsel hareketin üzerine de bir şeyler söylüyorduk ama çok nüve halindeydi. Esas ondaki gelişimim cezaevinden çıktıktan sonra olmuştu. Şimdi bütün bunları böyle saydığımızda çiçek, böcek bilmem ne, barış, şunları, bunları söylüyorsunuz, bunun Marksizm ile alakası yok falan diye biz grup olarak ikiye bölündük... Bende böyle bir şey şekillenmesi başladı. Hani insan hakları, yeni mücadele alanları ve bütün bunları özellikle de işte içinden geldiğim sosyalist hareketin mücadelesi ile ilişkilendirmek ve yeni bir bakış açısı oluşturmak falan... (Katılımcı 38)

İHD'de kolektif grubun içindekiler arasında, nispeten örtük seyreden siyasi ideolojik gerilimlerin en önemlilerinden biri ise, İHD 3.Olağan Genel Kurulu'nda açıkça ortaya çıkmıştır. Kürt meselesindeki yaklaşımlar ve algılamalar arasındaki yarılımların, Vedat Aydın'ın Kürtçe konuşması ile beraber kurulun dağılma noktasına kadar geldiği (Birdal, 2018; Helvacı, 2013), görüşmelerde de şöyle anlatılmıştır:

Vedat Aydın'ın konuşması nedeniyle uzun bir tereddüt sonrasında divan bir kişi hariç kürsüyü terk etti. Ve bunu, Kürt meselesi konusunda da gayet demokrat olan aralarında Kürtlerin de olduğu insanlar yaptı. Ve o zaman onu şey diye açıkladılar

yani, bu dernek hakkında dava açıp derneğin kapatılmasının gerekçesi olur. Biz bunu göze alamayız... Ama şu gündeme gelmedi, iyi de yani herkesin kendi anadilinde konuşma hakkını İHD genel kurulunda savunamayacaksak nerede savunacağız. Burada belki iki faktör var. Demin söylediğim çok büyük baskı altında olup o korumacılığın aşırı tezahür etmesi bir tanesi, ikincisi de Kürt meselesiyle yeteri kadar tabii ki yüzleşilmemiş olması. 1990 yılından başlayarak çok ciddi bir mücadele ile mağdurlar artık çok büyük ölçüde de Kürtler olduğu için dernek Kürt meselesi konusunda perspektif, yaklaşım üretmeye başladı. Onlar da yolda öğrendi yani bunu. Çünkü şeyi zannediyorum hakikaten çok güvendiğim insan hakları savunucuları olan divanda terk edenler, bu genel kuruldan kısa bir süre sonra Vedat Aydın'ın bedeni işkence edilmiş ve öldürülmüş olarak bulununca oturup bir daha düşündüler yani. Biz ne yapıyoruz diye. Fakat böyle bir gerilim ve mücadele süreci oldu... (Katılımcı 3)

Yukarıdaki anlatıda, Vedat Aydın'ın devlet şiddeti ile katledilmesinin sarsıcı etkisinin belirtilmesi de dikkat çekmektedir. Bu sarsılmışlığın etkileriyle de, o dönemlerde de çatışmalarla yüzleşilmesi gerektiğinin ortak kavrayışına ve sorumluluğuna sahip olanların ve bunun için emek verenlerin, İHD'nin temelinde yer alan dayanışma örüntüsünün devamlılığını sağlayanlar olduğu anlaşılmaktadır. Bugünden oraya baktığımızda da insan hakları hareketinde dayanışmanın içinden geçtiği öğrenme ve anlama sürecindeki zorlanmaların tarihsel boyutu açıkça izlenmektedir. Bu anlatımda dikkat çeken bir diğer vurgu ise, derneğin kapatılması noktasında duyulan kaygının, tam da insan hakları düşüncesiyle bağlantılı olan bir durum (*anadilinde konuşabilme özgürlüğü*) karşısında, kurucu süreçte gördüğümüz ortaklaşılan hak kavrayışından uzaklaşmaya neden olacak şekilde öne çıkabilmesi ihtimalidir. Öyle ki aslında öyle düşünmediği halde ve kendi var olma biçimine de doğrudan olumsuz etkisi olduğu halde (*kendisi de Kürt olanlar vurgusuyla belirtilmiş*), yapıyı korumak için kendini geri çekmeyi seçenlerin olduğu ifade edilmiştir. Elbette burada devlet şiddetinin ve baskısının yarattığı tehdide karşı bir savunma, koruma refleksinin de etkisi söz konusu olabilir. Fakat kurulun dağılma noktasına gelmesi, aslında dayanışmayı çözen ve kolektif topluluğu bozan bir gerilime işaret etmektedir. Dayanışma sürecinde inşa edilen kolektif topluluk öznelinin, kolektif amaca (yaşamı savunmak ve gerçekleştirmek/insan hakları) ulaşmak için araç olarak kurduğu yapıların amaca dönüşmesiyle, topluluk içinde belirsizleşme riskini dahi göze alabileceği anlaşılmaktadır. Politik dayanışmanın niteliğinin, topluluk hareketlerine özgü grup bağlılığı ilişkileri içinde kaybolma şeklinde taşıdığı bu riskin aşılmasında, sığınma ve/veya sakınma şeklinde kurulan ilişkilerin değil; tam tersi çatışmalara, çelişiklere ve gerilimlerin ortaya çıkabilmesine izin veren, diyaloga dayalı karşılıklı ilişkilerinin inşa edilmesinin, insan hakları mücadelesi dayanışmasındaki önemini de hatırlatmaktadır (Maldonado, 1998; Şan, 2021).

Bu durum, aslında insan hakları hareketindeki dayanışma örüntülerinin, her zaman karşı karşıya olduğu ve dinamiklerle sürekli değişen ve karmaşıklaşan gerilimlerine de işaret etmektedir. Kolektif topluluk, bu gerilimlerden nasıl ve ne yöne doğru çıkabiliyorsa, nitelikleri de o doğrultuda değişip dönüşmektedir. Dayanışmanın karakterindeki bu dönüşümler ve etkilerle sürekli inşa edilebilmeye açık olması, kolektif bir hareketin, insan

hakları hareketi olup olmadığının ve/veya bunu sürdürüp sürdüremediğinin en büyük göstergelerinden biri olarak değerlendirilebilir. Nitekim, yoğun devlet şiddetiyle yaşanan ağır ihlaller ve bu sürece doğrudan tanıklıklarla, insan haklarını anlama ve ortak amacı tekrar tekrar hatırlayarak buna dair bir hareketi inşa edebilmeye dair artan yönelimler, tüm zorluklarına rağmen sürdürülen ısrar ve düşünsel çatışmaların açığa çıkmasını engellemeyen zeminlerin kurulabilmesi önemli işaretlerdir. Bunu Katılımcı 17 şöyle anlatmıştır:

...Diyarbakır'a giderken, şeydi yani şöyle bir özgüven aramızda sağlamıştık. Arkadaşlık, yoldaşlık, mücadele birliği belki bunu sağlıyor. Her zaman ve ne koşulda olursa olsun kartımızı kullanacağız. İnsan hakları, dernek, eciş bücüş kalemlerle yazıyoruz, saçma sapan bir kart. Fakat bu bizim kimliğimizdi. Diyarbakır'da postanenin önünde, özel hareket pazulu falan böyle adamlar, yere yatın dedi. Biz hiçbir zaman yere yatmadık, yatmayız yani, boyun eğmeyiz... var ya, herkes yattı anında ve çok şaşırdık. Tam kimliklerimizi çıkarıyorduk. Diyarbakır şubeden bir arkadaş lütfen yatın sizi vururlar dedi ve yere yattık. Kimliklerinizi de cebinize sokun burası Kürdistan dedi bize tamam mı? Bu bize çok ağır gelmişti. Çünkü biz aramızda yapmış olduğumuz tartışmalar, o mücadele ruhumuz, bu ülkede henüz daha oturmamış bir insan hakları bilincinin ve kimliğinin oturtulmasında belki de kendimizi biraz öncü gibi görüyorduk. Yani işte o kart, her yerde gösteriyorduk o kartı. Üstünde bir de İngilizce şey yazıyordu, Human Right Association. Anlamayanlara da İngilizce söylüyorduk, gibi... hem okuyarak, araştırarak hem dayanışarak aslında kendi aramızda bir insan hakları dünyası kurduk ve o dünyayı geliştirmeye azmettik diyebiliriz yani. Bir fikri zemin oluşturduk... Bir gelenek oluştu. Mesela İstanbul şubede öyle bir gelenek oluştu ki kendi merkezine de baş tutar. Yani her şeye, yani şey, Ermeni soykırımı genel merkez tarafından kullanılmıyordu. Onlar utangaç tarih mi ne diyorlardı. Biz her zaman soykırım kutlamaları, anmaları yaptı İstanbul şube...

Görüşmelerde sıklıkla, İHD'nin Türkiye'de insan hakları için hem anlama hem de eyleyebilme ile ilgili dönüştürücü nitelikte bir okul olduğu belirtilmiştir. Fakat bu okul vurgusunun, teorik bir alandan bilginin dikey iletilmesi şeklinde bir öğrenmeyle ilgili değil; deneyim aktarımı yaklaşımını koruyan ve dayanışmanın içinden gelen kavrayışla ilgili ve dönüştürücü etkilerinin öznelerarasılığındaki bağların anlaşılmasıyla ilgili bir sürece işaret ettiği anlaşılmaktadır. İHD'nin bu sürecinde siyasi bir hareket içerisinde siyasi ve ideolojik mücadele yürütmekle, insan hakları mücadelesi yürütmenin arasındaki farkların kavranması; demokratik alanda barışçıl ve özgür bir siyaset yapılmasına yönelik şiddetin ve zulmün ortadan kaldırılmasının da insan hakları hareketinin temel bir sorumluluğu olduğunun anlaşılması; ve bu sorumlulukla siyasi/ideolojik ortaklıkları birbirinden farklı nitelikte olsalar da öznelerarasılığı sağlayan bir dayanışmanın mümkün olduğunun öğrenilmesinin önemini Katılımcı 32 şu sözlerle dile getirmiştir:

Açıkkası İnsan Hakları Derneği aslında hepimiz için bir okul oluyordu. Çünkü o dönem Türkiye Sosyalist Hareketi de eski alışkanlıklarına dayanarak demokratik kurumlar içinde iktidar mücadelesi veren bir anlayışa sahipti. İHD de bunların alanlarından bir

tanesiydi. Tabii es geçmemek lazım, Kürt sorunu çok can yakıcı bir biçimde kendini hissettiriyordu. Dolayısıyla Kürt sorunu çalışma alanlarından bir tanesi oldu. Çünkü Türkiye’de aslında yapılan bütün analizler, bizlerin de düşüncesi, Kürt sorununda barışçıl ve demokratik bir çözüm olmadan Türkiye’de insan hakları meselesinde standartları yükseltmek, sorunlarını çözmek çok mümkün görünmüyordu... Ve İHD doğal olarak da bu alanda da Kürt sorununa ilişkin sözlerini de söylemeye çalışıyordu. Diğer yandan sendikal hareket, bütün sendikalar kapatılmış, yeniden işçiler, işçi sınıfı bir yani emek cephesinde yeniden bir “Ne yapabiliriz” tartışmaları ve örgütlenme biçimleri harekete geçiyordu. Dolayısıyla bir alan da o oldu... Sonrasında MazlumDer kuruldu, insan hakları hareketi ile de. Baştaki, yani İslami referanslara sahip arkadaşların kurduğu o örgütle aslında bizi yakınlaştıran ve buluşturan meselenin de Kürt sorunu olduğunu düşünüyorum ben. Yani Kürdistan’daki ihlaller, aslında iki örgütü belirli bir dönem çok da verimli olduğunu düşündüğüm ilişkiler kurmasına vesile oldu. Süreç böyleydi...

Bu ortak anlayışın ilk dönemlerde tüm zorluklara rağmen sağlanabilmesi, İHD’nin içinde yer alan ve ilişkide olan hak savunucuları arasında dayanışma sürecinin bir insan hakları kültürü ile beraber inşa edildiğinin ve sonraki dönemlere de aktarılmasında önemli bir yerde durduğunun göstergelerindedir.

Şan’ın (2021) da belirtildiği gibi, politik dayanışma, siyasetin kurumsallaşmış pratiklerinden ve belli ortak temellere dayanan toplumsal dayanışmanın yapısından ayrı bir yerde durmaktadır. Toplumsal pratiğin özgürleştirici olanaklarını ve bunların gerçekleşmesinin önündeki engelleri anlamak ve buradan doğru bir değişim oluşturmak politik dayanışma sayesinde mümkündür. Eşitlik, adalet ve özgürlük talebine dayalı hak mücadelelerinin sıkı sıkıya bağlı olduğu bu dayanışma kavrayışı sayesinde, güvenilir ve sağlam zemin olarak tanımlanan ortaklıkların bozulduğu sarsıcı zamanlarda; yaşamın yeniden inşasına dair bir değişim/dönüşüm iradesinde müşterekleşme söz konusudur (Şan, 2021). Buradaki anlayış, güvenli olduğu düşünülen ve sarsılan zemini tamir etmek anlamında değil; kendi kendini inşa eden yeni bir süreci, bir diğer deyişle yaşamın yeniden inşasını gerçekleştirmektir. Bunun yanı sıra böylesi bir dayanışma, farklılıkları anlayarak ve tam da bu farklılıklarla biraradallığı kurma, öznelarasılığını gerçekleştirme iradesinde ortaklaşarak yaşamı savunmak anlamına da gelir (Maldonado, 1998; Şan, 2021). Dolayısıyla, her hangi bir kolektif hareketin, hak hareketi olabilmesi, onun politik bir dayanışmayla inşa edilmesi ile doğrudan bağlantılıdır.

İHD pratiği bağlamında, Türkiye İnsan Hakları Hareketi’nin de, tüm zorluklarına rağmen sağlanabilen bir ortak kavrayışla şekillenen politik dayanışmayla inşa edildiği anlaşılmaktadır. İHD’nin kuruluş süreci ve ilk dönemlerinde, dayanışmanın inşa süreci örüntülerine ve görüşmelerdeki anlatımlara baktığımızda, bu ortak kavrayışın günümüze kadar gelebildiğini görmekteyiz. Bu ortak kavrayışın, aynı zamanda yerelde karşılaşılan sarsıcı durumların etkisiyle inşa edilen dayanışmanın özgüllüğü ile şekillendiğini anlamaktayız. Biraradallığı sağlama deneyimlerinin inşasındaki yapısal ve işlevsel bileşenler ve bunlara dair zorlanmalar, bu özgüllüğün belirleyicileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu süreç, İHD’nin insan haklarını odağa olan bir dayanışma kültürü inşa edebildiğinin göstergeleridir. Buradaki

önemli vurgu, biraradallığı sağlama pratiklerinin, bir diğer deyişle kurucu dayanışmaların yerele özgü zorluklar, çatışmalar ve dinamiklerle şekillenmesi, onu yerelin ve/veya içinden şekillendiği topluluğun ötesinde evrensel olan bir kavrayışa ve insan hakları hareketi olarak evrensel bir eylemlilik olma niteliğine taşınmasında yatmaktadır.

2. 2000'lerde İHD'de Dayanışma Örüntüleri ve Hak Hareketlerinde Çeşitlenmeler

2000'li yıllar, tüm benzer ülkelerde görüldüğü gibi AB üyelik sürecinin etkileriyle de düşünce, ifade, örgütlenme, medya özgürlükleri alanında baskılanmaların azaldığı; başta azınlık hakları olmak üzere mutabakat alanlarının açılmasına dönük yeni reformların devlet ve hükümet düzeyinde ele alındığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. 2000'ler sürecinde İHD'deki ve genel olarak hak hareketlerindeki dayanışma örüntüleri de, Türkiye'nin AB üyelik süreci ile beraber konuşulmuştur. Bu sürecin hem yerelde hem de uluslararası düzeyde insan hakları hareketindeki dayanışmaya doğrudan ve dolaylı etkileri görülmektedir. Bu dönemde dayanışma üzerindeki söz konusu etkiler, bir yandan güçlendirici öte yandan kısıtlayıcı ve ileriye dönük endişelerle beraber konuşulmuştur.

2000'ler, kamusal alanın nispeten açılması, demokratikleşme süreci ve sivil alanda bir özgürleşme hissedilmesiyle de bağlantılı olarak hak hareketlerinde genişlemenin ve çeşitlenmelerin (Demiroğlu, 2014) yoğun olduğunu bir dönem olmuştur. Bu dönemlerde, hak odaklı çeşitli kolektif hareketlerin kendilerini ifade edecekleri alanları yaratabilmeleri için fonların da etkisinin olduğu dile getirilmiştir:

Zamanla, 90'ların sonu ve 2000'lerle birlikte Türkiye'nin bir Avrupa Birliği süreci başladı. Bu sürecin getirdiği bir kısmi reform dönemi söz konusu oldu. Anayasa değişti, yasalar değişti ve Türkiye sivil toplum hareketi, insan hakları hareketi büyümeye başladı, çeşitlenmeye başladı. LGBTİQ+'lar kendi örgütlenmelerini daha rahat kurmaya başladılar. Kadın hareketi çeşitli fiili birlikteliklerle, koalisyonlarla, ağlarla daha farklı isimlerle çeşitlenmeye başladı. Çocuk alanı keza aynı şekilde. Yine çevre hakkını savunan örgütlenmeler gelişmeye başladı ve elbette ki kapasite, bu insan hakları hareketini kapasitesi de büyümeye başladı. Çünkü çeşitli fon kaynakları kullanılmaya başlandı... (Katılımcı 40)

Fon kaynaklarının sağlanmasının çeşitli dezavantajlı toplulukların örgütlenmesi ve güçlenmesinde bir alan açması açısından haklar alanına bir katkısı olduğu düşünülse de, başta işkence ve kötü muamele olmak üzere ihlallere karşı kurulan insan hakları hareketindeki dayanışma örüntüleri üzerinde, 1990'lardaki durumuna göre daha geriye düşüren bir etkisi olduğu, bir nevi 'erozyona' neden olduğu da görüşmelerde dile getirilmiştir:

2000'ler öncesinde hak savunucuları olarak, yani birey olarak hak savunucuları sanki çok daha idealistti, çok daha özverili bir şekilde, hiçbir beklentisi, çıkarı, vesairesi, ekonomik ya da başka bir çıkarı olmadan, sadece inandığı için onun düzeltilmesi, o hakkın savunulması, o insana yardıma yetişilmesine inandığı için koşturuyordu yani, canla, başla, yürekle. Bu demek değildir ki bugünkü hak savunucuları böyle değil, onu demek istemiyorum. Ama bir sanki erozyon oldu bu fonların da işin içine girmesiyle bir

erozyona uğramakla karşı karşıya kaldı gibi geliyor bana biraz. Fonların bir yararı oldu. Ne oldu? Çok zayıf grupların haklarının savunulmasını sağlayan yeni örgütler çıktı. Çünkü gerçekten o alanda savunuculuk yapmak zordu. Hani hem eğitim düzeyi bakımından, bilinç düzeyi bakımından. İşte bu AB sürecinde, AB kurumlarının sağladığı destekler buna yaradı aslında. Kadın örgütleri olsun, çocuk örgütleri, engelli örgütleri, çevre örgütleri gibi, LGBT örgütleri gibi birtakım yeni örgütlenmeler bu alanda dünya, yani en azından Avrupa çapında dayanışma ağlarını geliştirdiler, karşılıklı deneyim alışverişi olanaklarını geliştirdiler, işbirliklerini geliştirdiler ve bu onların seslerini duyurmasının da yolunu açtı. Bu desteği oldu fon vesairesinin. (Katılımcı 41)

Fonların, insan hakları hareketini güçlendiren etkilerinin ise, araçsallığı gözden kaçırılmadan, ilkesel kıstasları açık olan ve yerinde kullanılmasını sağlayan bir anlayışla ilişkisine bağlı olduğunu Katılımcı 39 şöyle anlatmıştır:

...yani 90'lar başka bir süreçti. Yani sıfır fonla, sıfır parayla, herkes cebinden bir şeyler katarak ve sokak, sokakta yapıyorduk her şeyi. Şöyle, şimdi bu takım çalışmaları yapabilmek için tabi ki fonların çok önemi var. Ulaşabilmek açısından bir kere. Yani sizin cezaevi ziyaretlerini bile daha çok yapabilmemiz için o fonların olumlu etkileri var, ama bu oturmuş bir kurum olmanızla ilgili bir şey. Yani siz, gerçekten bir kurumsanız, ciddiye alıyorsanız ve alınıyorsanız size fonların katkısı olur. Ama ben de biliyorum, birçok insan da biliyor, sadece fon almak için kurulan dernekler var. Yani bunlar da var, bunlar tabi ki olumsuz yanları. Ama ben oturmuş olan kurumlarda o fonların gerçekten işe yaradığını düşünüyorum. Şöyle ki, örneğin LGBTİ+ hareketinin gelişmesinde, engelli haklarında, kadın haklarında mağdura ulaşmakta ya da yeni fikirleri tartışmakta, çünkü birçok eğitim çalışmaları da oluyor, bütün bunların olumlu katkıları olduğunu düşünüyorum, ama bu sizin yapınızla ilgili bir şey. Doğru kullanıyorsanız tabi ki çok büyük bir etkisi ve faydası var. Ama doğru kullanmayan çok fazla kesimin olduğunu da maalesef ki hepimiz biliyoruz...

Güçlenmenin yanı sıra fonların, özellikle insan hakları hareketinde inşa edici sürece, bir diğer deyişle dayanışma sürecine etkin özne olarak katılabilmek açısından genç kuşaktan olanlar başta olmak üzere savunuculara, karşılaştıkları zorlukların aşılabilmesi noktasında önemli bir destek aracı olduğu anlaşılmaktadır. Bu konunun hem etkili ve kararlı bir şekilde hak savunuculuğunun sürdürülmesi hem de gündelik yaşamı sürdürebilmenin getirdiği zorlanmalar noktasında ele alındığı gözlenmiştir. Bunu, özellikle 2010'larda insan hakları alanına dahil olan özneler, insan hakları dayanışmasına dahil olabilmenin zorunlu olarak daha fazla emek ve zaman yoğun bir sürece işaret ettiğini; ama çalışma hayatında ortaya çıkan zorlanmalar nedeniyle bunu sağlayamadıkları yönünde dile getirmişlerdir. Aynı bağlam içinde, bir diğer öne çıkan konu olarak, insan hakları hareketinde yer almanın, doğrudan ya da dolaylı/örtük olarak devlet tarafından hedef gösterilmesi ve etiketlenmesi nedeniyle oluşan

tehdit, korku ve güvensizlik ortamında çalışma hayatında yer alabilmeyi gittikçe zorlaştırdığı da dile getirilmiştir. Katılımcı 22 bu konu hakkında şunları anlatmıştır:

...Çünkü Türkiye koşullarını biliyorum. Türkiye koşullarında sivil toplum örgütlerinin bundan bağımsız hareket edebilecek alanlarının ne kadar kısıtlı olduğunu görebiliyorum. Çünkü hakaten bir mücadeleyi yürütebilmek için olmazsa olmaz koşullarından biridir finans, maddi destek. Çünkü çalışmaların sürdürülebilirliği, devam edilebilirliği veya işlerin yerine getirilebilmesi çok ciddi bir şey ve bunun da desteklenmesi gerekiyor. Eğer projeler amacına uygun yapılıyorsa, alınan projeler de gerçekten değer atfedilerek sonuçlandırılıyorsa ben çok sıkıntılı bakmıyorum. Çünkü dernekler hakikaten bağışlar üzerinden, aidatlar üzerinden dönebilecek gibi bir durum değil. Çünkü müthiş bir başvuru var ve bu başvuruların hukuki sürecini takip etmek başlı başına zaten çok ciddi bir masraf. Hani hukuki sürecin kendisi çok ciddi bir masraf, bu hukuki sürece giden bütün materyallerin hepsi çok ciddi bir masraf. Yani buradan temin edilmezse, zaten insanlar geçimini ancak dengeleyebildiği için kendinden fedakârlık yaparak bunu götürebilmesinin de imkanı yok, koşulu yok yani. ...Bazı eleştirdiğim noktalar elbette ki oluyor ama ben Türkiye gerçekliğini bildiğim için düzeyli olduğu müddetçe sıkıntı bir şey olduğunu düşünmüyorum bunun.... Aynı zamanda bu alanda mücadele yürüttüğün için bu senin için antireferans da olabiliyor iş başvurularında. Böyle zorluklar da yaşayabiliyorsun tabii ki... Mesela iş tecrübemizi yazıyoruz. Gönüllü olarak çalıştığımız kurumları cv'mizde belirtiyoruz. Bir kuruma başvurduğunda, İnsan Hakları Derneği'nde yönetici olduğumu beyan ettiğin, bu alanda çalıştığını beyan ettiğin bir ibare varsa içeriğinin de ne olduğuna bakmadan çekince koyabiliyor veya yetersiz görebiliyor başka şeyleri bahane ederek. Bu, olumsuz bir referans olabiliyor aslında...

Bu dönemler için gözden kaçmaması gereken bir durum da, insan hakları hareketinin ilk dönemlerinden gelen birikimler ve deneyimlerin dayanışma içinde inşa edildiğine de işaret eder. İHD'nin kurucu dönemlerinden itibaren gelen deneyim birikiminin ve yoğun çabaların, 2000'lerde insan hakları hareketinde ve hak ihlallerine karşı verilen mücadelelerin kazanımlarında da doğrudan etkisi olmuştur, bunu en çok uluslararası mekanizmalara taşınan davalar sürecinde avukatlar başta olmak üzere, hak savunucularının deneyim paylaşımı programları, eğitici eğitimleri atölyeleri vb. süreçlerde görebiliriz. Hak hareketlerindeki çeşitlenmelerin kurucu motivasyonlarının da İHD ile güçlü bağı olduğu, öğrenme süreçlerinin de dayanışmayla sağlandığı ve İHD'nin bu konuda bir okul sayılabileceği de görüşmelerde şöyle dile getirilmiştir:

Ya aslında birçok örgüt bizim içimizden çıktı zaten. Örneğin şimdi LGBTI+ dernekleri var. Eskiden İHD'de çalışırlardı, komisyonları olurdu işte, ya da kadınlar İHD'deydi, işte çevreciler İHD'deydi. Birçoğu İHD'nin içinden çıktı. Bence bu insan hakları hareketinin, insan hakları dilinin, insan hakları alanında çok değişik alanlar olduğunun farkına vararak yeni örgütlenmeler ortaya çıktı ama bütün bunlarda bence,

hatta siyasette bile, muhalif siyasetçilerin çoğu da İHD'den çıkmıştır. Örneğin bugün HDP'de siyaset yapanların çok büyük bir bölümü eskiden İnsan Hakları Derneği'nde ya yöneticiydiler ya işte başka görevleri vardı. Yani İHD çok insan yetiştirdi. Hakikaten. Ve bu insanlar farklı örgütler oluşturdular. Bu nedenle bence İHD'nin çok önemli bir yeri var bu coğrafyada. (Katılımcı 31)

Bölgesel farklılık gösterse de, 2000'li yıllarda İHD dayanışmasında yer alan hak savunucuları arasından da çeşitli hak alanlarına dair farkındalığın önceki dönemlerden itibaren olduğu, bu alanlardaki mücadelelerin içinde de yer alındığı ve etkili çalışmaların yapıldığını görmekteyiz:

Türkiye'nin en güçlü çevre hareketi, hukukçular bakımından söylüyorum, İzmir, yani buradan doğan bir hareket ve bütün Türkiye'ye de yayılan bir hareket gibi görüyorum ben çevre hareketini çünkü yani, insan hakları çalışmasının yanı sıra uzun süre ben çevre hareketi içerisinde de çalıştığım için, o Noyan beyle, Noyan Özkan dönemi özellikle, hani benim tanık olduğum dönem ki, ondan öncesi var çevre hareketinin, gerek bu Bergama Davası'nda birlikte çalıştık ve daha sonra İzmir'in suyunu zehirleyen atık maddenin, yani bu İzmir'de belirli alanlarda gerçekten bir çıkış kenti gibi bir şey. (Katılımcı 7)

İHD'de haklar alanındaki bu çeşitlenmeyle ilişkili olarak aslında, ilk dönemlerinden itibaren bir farkındalığın olduğu; bununla beraber çeşitli hak alanlarına yönelmenin kısıtlılıkları arasında bir neden olarak, süregiden ağır ihlaller karşısında mücadelelerin yoğunluğu ve zorlukları nedeniyle, bu alanlara açılmaya kendisi açısından imkan yaratamadığını *Katılımcı 17* şöyle anlatmıştır:

...Yani böyle zor bir dönem. Mesela biz şeyi tabi ki düşünüyorduk ama konuşamıyorduk yani. Konuştuğumuz konular arasındaki ayracı anlatmak. Mesela çevre hakları konuşamıyorduk ya da yaya hakları konuşamıyorduk ya da üçüncü kuşak haklar dediğimiz dayanışma haklarını pek konuşamıyorduk. Çünkü köy yakmaları, köy boşaltmaları, zorunlu şeyler, arkadaşlarımız öldürülüyor, evlere giriliyor falan böyle harara hurara koşturmaca içerisinde, ama bunların önemini konuşuyorduk. Ben mesela, evet yani genel olarak böyle çok çatışmalı ve fikriyatının, ilkelerinin, kurallarının olması hem süreçten bağımsız değil hem de o dönem bu sürece dinamik katan unsurların hem sokakta mücadele etmesi hem de bu işe kafa yorması. İkisinin böyle çok iç içe geçtiği bir dönem diyebiliriz. En azından kendi açımdan böyle hissettim...

2000'ler aynı zamanda, farklı ülkelerden ve çok çeşitli hak alanlarındaki aktivistlerin yan yana geldiği, bir diğer deyişle karşılaşmaların nispeten kolay sağlanabildiği bir dönem olarak nitelendirilmiştir. Bu süreçlerin, kendisi için hem öğretici hem de güçlendirici olduğunu *Katılımcı 7* şu deneyimiyle anlatmıştır:

Yine 2004'lerde Türkiye'de bir şey yapılmıştı: İnsan Haklarında Yeni Taktikler diye bir sempozyum, belki anımsayanınız vardır. Dünyadan 100 tane sivil toplum örgütü gelmişti. Dünyanın, hani, neredeyse her köşesinden, bu kadar zengin bir deneyimi ilk defa, biz de, o zaman yaşamıştık. Her alanda, çevreden kadın haklarına, engelliden, işte, gözaltında kayıplar vakalarına, işkenceye, vs. bir sürü alanda dünyada insanlar neler yapıyor yani Filistin'den Venezüella'ya kadar, Japonya'dan Kanada'ya kadar, Amerika'ya kadar ne yapılıp ne yapılmadığını, hangi zorluklarla hangi yöntemlerle baş ettikleri konusunda deneyim alışverişi yapılmıştı ve bu aslında o dönemler sivil topluma büyük bir dinamik ve büyük bir güç kazandırmıştı. Gerisi gelmedi ama öyle o tür bir araya gelmelerin ve işbirliklerinin ve deneyim paylaşımlarının çok zenginleştirici ve güçlendirici etkisi oluyor...

Görüşmeler sırasında, özellikle 2000'li yıllarda yaşanan bu değişikliklerin olumlu etkilerinin yanı sıra, ilerleyen süreçte insan hakları üzerinde olumsuz etkilere dair örtük ve açık tehditlerine karşı, önceki süreçlerinden gelen dayanışma örüntülerinin gerisine doğru düşülebildiği konusunda bir hesaplaşılmanın yapılması da dile getirilmiştir:

90'larda alanda da birikimde de güçlüydük. 2000'lerden 2010'lara giden süreçle yüzleşmemiz gerekmekte. Bir yandan devletin kötü amaçlar için birikimini arttırması. Bir yandan da farklı örgütlenmelerin oluşturduğu parçalı ortam söz konusuydu...(Katılımcı 2)

Bu anlatımdaki bir diğer vurgu, devletin bu dönemlerden başlayarak insan hakları mücadelesi alanına kendi güdümündeki oluşumları sokmasıyla da ilişkili bir yere işaret etmektedir. Nitekim GONGO'lar dediğimiz ve devlet eliyle açık ya da dolaylı desteklenen sivil toplum kurumlarının haklar savunusu iddiasıyla ortaya çıkmasının, sonraki süreçlerde insan hakları hareketindeki dayanışmaya olumsuz etkilerinin bugün daha açıkça görüldüğünü belirtebiliriz. Örneğin Katılımcı 37 bunu şöyle dile getirmiştir:

Ya şöyle bir şey, mesela biz katıldığımız bazı çalıştaylarda onlar da katılım gösteriyor. Mesela özellikle biz orada onlara eleştiriler getirdik, dedik ki yani, Biz bu kadar hak ihlali yaşadık, faşizmin çok kötü zamanları. Sizin bununla ilgili sesiniz çıkmadı, hiçbir tepki göstermediniz, işte sadece masa başında raporlar yazdınız, işte kendi kurumlarımıza gönderdiniz. Şunu ifade ettiler: "Biz İHD kadar cesur olamayız, çünkü biz maaş alıyoruz, profesyonel çalışıyoruz. O paraların bu ülkeye girebilmesi için devletin imzası gerekiyor. O anlamda bizden sizin yaptığınız sivil itaatsizlik, muhalif davranışlarını beklemeyin" diye söylediler. Ki çalıştaya da katıldılar, toplantıya katıldılar, söyleyecekleri sözü de söylediler, uygulamaya geçtiklerinde o şeyi aşamazlar ya orada bir çizgi var, bariyer var, onu aşamazlar. Bunu her toplantıda açıkçası yüzlerine vuruyoruz onlar da itiraf ediyorlar, Biz sizin kadar cesur olamayız çünkü biz maaşlı çalışan insanlarız, orada izin vermezlerse bu paralar ilçeye giremez, biz de çalışma yürütemeyiz...

Buradaki aktarım, insan hakları hareketinin bağılı olduğu dayanışmayı, kendi dönüştürücü inşasından ve niteliklerinden koparan; insan hakları anlayışındaki ortaklaşmayı sarsan ve bireyleri birbirinden ayırmasıyla tekrar verili ve kapalı bir zeminde kalmaya zorlayan bir sürecin etkilerini göstermektedir. Bu durumu Türkiye'nin demokratikleş(eme)me tarihindeki özgül koşulların da şekillendirdiğini ve haklar alanındaki çeşitlenmenin, hak temelli olmaktan uzaklaşılmasının bununla da ilgisi olduğunu Katılımcı 40 şöyle ifade etmiştir.

Bir başka nokta, şimdi insan hakları örgütleri ve sivil örgütler, sivil toplum örgütleri, aslında biz bunlara demokratik kitle örgütleri de diyorduk eskiden, toplumsal muhalefetin bir parçası olduğu gerçeğinden koptuğu anda etkisi sınırlı olur. Sadece çalıştığı spesifik alanla kalır. Hatta o alana bile faydası dokunmayabilir. Yani dolayısıyla Türkiye gibi ülkelerde bunu görmek gerekir. Niçin? Biz şöyle bir yanlgı yaşıyoruz. Avrupa ülkelerinin çok büyük bir çoğunluğu, hele Avrupa Birliğine tam üye olan ülkeler, şöyle veya böyle değişim ve dönüşümlerini gerçekleştirdiler. Yani o çatışma çözümlerini yaptılar, demokratik anayasalarına kavuştular, kapitalizm olsa da hani belli asgari demokratik değerleri ve insan hakları değerlerini hayata geçirdiler. Biz Türkiye ile ilgili değerlendirmeler yaparken orayı ölçü alıyoruz, ondan sonra burayla ilgili değerlendirme yapıyoruz. Ama şunu unutuyoruz. Bu ülke hala tipik bir ulus devlet. Hala bir ideolojisi var. Hala çatışma çözümü gerçekleştirmedi. Hala geçmişle yüzleşmedi... muhalefette olduğunu söyleyen partilerin önemli bir kısmı hala resmi ideolojiden besleniyor. Toplumsal muhalefette yer aldığını iddia eden birçok kitle örgütü hala bu noktada sorun yaşıyor...

Bu bağlamda, 2000'li yıllarda özellikle AB üyelik sürecindeki gelişmelerle de beraber konuşulan ve Türkiye'de hak hareketleri açısından bir genişlemenin yaşandığı ve çeşitlenmenin olduğu bu dönemlere ilişkin ileriye dönük kapsayıcı etkilerinin ön görüşü niteliğinde, henüz 1998'de İHD ve TİHV'in gerçekleştirdiği *İnsan Hakları Hareketi Nihai Raporu ve Sonuç Bildirgesi*'nin (TİHV ve İHD, 1998) hatırlanması önemlidir. Çünkü bir yandan Avrupa Hükümetlerinin, küresel pazarı korumayı odağa alan ve Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) güdümünde sermayenin çıkarlarını önceleyen politikalarının, insan haklarını nasıl geriye düşürebileceğini; öte yandan Türkiye ve benzeri baskıcı rejimlerin süregeldiği ülkelerin, böyle bir sürece doğru giderken demokratikleşme ve haklar konusundaki durumunu, ileriye dönük yaşanması olası riskleri ve tehditleri açıkça görebilen bir niteliktedir (Peker, 2000). Sonuç bildirgesinde yer alan tespitler, kaygılar, endişeler ve öneriler, kurucu süreçlerinden itibaren inşa edilen dayanışmanın da, yerel ve uluslararası düzeyde sarsılabileceğine dair vurgular içermektedir ve yereldeki dayanışma ağlarının güçlendirilmesi gerektiği özellikle vurgulanmıştır (TİHV & İHD, 1998; ss. 12-13).

AKP hükümetinin iktidara geldiği ilk günlerden itibaren neoliberalleşme politikası güderken, sivil ve kamusal alanda hissedilen ilk etki, toplumun genelinde bir serbestleşmenin yaşanmaya başlamasıdır. Harvey (2015), neoliberalleşmenin ilk safhalarında sıkça görüldüğü gibi devletlerin, bir yandan yeni haklara (ifade ve medya özgürlüğü gibi) ve yeni olanaklara imkan verirken; öte yandan neoliberal düzenle uyumlu olanları öne çıkarıp diğer alanları görmezden geldiğini açıklamaktadır. Türkiye'de de örneğin tüketici seçeneklerindeki olumlu

gelişmelerin ya da piyasa dışı kültürel ve dini özgürlük biçimlerinin; emek sömürsündeki artışı, yoksullaşmayı, gayri menkullerde veya doğal varlıklardaki spekülâtif faaliyetleri, evsiz kalmaları, yozlaşmanın ve yasa dışı etkinliklerin yarattığı dezavantajları dengeleyen araçsallıkta kullanıldığı; bu alanlardaki gerilemenin belirsizleşerek görünmez kılınmaya çalışıldığı görülmektedir (Harvey, 2015). Nitekim, 2010'lerden itibaren bu süreçlerin hak savunuculuğu alanında ve dayanışma örüntülerindeki olumsuz etkilerinin açığa çıktığını görmekteyiz.

3. 2010'lar Türkiye'sinde Dayanışma Örüntüleri ve Dayanışma Kaygılarının Tirmanışı

Bu dönemde, 2000'lerde ortaya çıkan kamusal ve sivil alandaki açılmanın hızla kapanması; değişen uygulamalar ve işkencenin yeni yüzleriyle (Biçer, 2017) devlet şiddetinin katlanarak yaşanması, İHD'yi neredeyse kendi kurucu sürecindeki sorunlarla ve daha fazlasıyla karşı karşıya bırakmıştır. Bu durum, hem şiddete maruz kalanlarla dayanışma açısından, hem de hak savunucularına yönelen şiddetle ve saldırılarla mücadele etmek açısından ele alınarak, İHD'nin yaşadığı zorlanmalar 'sivil ölüm'e mahkum edilme benzetmesiyle şöyle anlatılmıştır:

90'lı yıllarda belki de öldürülürdünüz, ama şimdi süründürme politikası, sürekli soruşturma ve davalarla meşgul etme, sürekli gözaltı ve tutuklama, hapsetme, bir uzun süreli bir yıldırma, uzun süreli bir baskı. Bununla baş etmek çok daha zor olsa gerek. Çünkü özellikle 2016'daki darbe teşebbüsünden sonra KHK'larla işinden edinilen insanlar örneğinde gördüğümüz gibi, hani medeni ölüm denen şey somut olarak belki bu insanlara yapıldı ama ciddi anlamda aktivistlerin karşılaştığı muamelelerin başında da bu geliyor, yani sizi kriminalize etme, sürekli sizi terörize etme, yalnızlaştırma, yine devletin, medya araçlarının kontrolü sayesinde sesinizin daha geniş kitlelere erişmesini engelleme, bu hakikaten kolay değil ve elbette ki gönüllü mültecilik. Yani Türkiye'de çok sayıda insan, son altı yıla bakarsanız Türkiye'yi terk etti ve kendisine daha rahat yaşayabileceği ülkelere gitmek durumunda kaldı. Bunun yani hak savunucularına baskısı bu şekilde tabii ki yansıyor ve elbette ki şimdi de kurduğumuz örgütlerimizin üzerindeki devlet denetiminin arttırılması ve bu denetimle beraber yine soruşturma ve davaların peşi sıra geliyor olmasını örnek verebiliriz... Bütün bunlar aslında alanın ne kadar daraldığını gösteriyor. En son gelinen noktada da öyle ki her türlü yönetime başvurmakta bir beis görmüyorlar... (Katılımcı 40)

Türkiye'de totaliterleşmenin hemen hemen tüm veçhelerinin görüldüğü bu dönemde, küresel krizlerin de etkisi açıkça izlenmektedir. Devletlerarası politikaların iyiden iyiye serbest sermayenin tahakkümüne girmesi, 20. yy'da başlayan, insan haklarının evrenselliğine dair tartışmaları, eklenen yeni ve katmerli sorunsal alanlarıyla daha da açık hale getirmiştir. Sadece evrensel insan haklarını korumak için kurulan uluslararası hukuk değil; baskıcı totaliter rejimlerin hızla yükseldiği ülkelerde ulusal hukuk mekanizmalarının tamamen iktidar çıkarlarına uydurulacak şekilde yozlaştırılması sosyal, ekonomik, kültürel ve politik hakların neredeyse tamamını belirsizleştirmiştir. Türkiye'de 2013'ten itibaren tekrar yükselmeye başlayan baskıcı rejim, 15 Temmuz 2016 darbe girişiminden sonra ilan edilen OHAL ve OHAL

KHK'leri ile, sınırsız kuralsızlaşmanın kural olduğu uygulamalarla iyice güçlenmiş ve bu gücü/iktidarı tek bir yerde konumlandırmıştır. Bu durum, herhangi bir ortak amaç ya da ortak fayda için herhangi bir kolektivitinin, ortaklık zeminlerinin alaşağı edilmesini getirmiş; vatandaş konumunda olanlar da dahil toplumun üyelerini, gittikçe yalıtılmış tekil varlıklara dönüştürmeye başlamıştır. İHD'nin ve Türkiye'de hak hareketlerinin bu dönemde ayakta kalabilmesini sağlayacak motivasyonun nasıl bir dayanışma örüntüsüyle ilişkili olduğunu, içinden geçtiği sorunları nasıl algıladığını ve dayanışmanın sürdürülüp sürdürülemeyeceğini anlamak üzere yapılan görüşmeler, hak mücadelelerinin tehdit altında olan bugünü ve geleceği açısından önemli belirtiler taşımaktadır. Açığa çıkan değerlendirmeler ise, sorunların daha kapsayıcı ve iç içe olduğunu görebilen ve görme halinin yarattığı, derinden hissedilen bir kaygı ile ilişkili anlatılmıştır ve dayanışmanın her zamankinden daha çok büyütülmesine vurgu yapılmıştır:

İçerideki halimiz ise şu, açık net, kendimi hiç bu kadar kumda oynar gibi hissetmemiştim hiçbir dönem, 90'lar dahil...hakikaten hiçbir şeyi hemen hiçbir, yani katılım aracına sahip değiliz. Var olanlar kaldırıldı ve kamuyu etkileyebildiğimiz, yani kamu otoritesini etkileyebildiğimiz hemen hemen hiçbir şey kalmadı demek gerekiyor. O nedenle şöyle bir şeye ihtiyacımız var, yani Türkiye bakımından birlikte hareket etmeye çok ihtiyacımız var, dayanışmaya çok ihtiyacımız var. Meseleyi uluslararası alana taşımaya çok ihtiyacımız var. Yani çünkü Türkiye kendi dinamikleri üzerinden 20 yıllık bir kuyuda ve yani bugünkü şeye baktığımızda halen bu kuyudan hani "Bir zıplarsak çıkacağız" gibi bir şey görmüyorum... (Katılımcı 32)

2000'li yıllarda Türkiye'de çeşitlenen ve artan hak hareketlerinin de bu kapanma döneminde, kolektif topluluklarını devam ettiremeyecek şekilde dağıldığını ve mücadele ettikleri hak alanlarının tekrar görünmez bir alana çekilmek durumunda kaldığını Katılımcı 41 şöyle anlatmıştır:

Yani 2000 ile 2014 arasında müthiş bir çeşitlenmeyle, yaşamın tüm alanlarını giderek kapsayan bu hak savunuculuğu örgütleri, 2014'ten sonra karşılarında bir duvar bulmaya başladılar ve üzerlerindeki baskılar, ...denetimler yoluyla, mali baskılar yoluyla onların nefesleri kesildi, çalışamaz hale geldiler... Ya devlet kapattı ya kendileri ekonomik güçlükler ve baskılar nedeniyle çalışamaz hale geldi. Dolayısıyla o kesimlerin sesini duyuracak çalışma pek kalmadı ortada... Bu belirli birkaç örgütün dışında geniş, köklü ve geniş tabanlı örgütlülüğün dışında kalan, daha küçük ve daha yerel olan, daha özel alanlarda çalışan örgütlenmelerin, örgütlerin mücadelelerini büyük ölçüde sekteye uğrattı ve bu alandaki insanlar savunusuz kaldı, sahipsiz kaldı, seslerini duyuramaz oldu. Yapılan reformlarla elde edilen bütün kazanımlar geri gitti ve neredeyse biz yine 2003'lerin 2002'lerin başına döndük, bu alanda çalışan örgütler bakımından...

Neredeyse bütün alanlarda hissedilen ve yaşama topyekun yönelen bu sarsıntı, Türkiye'de belki de hiç olmadığı kadar gündelik yaşamın içine odaklanılmasını gerektirecek yeni

sorumluluklarla, insan hakları hareketinin zorlu mücadelesini daha da zor bir yere taşımaya devam etmektedir. Baskıcı totaliter rejimlerin sürdüğü ülkelerde olduğu gibi, Türkiye’de de insan hakları alanının, demokratik, kamusal ve sivil alanların açılmasını mümkün kılabilen bir kolektif sorumluluğuna işaret etmektedir. Yaşamın yeniden inşasına işaret eden böylesi kolektif sorumluluğun yol gösterici referansları, şiddet ve zulüm karşısında politik öznelerin dayanışmasıyla müşterekleşen insan hakları düşüncesinin anlaşılmasındadır. Fakat yaşamın yeniden inşasını mümkün kılabilen bir dönüşüm ve değişimin sağlanması, referanslarını insan hakları düşüncesinden alan ve eylemini buna bağlı inşa edebilen demokratik sivil toplulukların ve muhalif siyasi örgüt/partilerin eylemlerine doğrudan bağlıdır. Bir diğer deyişle hak temelli bir siyaset alanının özgürleşmesine veya demokratik sivil topluluklara yönelen devlet şiddeti ve zulümle mücadele etmek insan hakları hareketinin evrensel insan hakları amacı doğrultusundaki esas görevidir; ve fakat muhalefet siyaseti yapmak ya da sivil topluluk hareketlerini yönlendirmek ya da inşa etmek insan hakları hareketinin görevi değil; demokratik siyasetin esas sorumluluğudur. İHD’nin, bu konuda yıllardan beri gelen ve günümüzde giderek zorlaşan bir anlam karmaşasıyla karşılaştığını ve bunun anlaşıldığı yönünde bir eylemliliğin henüz gerçekleşmediğini Katılımcı 40 şöyle dile getirmiştir:

Şu anda siyasi muhalefetin oynaması gereken liderlik rolünü, hala toplumsal muhalefetin bir parçası olan İHD ve İHD özelinde insan hakları hareketinden beklentiler olduğunu görüyorum. Ya burada bir sosyolojik olarak bir yanlış var. Yani şu anda Türkiye’de yeteri kadar muhalif siyasi parti var, yeteri kadar muhalif siyasi oluşum var. Bu siyasi partilerin ve siyasi oluşumların toplumsal muhalefetle birlikte o liderlik görevini yapması ve bir iktidar değişikliği olacaksa, bir değişim, dönüşüm olacaksa bunu önden yürütmesi gerekir, çünkü yeteri kadar örgütlülüğü var artık Türkiye’de. Fakat hala bunu görmeyip de hala 80’li ve 90’lı yıllardaki gibi toplumsal muhalefetin bir parçası olan insan hakları hareketinden beklemek veya emek hareketinden beklemek, açıkçası çok gerçekçi değil. Burada bir yanlış olduğunu özellikle belirtiyim. Bunu da sık sık ifade ediyorum. Yani şu anda böyle bir durumla karşı karşıyayız. O nedenle biz şimdi diyoruz ki İHD de bu toplumsal muhalefetin bir parçasıdır ki, biz bir buçuk ay önce HDP’nin siyaset yapma hakkını savunuyoruz deyip, 46 muhalif örgütü, yani bunların içinde siyasal partiler var, emek-meslek örgütleri, inanç örgütleri, insan hakları örgütleri, hak örgütleri, birçok kuruluş var. Birlikte bir tutum almayı örneğin başarmıştık. Yani biz şu anda buna katkı sunabiliriz. Aynı o bazı noktalardaki rollerimizi yerine getiririz, ama bizim de artık bir sınırimızın olduğunu farkındayız. Fakat bunu tabandaki arkadaşlarımıza biraz daha fazla anlatmamız gerekiyor. Siyasal partilere de ya artık liderlik rolünüzü oynayın, artık sahaya çıkın, ne yapacaksanız yapın telkinlerimizi de yapmayı sürdürüyoruz...

İletişim teknolojilerindeki değişimin hak savunusu ve toplumsal hareketler alanına yaptığı olumlu ve olumsuz etkiler (Özen vd., 2021), tüm dünyada tartışılmaktadır. Bu bağlamda, görüşmeler sırasında da 2000’lerde yaygın bir biçimde kullanılmaya başlayan ve 2010’larda daha da genişleyen sosyal medyanın, insan hakları hareketinde dayanışmayı bir yandan

güçlendiren etkileri, öte yandan dayanışmanın öznelinin biraradallığının bağı olduğu ortaklıklar alanına ilişkin tahribat etkilerinin olduğu da ifade edilmiştir:

Şimdi mesela sosyal medya diye bir şey var. Bir bilgi dünyanın bir diğer ucuna hemen ulaşabiliyor. 90'larda bizim böyle bir imkânımız yoktu. Yani biz bir köy yakıldığında ya da bir, örneğin biz gerillaların yakalanıp göğüslerinin kesildiğini, ölü bedenlere tecavüz edildiğini gördük Adli Tıpta. Adli Tıpta bunlara şahit olduk ya da boğazına ip bağlanarak gezdirilen insanlar gördük biz. Gözümüzle gördük bunları ve bunlar küçücük bir haber oluyordu o zaman gazetelerde. Bu bile bizi mutlu ediyordu. Ama şimdi sosyal medya diye bir şey var ve her şey anında ulaşıyor. Bunun biraz tabi etkisi oldu, fiili saldırıların azalmasında ben sosyal medyanın çok büyük bir etkisi olduğunu düşünüyorum. Ama ifade özgürlüğü açısından bakacak olursak, bugün 90'ların çok gerisindeyiz... (Katılımcı 39)

Güçlendiren etkisinin iletişim aracı olarak ihlalin kamuoyunda ve geniş kesimlerde hızla görünür kılınması ve belgelenmesine bir kanıt oluşturması açısından değerlendirildiği sosyal medyanın, öte yandan sokaktan uzaklaşılmasına neden olduğu, kamusal alandaki görünürlükleri, gerçek karşılaşmaları ve biraradallıkları aşındırdığı da belirtilmiştir:

Sosyal medyanın bilginin ulaşması anlamında çok büyük bir faydası olmuşken, bir taraftan da herkes, işte oturduğu o şeyde, attığı bir tweetle birçok iş yaptığını düşünerek sokağı geri bırakmaya başladı. Yani, mesela İnsan Hakları Derneği bir, aynı zamanda bir sokak örgütüdür, sokaktan çıkmış bir örgüttür. Bu nedenle biz tabi ki şu anda çok büyük bir devlet baskısı olduğu için şey yapamıyoruz, ama biz fon desteği İHD zaman zaman alıyor, sadece fonlarla geçinmiyor, böyle bir dernek değil İHD. Fon katkıları oluyor, ama hiçbir zaman sokağı da reddeden bir örgüt değiliz biz. Her zaman sokak bizim gündemimizde olmuştur. (Katılımcı 39)

Sosyal medyanın yan yana gelebilmeyi hızlı sağladığına dair etkisi ise olumlu bir yerden anlatılmıştır. Yeni teknolojinin kullanılmasındaki bu araçsal kolaylaştırıcılığı, yeterince iyi kullanamamasını kendisinde bir eksiklik olarak görenler de olmuştur. Asıl meselenin bu araçların kullanılması değil, dayanışmaya dair güçlü bir isteğin olmasıyla ilgili olduğunu belirten Katılımcı 45, sosyal medyayı farklı zaman ve koşulların dayanışmayı güçlendirebilecek araçları ve yolları olarak görme noktasında şunları ifade etmiştir.

...Şimdiki dayanışma, ziyadesiyle sosyal medyadaki dayanışma bazen çok daha şey oluyor. Mesela gece saat, şu saatte, saat 9'da, neydi tam... Ben bile teknolojiye kendimi çok geri hissediyorum artık. Bir işte hashtag deniyor, şu saatte şuradayız örneğin, şu saatte şu etkinliği yapacağız ya da işte Twitter'da şununla şunu yapacağız deyip bir şeyler yapılıyor ve inanılmaz bir dayanışma. Gezide baktığımız zaman, sosyal medyada, yani teknolojinin kullanılmasıyla insanların bir yere kanalize olması çok daha hızlı da olabiliyor artık günümüzde. Değişen dönemi değişen koşullarına göre değerlendirmek lazım... Dayanışma daha mı güçlüdür, dayanışmayı zayıflıyor mu?

Aslında dönemin kendi koşullarına göre bu dayanışma vücut buluyor. Yeter ki insanlar... Ama değişmeyen bir şey var. İnsanların birlikte hareket etme konusundaki arzusu ya da isteği ya da hissi. Bu değişmiyor. 90'larda da insanlar bir araya gelmek istiyor, bunun yolları farklı olabiliyordu... Ama günümüz, gezi sonrası bu dayanışmayı ziyadesiyle bu sosyal medya üzerinde çok daha güçlü hissedebiliyoruz. Demek ki çağlar arasında değişmeyen ya da dönemler arasında değişmeyen dayanışmaya olan istek ya da arzu hiç değişmiyor. Ama bunun platformu değişiyor.

Sosyal medyanın dayanışma üzerinde olumsuz etkilerinden bir diğeri ise, hızla yan yana gelme refleksinin, özellikle yeni kuşaklar arasında tam anlaşılmadan, kavranılmadan, çabuk sönmüldüğü vurgusuyla ele alınmıştır. Kendine özgül bir sıkışmışlığın içinde kaldığı şekilde tarif edilen sosyal medyanın, dayanışma içinde dönüştürücü bir etki ile inşa edilen kolektif eylemi sağlayabilip sağlayamadığına dair kuşklar dile getirilmiştir. Bunun yanı sıra, içinde olduğumuz çağın özelliklerine de vurgu yapılarak, çok hızlı ve yoğun bilgi akışının olmasının ve hızla tüketilebilmesinin, “insanlar arası ilişkileri de dönüştürdüğüne”, kişileri “paralize” hale soktuğuna işaret edilerek, bunun da dayanışma örüntülerinin inşasında ve sürecinde olumsuz etkileri olduğu anlatılmıştır.

...Orada da bir sıkışmışlık da var... orayı bir dönüştürememe, bu genç kuşağın bu dayanışma şeklini bir yere dönüştürememe, sonrasında hemen parlayıp sönmeye gibi bir hali var genelde o gördüğümüz işte. Evet çok ciddi tepkiler üretiliyor birdenbire. Ama böyle hani sanki şey gibi, anında bitirmiş gibi, onun devamı çok gelmiyormuş gibi bir durum var. Burayı daha farklı bir yere kanalizasyonla etme konusunda daha büyük bir sıkıntı yaşıyor. Bir de şey var tabii ki. Artık böyle hani çağ çok başka bir çağ, deli gibi hepimizin içine bilgilerin yağdığı bir çağda yaşıyoruz. Her an her şeyden haberdar olabiliyoruz ve bu bence herkesi paralyze eden de bir şey. Yani eskiyle kıyaslayınca, internetin bu kadar yaygın olmadığı bir dönemde, hatta bilgisayarın bile hayatımızda bu kadar olmadığı dönemleri düşününce, orada hani daha farklı bir bilgi akışı, daha sınırlı ama o alınan bilgiyle zaman geçirme daha fazla. Ona dair bir şey üretme, üzerinde düşünme, somut bir şey organize etme kısmı daha fazla ve daha doğal giden bir şeymiş gibi. Şimdi her gün böyle hepimizin içine yeni bir şey atılıyor. Ve ne yapacağımız konusunda. Yani evet biz şimdi insan hakları örgütünde çalışan insanlar olarak tabii ki şeyiz. Birlikte örgütlü olarak bir şey yapabiliyoruz. Ama bireysel olarak düşününce, bu hakikaten hızlı bilme olayının ben sıkıntılı bir süreç olduğunu düşünüyorum. Yani dayanışmayı aslında bir taraftan bozan da bir şey olduğunu düşünüyorum. İlk aklımıza gelen şey, böyle hakikaten aslında ne kadar hızlı tepki veriyoruz, o tepkiyi birdenbire veriyoruz, ne kadar kolay bir yöntem, işte eskiden böyle şeyler yoktu gibi, ama ilişkiler dönüşüyor. Yani kişiler arasında kurulan ilişkiler de değişiyor, kurumlar arasında kurulan ilişkiler de dönüşüyor... (Katılımcı 43)

2010'larda Türkiye'de yaşanan ağır ihlaller karşısında, genç yaşlarında İHD'ye dahil olduğunu belirten bir diğer katılımcı ise, bu konuyu kendi deneyimleriyle ve dayanışma

sürecine katılmayla ilişkilendirerek, sosyal medyanın hızlı ve yaygın bir iletişim aracı olmakla beraber, yaşamın gerçekliklerine yabancılaşmaya neden olduğu bağlamı içinde anlatmıştır. Yaşanan şiddet ve baskıların sarsıcı deneyiminin anlaşılmasında ve bu anlayışla politik bir özne olma ısrarının şekillenmesinde, hem öznelarasılıkların hem de biraradalıkların sağlandığı gerçek ortaklıklar alanının ise sokak olduğunu vurgulamıştır:

...Yani bu hak ihlallerinin varlığıyla benim tanışmam aslında biraz daha geç bir sürece denk geliyor. Zaten bu gezi sürecinde yaşanan işkence ve kötü muameleleri benim gördüğüm süreç, işte ben 17-16 yaşlarındaydım o zamanlar. Ve o zamana kadar değil, hayatımızda böyle bir şey yaşanmıştı. Etrafımızda böyle bir şey görmüştük, duymuştuk. Bunları gördükten ve duyduktan sonra insan ne yapabilirimi insan düşünmeye başlıyor... Bir de o ne yapabilirim duygusu bir dayanışma ortamına itti beni açıkça söylemek gerekirse. Bu dayanışma ortamına itilme durumu, yaşananları görmenin, bilmenin bir zorunluluğu olarak karşımıza çıkıyor. Yoksa diğer türlü sadece bazı şeyleri internette görmek, bilgisayarlardan, televizyonlardan seyretmek, bir simülasyonda yaşıyormuşsun gibi, izlediğin şey sadece bir filmmiş gibi hissettiriyor insana. Bu hissiyatın içinden çıkıp belirli o insanlara dokunmanın önemini fark ediyorsun bir şekilde işin içerisine girdikten sonra. O dokunma duygusu zaten o insanlarla kuracağın dayanışmanın da devamlılığını sürekli getiriyor. Çünkü bitmeyen bir durum söz konusu. Bu da zaten hak ihlallerini yapan tarafın belli olması durumundan kaynaklı da belli bir politik ortama da itilmenize de neden oluyor aslında. Belli bir politik bilince de erişmenize neden oluyor ve o politik bilinçle, o insan hakları bilinciyle artık hareket etmeye başlıyorsunuz. Yani aslında bendeki durum aslında biraz böyle gelişti. Hem bir hak ihlalinin ne olduğunu, varlığını görmek, o varlıkla beraber o kişilere dokunmak, daha sonra belki o ihlali yaşayanlardan birisi olma durumuna düşüyorsunuz. Ve o aslında beraber yaşadığınız o vicdani duygu, ahlaki duygu sizi bir araya götürüyor ve dayanışmanın sürekliliğini sağlıyor... (Katılımcı 44)

İHD'nin kurucu süreci ve ilk dönemlerine dair konuşmalar sırasında karşımıza sıklıkla çıkan anlatımlara benzer olması açısından bu anlatım ayrıca son derece önemlidir. 1986 yılında kurulan İHD'nin tüm zorluklara ve baskılara rağmen, Türkiye'de yaşanan devlet şiddeti ve ağır hak ihlalleri karşısında doğrudan yaşadıkları ve/veya tanık oldukları deneyimin sarsıcı etkisinin içselleştirilmesi ile değişimi ve dönüşümü sağlayacak bir şey yapılması sorumluluğunu hissedenlerin, biraraya gelerek kendilerini yeniden inşa ettikleri bir ortaklıklar alanı olmayı sürdürebildiğinin, bir diğer deyişle Türkiye'de insan hakları kültürü oluşmasındaki merkezi rolünün güçlü bir göstergesidir.

4. İHD'nin Uluslararası Dayanışma Örüntüleri ve Tarihsel Değişimler

FIDH ve Euro-Mediterranean Human Rights Network (EuroMed Rights) içinde temsilcileri bulunan İHD, ayrıca OMCT'nin de üyesidir. AF Örgütü, Human Rights Watch gibi uluslararası sivil insan hakları kurumlarıyla bağlantıları devam etmektedir. Kurucu sürecinden itibaren, başta yurt dışına çıkmak zorunda kalanların ve onların sağladığı destek ağlarıyla,

uluslararası sivil insan hakları örgütleriyle bir dayanışma içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bunun her zaman güçlendirici etkisinin olduğuna dair genel bir kavrayış görüşmelerde sıklıkla dile getirilmiştir:

...Size benzeyen, aynı değilse bile size benzeyen, temel insan hakları özellikle de, temel insan hakları, insanın temel hakları ya da, konusunda çalışan insan hakları kurumlarıyla dayanışma içerisinde olmak her zaman güçlü kılıyor insanı, moral olarak. Yalnız olmadığınızı ve bu ülkeyle sınırlı yalnız olmadığınızı hissettiriyorsunuz. Enternasyonalist bir bakış açınız varsa onun bir parçası olarak algılıyorsunuz onu... (Katılımcı 10)

Avrupa insan hakları mekanizmalarından daha çok, insan hakları örgütleri arasındaki bağı öne çıkararak bu dayanışmanın güçlendirici etkisini ve hak savunucularının doğrudan katılımı ile sağlanan uluslararası dayanışmanın önemini, Katılımcı 10, kendi yaşadığı deneyimlerle anlatmıştır:

...Her gün gazetede okuyorum, yok bilmem ne örgütü, uluslararası yok Fransa'dan, Almanya'dan, Hollanda'dan, Danimarka'dan, İsveç'ten, sürekli bana gelen mektup koğuşa gelen mektup kadardı. Amerika'da dahil olmak üzere. Af örgütü kampanya örgütledi, vakıf kendi kampanya örgütledi. Tabi bunlar içerdeki açısından özellikle çok moral verici bir şey. Ama böyleyse moral verici bir şey... Bireyler destek kartları atıyorlar. Yani kendi üyelerini harekete geçiriyorlar. İşte Türkiye'de böyle bir şey var, insan hakları savunucuları tehlikede. Çok değerli bir şey. BM İnsan Hakları Komisyonu mektubundan değerli, Avrupa Konseyi mektubundan değerli, her bir şeyden değerli. İnsanlar senden haberdar oluyorlar, senin yaşadığından haberdar oluyorlar. Zaman veriyorlar, emek veriyorlar, kart hazırlıyorlar, yazıyorlar gönderiyorlar. Değerli olan budur. Harekete geçirmek budur. Sinerji yaratmak budur. Sahiplenmek budur. Bir mektup değildir. Dolayısıyla insan hakları kurumlarıyla, her ülkedeki insan hakları örgütleriyle bağlaşıklık, düzenli haberleşme, bilgilendirme, raporlaştırma, raporların iletimi ve geri bildirimini almak üzere sürekli bir döngü halinde olmak, iletişimin sürekli bir döngü halinde olması, hem onların gelişimi ve canlanması, canlılığı açısından çok değerlidir. Hem insan hakları, hakları ihlal edilen insanların moral bulması açısından çok önemlidir hem burada hakları ihlal edilen insanlara sahip çıkan insan hakları yapılarını güçlendirmesi anlamında çok önemlidir. Böyle olursa çok değerlidir. Diğer türlü bürokratik ve bana göre anlamlı değildir...

Bununla birlikte, Türkiye'de hak savunucularıyla dayanışma açısından, 1990'lı yıllardaki uluslararası dayanışmanın çok daha kuvvetli olduğu, uluslararası insan hakları örgütleriyle beraber bunun aynı zamanda o dönemlerde AB süreciyle bağlantılı olarak, ülkeler düzeyinde görülmesiyle ilişkili olduğu da belirtilmiştir.

Şöyle, yani ben uluslararası dayanışmanın her zaman çok önemli, bu hani uluslararası insan hakları örgütleriyle Avrupa Birliğiyle ilişkileri de dahil ederek bizi koruyan bir

şey olduğunu düşünüyorum. Ben bir örnek vereyim, benim yaşadığım bir örnek. 90'larda Avrupa Birliği ülkeleri Türkiye ve Kürdistan'daki gelişmelerle çok daha fazla ilgileniyorlardı bence ya da daha görünürdü o zaman. Yani sık sık gelirlerdi, mesela bölgede yaşanan olaylarda heyetler gelirdi, raporlar açıklanırdı. Ben mesela 95 yılında terörle mücadele yasasının 8. Maddesi o zaman bölücülük suçunu düzenliyordu ve bu nedenle cezaevindeydim ve tamamen Avrupa Birliği ülkelerinin dayatmasıyla bu 8. Maddeyi kaldırmak zorunda, değiştirmek, sonra da zaten uygulanmamaya kalktı, başladı. Ya o dönem bunu biz yaşadık mesela cezaevinde, biz bek..., o zaman herkes şunu bekliyordu: Avrupa ne zaman bir şey söyleyecek. İşte gerçekten o dönem bunun etkisiyle biz bunu yaşadık. (Katılımcı 39)

Bu dayanışmanın hala etkisi olduğu ve fakat bununla beraber, Türkiye'deki ihlaller karşısında AB'nin yaklaşımındaki güncel eleştirilere de işaret ederek geriye düşüldüğü ise şu sözlerle ifade edilmiştir:

Çok önemli, çok önemli bir yeri var hala. ... benim şu anda (süre) hapis cezam var toplam ve bir uluslararası kampanya var. İsteseler anında kesinleştirirler, ama bu dayanışmanın, bu uluslararası kampanyaların hala etkileri olduğunu düşünüyorum ben. Yani hala nasıl hesap veririzi düşündürüyor en azından. Hem insan hakları mücadelesi bunu düşündürüyor hem Avrupa Birliği'nin baskısı, etkisi. Ama yine de diyorum ben Avrupa Birliği'ni de çok eleştiriye açık buluyorum Türkiye'ye karşı yaklaşımını. Onu da belirtmiş olayım. (Katılımcı 39)

Bir başka katılımcı ise, uluslararası dayanışmanın, belgeleme ve raporlama konusundaki güçlendirici dolayimsal katkısının yanı sıra, özellikle ağır ihlallerin yaşandığı zamanlarda bu dayanışmanın, doğrudan temaslarla sağlanması gerektiğini belirtmiştir. Bunu günümüz Türkiye'sinde Kürt illerinde tekrar yaşanan ağır kapanma ve baskı süreçleriyle örneklendirerek ele almış ve bunun hak savunucularına ihtiyaç duydukları güçlü bir motivasyon sağladığını ve kapanan sivil ve kamusal alanların tekrar açılabilmesi için verilen mücadelede de çok önemli olduğunu anlatmıştır.

...Yalnız şöyle çok sorunlu alanlar ve sorunlu zamanlarda, özellikle şiddetin ve çatışma ortamının çok derinleştiği farklı zamanlarda 2018 Kasım itibarıyla başlayan açık grevleriyle o dönemde yaşananlarla ilgili ayrıca bir parantez açmak lazım. Çünkü o dönemde dayanışma duygusuyla gelen uluslararası alanda, hani barış için çalışan doktorlar, hukukçular ve hak savunucuları, Arjantin'den gelen kayıp yakınları ve hak savunucuları, Fransa'dan gelen, Almanya'dan gelen barış için çalışan hekimler ve insan hakları savunucuları. Bu o süreçte çok çok defa gelip bizleri ziyaret edip ilgili kurum ve kuruluşlarla da görüşmeler yanında raporlarımızla da ayrıca özel olarak da ilgilendiler. Hakeza 2019 yerel seçim sürecinde de öyle bir girişim oldu. Bahsettiğim bu anlamda ne kadar bu ilişki, açık ve birbirleriyle dokunabilir bir şekilde ilerlerse daha farklı bir hak mücadelesi, bizi de, belki bu alanda sıkıştırılma politikasına, sivil

alanın tümüyle yok edilmesi politikasına karşı bizi de muhakkak ki rahatlatacaktır. O dayanışma gücünün bizlerde farklı bir motivasyonu muhakkak ki olacaktır... (Katılımcı 14)

Uluslararası dayanışmada kurumsal ilişkilerin eskiye nazaran daha zayıf bir noktada kaldığını ifade eden, kurulan ilişki biçimlerinin samimiyete ve dostluğa dayanan yanlarını öne çıkaran anlatımlar da olmuştur. Burada dayanışmanın sürdürülmesinde doğrudan hak savunucularının aralarında sürdürdükleri iletişimde bir kopukluğa da işaret edilmiştir. Türkiye’de yaşayan temsilcilerin ise dayanışmanın sürdürülmesinde önemli bir yerde durduğu ayrıca belirtilmiştir.

Artık Human Rights Watch ile eskisi kadar yakın bir ilişkimiz yoktu, Jonathan (Sugden) ayrılmıştı. Amnesty Türkiye masasıyla ilişkimiz vardı ama bir Helmut (Oberdiek) gibi bir ilişki değildi yani zaman zaman gelip zaman zaman heyetler görüşmeler yapmaya devam ettiler. Ama bunlar o ilk dönemlerdeki kadar etkin sonuçlara dönüşmedi. Bu kurumlar içerisinde en etkin devam eden sanırım biraz önce Mayo anneleriyle olan şeydir. İşte (isim) dolayı Human Right Watch, Türkiye’de (isim) var onunla aynen devam ediyor hani daha dostane ilişkiler, daha kurumsal ilişkiler sürdürebiliyoruz. Amnesty Türkiye masası ve Amnesty’nin de genel yapısı değişti. Yani 2013’ten sonra mesela hızla bir kadro değişimine gitti. Bizim bile bunu takip etmemiz çok zor oldu. Dil değişti. İlişkileniş biçimi değişti. Amnesty ile insan hakları savunucuları dayanışma ağı ile yakın şey yapıyoruz ama mesela birçok şeye imza atmadıklarını biliyorum yani onların... (Katılımcı 17)

Uluslararası insan hakları hareketinde, dayanışmanın bazı zamanlar farklı algılandığına ilişkin gözlemler de dile getirilmiştir. Bu anlatımlar, dikey bir ilişkilenmeyi çağrıştıracak şekilde, yardımlaşma veya öğretme üzerine kurulan bir bağın dayanışma olarak algılandığına dair eleştiriler olarak da okunabilir. Genelleştirme yapılmasının mümkün olmadığını not düşerek, özellikle, Avrupa’daki insan hakları kurum ve örgütlerinin kendi inşa sürecindeki ve şimdiki durumlarıyla da bağlı olan kültürel farklılıklarına işaret eden ve aslında uluslararası dayanışmanın eşitlikçi bir karşılıklılıkla kurulmasına dair zorlanmaları da olabildiğini Katılımcı 43 şu sözlerle anlatmıştır:

... Bir taraftan evet daha çok özellikle Avrupa ülkelerindeki sivil toplum örgütlerinde, birbirinden daha farklı bir sistem var. Ama zaten kültürel olarak da öyle bir sistemin olması bana çok şey de gelmiyor, enteresan da gelmiyor yani. Hani zaten örgütlenme kültürü ya da oradaki şey farklı, yapılanma farklı. Oradaki eğilim biraz şöyle de olabiliyordu. Dayanışmayı şu şekilde anlıyorlardı...: Biz size bunları öğreteceğiz gibi bir algılayışları vardı tabi ki. Hani şu nasıl yapılır, bu nasıl edilir, bunu size biz öğreteceğiz. Sizi güçlendireceğiz. Eşittir bu dayanışma gibi bir algıları olan hani kurumlarla da bir araya geldik. Ama aynı zamanda hani gerçekten, hani kendi çabasıyla işte burada yaşanan herhangi bir duruma birlikte bir şey yapalım. Hani biz size bir şey yapabilir miyiz, hani bir katkıda bulunabilir miyiz diyen kurumlarla da bir

şekilde iletişimimiz oldu. Yani çok böyle hani şey, genelleme yapamıyorum ben açıkçası...

Hak savunucuların savunulması açısından, gerek ulusal gerek uluslararası dayanışmanın, özellikle güçlendiren ve mücadeleye devam etmeyi olumlu yönde etkileyen önemi de sıklıkla dile getirilmiştir. Bununla beraber bu dayanışmanın yaşanılan baskı ve şiddet ortamında yetersiz kaldığı da belirtilmiştir.

Açıkçası, dediğim ya sahiplenme olduğu süre içerisinde daha çok mutlu oluyorsun, daha çok mücadele içerisine giriyorsun. Mesela ben gözaltına alındığım dönemde, tutuklandığım dönemde gözaltındayken avukatlar gelince, işte uluslararası şeyin yapmış olduğu açıklamalar (?anlaşılmıyor) yaptığı açıklamalar, İHOP'un yaptığı açıklaması var, şu var bu var. Dendikçe ben şey oluyor tamam mı... İnsan haklarının savunuculuğunu yapıyorum. Ve bütün arkadaşlar da yapıyor. Tabi ki onların o destekleri, o açıklamaları, faksları göndermeleri, mektupları göndermeleri, farklı hareket etmeleri tabi ki seni gittikçe yükseltiyor, mücadeleyi de yükseltiyor. Ama yeterli mi dersek, gerçek anlamda yaşanan bu kadar baskıya, bu kadar sömürüye rağmen yapılanın çok az olduğunu da, yani yeterince olmadığını söyleyebilirim yani... (Katılımcı 18)

İnsan hakları mücadelesinin sürdürülmesinin dayanışmadan ayrı düşünülmemeyeceği ve bunun sadece kendi bulunduğu yerin veya topluluğun sınırlarında değil ötesinde ve genişlemeye imkan verecek şekilde güçlendirilmesi gerektiği vurgusu tekrarlı olarak dile getirilmiştir. Bu anlatımlar, hak ihlalleri ile mücadele eden savunucuların arasındaki dayanışmanın özellikle kolektif umut (Sousa vd., 2013) inşası açısından da önemini hatırlatmaktadır.

5. Türkiye İnsan Hakları Hareketinde Dayanışma Örüntüleri Üzerindeki Zorluklar ve Kısıtlılıklar

Türkiye'de genel olarak insan hakları hareketindeki ve özel olarak İHD'nin dönemsel olarak dayanışma örüntülerindeki zorluklar ve olumsuz etkilerden önceki bölümlerde yer yer bahsedilmiştir. Bununla beraber, hak savunucularının yıllardan beri yaşamakta olduğu baskılar, yasaklamalar, cezalandırmalar ve saldırılar gün geçtikçe artmakta ve dayanışmayı inşa eden öznelerin adeta yok edilmesine dönük boyuta ulaşmaktadır. Özellikle, 2013'ten itibaren hızla devam eden bu kapanma, 15 Temmuz 2016 darbe girişiminden sonra ilan edilen OHAL ve OHAL KHK'leriyle pek çok sivil ve siyasi kurumun hızla kapatılması, hak savunucularının gözaltına alınmaları, cezalandırılmaları ve kamuoyunda sürekli suçlaştırılarak hedef gösterilmeleri, 1990'larda yaşanan zorlukların katlanarak ve çeşitlenerek günümüzde de yaşandığını göstermektedir. Görüşmeler boyunca İHD'de ve genel olarak Türkiye'deki hak savunucularının dayanışması üzerindeki en büyük yıkıcı etki olarak bu konu anlatılmıştır.

Çünkü, hani bunu da ifade edeyim, daraltılan bir alan, bir sivil toplum alanı gibi bir siyasetten bahsediyoruz. Ancak bu artık daraltılma değil tümüyle muhalif bu alanda çalışan hak örgütlerini görmeme, tümüyle yok sayma durumuna dönüşmüş. Ve

olabildiğince de kurumları yıpratmaya, kapatmaya ve bu alanda çalışan aktivistleri de pasifize etmeye yönelik, işte hem yargı tarafından hem de kolluk tarafından bir ya da tümüyle de bir siyaset yansıması olarak, iç siyasetin yansıması olarak böyle bir baskının, baskı ortamının içinde yereldeki hak örgütleri. Ama bu yeni mi başladı? Hayır. 30 yıldır böyle. Nasıl ki 90'lı yılların karanlık döneminde, karanlık yapılarca işlenen insanlığa karşı suç mahiyetindeki o politika varken de hak savunucuları çalışıyordu. Evet kurumlar kapatılabilirdi, kapatılırdı. İnsanlar katledilirdi. İHD'nin çok sayıda üye ve yöneticisi, başkanı katledildi. Ama yine de bir şekilde çalışmalarına devam ettiler. 2000'li yılların başında şubemiz 1-2 yıl kapalı kaldı ama o anda çalışan arkadaşlar yine bürolarında yahut da iş yerlerinde, evlerinde o çalışmayı yürüttü. Bizler de bu daraltılan ve baskılanan ve hepimiz üzerinde tehdit olarak duran yargısal ve siyasi baskılara karşı bu alanı açmaya çalışıyoruz, çabalıyoruz... (Katılımcı 14)

Dayanışma üzerindeki zorlukların ve kısıtlılıkların sadece Türkiye ile ilgili olmadığı, başta Batılı devletler olmak üzere devletlerin de insan hakları alanını daraltan etkisi, hak mücadelelerini görmezden gelme, küçümseme, dışlama şeklinde tarif edilerek esas meselelerden birinin de bu olduğu belirtilmiştir. Örneğin bu durumu “ikiyüzlülük” olarak da tarif eden Katılımcı 41, hem yerel hem uluslararası düzeyde hak savunucularının dayanışmayı güçlendirmeleri için yeni yöntemler ve yeni süreçlere de ihtiyacı olduğunu belirtmiştir.

Ama bu mekanizmaları zorlamak için, daha etkili adımlar atılmasını sağlamak için belki biz neler yapmalıyız, neler yapabiliriz hem Türkiye'deki sivil toplum hem bütün dünyadaki sivil toplum örgütleri olarak yeni taktikler, yeni stratejiler neler olmalı... Aslında buna çok da ihtiyacımız var. Hem, çünkü sadece Türkiye'deki sorun da değil bu, Avrupa'daki, birçok ülkedeki sivil toplum mensuplarıyla, arkadaşlarımızla konuşmalarımızda da hep gündeme gelen şey bu. Yani ne yapmalıyız ki devletlerin, sadece Türkiye devletinin değil, Avrupa'daki devletlerin de ikiyüzlülüklerini, sivil toplum örgütlerini artık görmezden gelen, küçümseyen, dışlayan tavırlarını nasıl değiştirebiliriz? Ne yapmalıyız? Yeni yöntemlerimiz, yeni işbirliklerimiz ne olmalı? Bunu konuşmaya ihtiyaç herkes tarafından dile getiriliyor. Bence bizim için çok daha elzem böyle bir şey... Yoksa giderek hem Türkiye'de hem Avrupa'da hem dünyada giderek elimiz kolumuz daha da zayıflıyor, daha da bağlanıyor ve mücadele araçlarımız bir bir elimizden alınıyor. Birçoğumuz da ya hapsediliyoruz, ya susturuluyoruz, ya korkutuluyoruz, ya ülkemizi terk etmek zorunda bırakılıyor. Gücümüzü artırmak, sözümüzü daha fazla dinlemek için, evet, sadece Avrupa Birliği mekanizmalarına değil ama bizim kendimizin konuşmaya çok ihtiyacı var. Dayanışmaya, yeni yöntemler bulmaya çok ihtiyacı var. Dünya sivil toplum örgütleri olarak bence asıl mesele bu gibi geliyor bana...

Türkiye'de hak savunucuları üzerinde artan baskılar ve saldırılar, savunucuların savunulması konusunun çok önemli bir yerde durduğunu göstermektedir. Türkiye tarihi, hak

savunucularının katledilerek öldürüldüğü, çeşitli saldırılara maruz kaldıkları, hedef gösterilip düşmanlaştırıldıkları, işlerinden atıldıkları, suçlulaştırıldıkları, sürekli yargısal tacize uğradıkları, uzun sürelerle yayılan davalarla, gözaltılarıyla ve hapis cezalarıyla doludur. İHD de, kurucu sürecinden bu yana, bu şiddetin ve baskının doğrudan ya da örtük yollarla sürekli uygulandığı hak savunucularının dayanışması ile bugünlere kadar zorlu bir mücadeleyle gelmiştir. Hak savunucuların savunulmasına ve desteklenmesine yönelik BM'nin, "Evrensel Olarak Tanınan İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Geliştirilmesi ve Korunmasında Bireylerin, Grupların ve Toplumsal Kuruluşların Hakları ve Sorumlulukları Üzerine Bildirge" 1999'daki uluslararası hukuk belgesi, devletleri de bu açıdan sorumlu tutmaktadır (İHOP, 2008; OHCHR, 1999). Ulusal ve uluslararası ortamda hak savunucularının korunması bir görev olmasına rağmen, baskılar artarak devam etmektedir. Hak savunucuları arasındaki dayanışmayı güçlendirmek üzere 2019 yılında, Türkiye'de hak savunucuları ile dayanışmayı, haberleşmeyi, iletişimi ve ortaklaşmayı sağlamak için İnsan Hakları Savunucuları Dayanışma Ağı (İHSDA) kurulmuştur. Günümüzde 22 hak örgütünün üyesi olduğu bu dayanışma ağı, Türkiye'de insan hakları hareketinin bir bütün olarak korunmasına dair dayanışma örüntülerinin güçlendirilmesi için önemli bir yerde durmaktadır (İHSDA, 2021).

Türkiye'de hak hareketlerinde dayanışma örüntüleri üzerindeki zorlayıcı etkilerden biri olarak, insan hakları alanında kurulan dayanışmanın, kolektifliği oluşturanlar arasında, kurumsallaşmış politikada kullanılmak üzere kişisel siyasi çıkarlar için araçsallaştırılmasına dikkat çekilerek, bunun dayanışmayı çözebilecek olumsuz etkileri barındırabileceği düşüncesi de dile getirilmiştir.

Maalesef ki bizim 90'lı ve 2000'li yıllardaki o dayanışma ruhundan şimdi çok daha uzaktayız. Mesela bunu da son zamanlardaki olumsuzluklar için söyleyebilirim... Ama örgütlerin şu anda bizim hak beşlisi içerisinde, maalesef dağılmaya doğru gidiyoruz... Ama şu an bölgemizdeki dayanışma ziyadesiyle sivil toplum kuruluşlarının beraber hareket etmesi olarak kendisi vücut buluyor... İşte terörle mücadele ve güvenlik şubeden gelen 150 kişiye karşı bizim de orada 200 kişi olmamız önemli bir güç oluyor. Halen bunu devam ettirebildiğimiz yerlerde kendimizi çok daha güçlü hissediyoruz, çok daha önemli hissediyoruz. Ancak maalesef ki burada politika ve siyasette rol alabilme meselesi bu dayanışmayı zayıflatan bir hal alıyor... Bu dayanışma ruhları o yüzden, benim buradaki çıkarım ne acaba, milletvekilliği, belediye başkanlığı meselesi olabilir mi tarzı bir şeye ulaştı şimdi maalesef ki... (Katılımcı 45)

Görüşmelerde, dayanışma örüntülerinde başka bir zorlanma olarak, kuşaklar arası farklılıklara da vurgu yapılmıştır. Türkiye insan hakları hareketinin kurucu ve ilk dönemlerinden itibaren inşa edilen dayanışma örüntülerindeki ilişkilene biçimlerinin, yeni kuşaklara nazaran daha hızlı ve pratik eylemliliklerin ortaya çıkmasını sağladığını Katılımcı 43 şöyle anlatmıştır:

Ama şunu da söyleyeyim... Bir taraftan da hani bu dayanışma konusunda geçmiş kuşakla yeni kuşak arasında da eşit derecede bir şey var mı, emin olamıyorum. Yani hani o ilişkiler, o şeyler, hani çok daha pratik, çok daha hızlı yürüyen. Bizim nesil yenileştikçe daha yavaşlayan bir şey varmış gibi de hissediyorum. Onun nedeni nedir,

belki onun üzerinde de biraz düşünürüz. Ama genel olarak yani, hem kendi kişisel deneyimim. Kişisel deneyimim eşittir aslında hokus pokusla yürüdüğüm 11 yıllık yol. Hem de teorik olarak da düşününce gerçekten hani tam merkezinde duruyor hareketin ya da insan hakları alanının diyebilirim...

Bunun bir açıklaması olarak, profesyonelleşme ya da uzmanlaşmayı ayrı bir yerde gördüğüne atıf yaparak, hak mücadelesi ile ilgili olma iddiası ile ele alınan meselelere, gündelik yaşamla ilgili kaygıların radarındaki hızlı yapılması gereken bir iş olarak yaklaşılmasının ve bunlarla ilgili süreçlerin bir an evvel bitirilmesine dönük eğilimlerin varlığına dikkat çekilmiştir. Bu işi yapmak üzere yan yana gelenlerin ise, dayanışma olarak nitelendirilmeyecek, bir işi ortak yapma seviyesindeki tutumlarını; eski kuşaklarda gözlemlediği dayanışmanın yoğun emek, adanmışlık ve deneyim birikimlerinin üzerine kurulu uzmanlıklarla sürdürülmesinin, yeni kuşaklarda sürdürülemediğini belirterek eleştirel bir yerden anlatılmıştır. Bu durumu, içinde olunan çağın teknolojideki ve enformasyondaki aşırı hızlı özelliklerinin insanlar arasındaki ilişki biçimlenmelerine de etkisi olabileceği şeklinde ifade edilmiştir:

...Çünkü daha fazla emekle, daha adanmışlıkla, daha fazla uzmanlıkla yapılan işler artık böyle çok fazla fazla aktörün bir tane bir şey yaptığı ve sonra devam etmediği falan bir hale de gelmeye başlıyor. Çünkü hani çok kolay bir tepki ortaya çıkıyor, o tepkiye yönelik hemen bir (teпки) veriliyor ama sabun köpüğü gibi hemen dağılabiliyor son zamanlarda. Bu bence bireysel olarak sosyal medyada değil. İnsan hakları alanındaki farklı farklı STK'lar kuruluyor ya da işte farklı farklı girişimler yapılmaya çalışılıyor. Onlarda da benzer bir durum söz konusu gibi geliyor bana. Evet çok hızlı üretebiliyoruz. Çünkü teknoloji buna izin veriyor. Ama bu çok sürdürülebilir ve çok etkili bir şey olmuyor gibi kimi zaman da. Orada ne eksik? Bir şey eksik değil belki. Belki de çağın ruhu bu ne yazık ki... (Katılımcı 43)

Başka bir katılımcı ise, yeni bilişim teknolojilerinin kullanımı ve araçsallığı açısından eski kuşakla yeni kuşaklar arasında zaman zaman bir uzlaşmama durumu olabildiğini de farklı bir bakış açısıyla dile getirmiştir. İçinde bulunduğu genç kuşakların da hak ihlallerine reaktif tepkinin içeriğini geliştirme konusunda önceki kuşaklardan deneyim paylaşımı ile edindiği kazanımları; kendi kuşağının hak savunuculuğu yaparken kullanmayı önemseydiği yeni teknoloji ve uygulamalarını eski kuşaklara anlatma süreçleriyle beraber aktarmıştır. Burada yaşanan olası zorluklar karşısında sürekli karşılıklı diyalog içinde olmanın sürdürülebilmesinin önemi anlaşılmaktadır.

...sivil toplumda çok ciddi değişim ve dönüşümler var. Bu biraz teknolojinin ilerlemesiyle aslında doğrudan alakalı olduğunu da düşünüyorum. Çünkü bir yenilikçilik gerekiyor. Bizden önceki kuşakların getirdiği yol ve yöntemlerle artık gidemediğini görüyorsun aslında. Bir yerde seni besleyen deneyimleri alırken bizden öncekilerden, bir noktada da jenerasyon olarak çatışyorsun. Onların olaya bakış açısıyla senin bakış açın aynı değil. Çünkü gerçekten bir kuşak farkı var... Hani uzlaştığın, beslendiğin çok nokta olurken aynı zamanda çatıştığın, anlaşamadığın ve

yenilenmesi gereken bir yol olduğunu da gösterdiğin çok çok durumlar olabiliyor... Somut bir örnek koyduğumuzda ortaya, onlar hani eski usul çalışmaya alışıldığında hani buna açık olmalarını da bekliyoruz. Hani mesela somutlaştırayım... İHD düzenli olarak rapor yayınlayan, izleme ve değerlendirme yapan bir kurumdur... Mesela burada daha yenilikçi olsun diye çeşitli teknolojik dijital araçlarla bu verileri görselleştirerek aslında akılda kalıcı hale getirerek bu şekilde paylaşmak, bunu bu şekilde basına vermek mesela bu önerilerle gidiyoruz biz. Bu da kabul görüyor. Çünkü zaten ortada bir emek var, daha nasıl görünür hale getirilebilir. E bunu yapabiliyorsak, imkanlarımız da varsa tabii ki yapılabilir oluyor. Bazı durumlarda daha zorlu şartlarda mücadele ettikleri için tabii bizim dönemimiz kısmen onlara daha rahat geliyor. Şakayla karışık mesela bunlar söyleniyor onların bakış açısından. Böyle şeyler oluyor... Bu tarz şeylerle çok karşılaştım aslında. Biraz bizde deneyim aktarım meselesi olduğu için bundan faydalandık, bu iyi oldu. Bir de meraklı olmak da çok önemli bence. İstemek de çok önemli. Çünkü bu nedir, bu nasıl yapılıyor ediliyor diye sorup soruşturmak biraz da senin işini kolaylaştıran bir şey oluyor aslında. (Katılımcı 22)

Dayanışma örüntülerinin üzerindeki belirgin olumsuz bir etki olarak kamusal alanların kapatılmasını, zamansal/kuşaksal bağlamı açısından farklı bir yerden değerlendiren Katılımcı 44, dayanışma örüntülerinde zorlanmayı, Türkiye’de 7 Haziran seçimlerinin sonrasında yaratılan korku ve baskı ortamı ile ilişkilendirerek anlatmıştır. Bu baskı ve korkunun, dayanışma içinde yer alma eğilimlerini ve cesareti geriye çektiğini ve bunun yanı sıra insan hakları mücadelesine devam eden hak savunucuları arasında bir yorgunluk ve tükenmişlik duygusuna yol açtığını ifade etmiştir. Ayrıca, pandemi döneminin de getirdiği zorlukların dayanışma örüntülerinde çok ciddi tahribata yol açtığını, insanların evlerine kapanması durumuyla ilişkilendirerek dile getirmiştir. Bu vurgu, insan haklarındaki dayanışma inşasının yeni ortaklıklar alanı ve öznelerarasılıklar kurulmasını mümkün kılacak karşılaşmalar/karşılıklılıklar yaratılmasıyla mümkün olduğu açıklamasına denk düşmektedir (Maldonado, 1998; Şan, 2021). Yalıtılmış tekil varlık halinde insanların evlerine çekilmek durumunda kalmasının, özellikle genç kuşaklarda dayanışmanın nasıl kurulacağı yönünde önemli sorunlar yarattığını ve bir umutsuzluk durumunu yaygınlaştırdığı belirtilmiştir.

...Özellikle 7 Haziran öncesinde, bizim girdiğimiz süreçte çok fazla bir insan durumu söz konusuydu. Yaşanılan her şeye dair çok daha hızlı ve çok daha kalabalık bir refleks verebilme durumumuz vardı. Bu durumda hani size gelen başvurularla da ilgili, bizim derneğimize gelen başvurularla ilgili, çok daha çabuk çözümlere ulaştırabiliyorduk, çok daha fazla insana ulaşabiliyorduk ve dayanışma daha güçlü oluyordu haliyle. 7 Haziran sonrası süreçte artık, gelişen bir savaş ortamıyla beraber, insanlar çekilmeye başladılar yavaş yavaş, bu çekilmenin ardından ihraçlar geldi bu sefer, devlet açlıkla terbiye etmeye çalıştı insanları. Bu çok büyük bir çekilmeye neden oldu. En son artık şöyle bir hale varmaya başladı. Daha küçük gruplar içerisinde eskiden yapabildiğimizin çok daha azını yapabilme durumuna düşmeye başladık açıkça

söylemek gerekirse. Kişi sayısı azalınca, dayanışma gösterebilecek insan sayısı azalınca da o kişiler üzerindeki yük çok fazla artıyor. Bu da o kalan insanlarda çok büyük bir yıpranmaya neden oldu. O zaman bu sefer de bu kalan insanlardaki dayanışma gücü de yavaş yavaş azalmaya başladı. Hele ki bu pandemiyle beraber, artık üçüncü evre diyebileceğim evreyle beraber artık insanlar birbirine dokunmaktan çekinmeye başladılar. Hani bu dayanışma dediğimiz şey, birinin birine selam vermesi bile aslında bir yerde dayanışma haline sokuyor insanı. Çünkü işte lanetlilere selam veriyorsunuz, böyle bir durum oluşuyor. Bu da bir realite tek başına. Ve biz bundan bile eskisine göre çok mahrum kaldık. Pandemi sürecinin bunu daha da geliştirdiğini gördük. Evlere tıkandık kaldık, Yani bir sürü şey yarattı. İnsan nasıl bir tarzda, dayanışmayı nasıl göstereceğini, eskisine göre ne yapacağını bilemez halde. Ben şeyi görebiliyorum. Bizim daha eski, bizden yaşça daha büyük insanlar biraz daha şeyler. Sokağı kullanan insanları bir şekilde örgütleyelim ve çoğalalım derdindeyken, hani böyle bir talep içerisindeyken sürekli, biraz daha bizim yaşımızda olanlar, işte genç insanlarda bunun enerjisinin bile olmadığını görmeye başladım. Çok hızlı ve çabuk tükendiğimizi düşünmeye başladım süreçle birlikte... (Katılımcı 44)

Görüşmeler boyunca, insan hakları hareketinin aynı zamanda yaşayan bir dayanışma ile aynı anlama gelecek şekilde kullanıldığını tekrar belirtmek gerekir. Bunu, aslında bir yaşam tarzı olarak ifade eden katılımcılar olmuştur:

Dayanışma bu işin muhtevasında var, özünde var. Bu bir yaşam tarzı. Yani insan hakları hareketi dediğiniz şey bir yaşam tarzı... Yani öbür türüstünde zaten bir problem oluyor. Bir yaşam tarzı bu. Ve dolayısıyla zaten apriori, bir ön kabul bu. Bu bir tercih benim baktığım yerden gördüğümde. Bir yerden başlamıyor, zaten o olmadığı zaman bir insan hakları hareketinden bahsedemiyoruz. Başka bir şeyden bahsedebiliriz... Yani buradaki değerler, meselesi kendisi,...doğallığında zaten dayanışmayı içeriyor. Ve dolayısıyla başlayan biten bir şey olmadığını ben düşünüyorum... (Katılımcı 42)

Bunu değerler düzeyinde anlayanların, bu kavrayışa ulaşanların biraraya gelmesiyle ve bir süreklilik içinde yeniden ve yeniden inşa edilen dayanışmanın, bir diğer deyişle insan hakları hareketinin yaşam tarzının, zorunlu olarak biraraya gelme alanlarının yaşatılmasına da bağlı bir yerde durduğu açıktır. İnsan hakları hareketinde dayanışmanın üzerindeki olumsuz etkilerin anlaşılması ve bunların ortadan kaldırılmasına yönelik mücadelelerin müşterekleşmesi; insan yaşamının bağlı olduğu öznelarasılıkların giderek belirsizleşmesi, bir diğer deyişle insan haklarının kaybedilmesi veya yok edilmesine karşı ısrarla ve cesaretle mücadelenin sürdürülebilmesinde çok önemli bir yerde durmaktadır.

Ortaklıkların belirsizleştirilerek, giderek yok edildiği ve ortaklıklar kurabilme zeminlerinin tahrip edildiği günümüzde, 20. yy'da başlayan insan haklarının evrenselliğine dair kuşku, itirazların ve kaygıların daha da karmaşıklaştığına tanık olmaktayız. Dembour'ın da belirttiği gibi, soyut bir akıl yürütmeye ortaya çıkan ve evrenselliğinin de hatalı bir biçimde sunulduğu

belirtilen insan hakları kavramının, dayanışma ve diğer toplumsal değerleri ve özgüllükleri ihmal ederek bireye odaklanan bir mantığa dayandırılması eleştirilerinin geçerliliği daha da derinleşmektedir (Tepe, 2019). Bu derinleşen eleştirilerin ilk muhatabları, insan haklarını uygulamakla sorumlu olan devletler ve bu sorumlulukların yerine getirilip getirilmediğinin teminatını sağlayacak olan ulusal ve uluslararası hukuk mekanizmalarıdır. Hukukun üstünlüğünün giderek yok edildiği ve giderek daha çok güçlülerin lehine angaje edilerek yozlaştırıldığı küresel dünyada, insan haklarının gerçekleşmesi ısrarının sürdürüldüğü tek alan aslında dünyanın farklı coğrafyalarında, kendilerine özgü farklılıklarıyla var olan toplulukların maruz kaldıkları şiddet ve yaşamlarını gerçekleştirmelerine yönelik saldırılar karşısında kendilerine özgül dinamiklerle inşa ettikleri dayanışmaların mücadelesinde yatmaktadır. Türkiye İnsan Hakları Hareketi'nden ayrı düşünilemeyecek İHD'nin de, 35 yıldır tüm zorluklarına rağmen sürdürdüğü mücadelesinin, insan hakları alanındaki yeri ve rolünün her zamankinden daha da önemli olduğu anlaşılmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Türkiye, küresel ve bölgesel insan hakları rejimleriyle kuruluşlarından itibaren ilişkilendirilmiş, onların bir parçası olmuştur. Demokratik ve insan haklarına saygılı bir ülke olduğu iddiasıyla, her dönem insan hakları mekanizmalarının üstünlüğünü taraf olduğu anlaşmalar ve üyesi olduğu kurumlar yoluyla beyan etmiştir. Burada, elbette, kuruluşundan itibaren Batının bir parçası olma, Batının norm ve değerlerine dayalı devlet olma iddiasını göstermek istemesi önemli belirleyendir. Maalesef ki, yine kuruluşundan itibaren taraf olduğu uluslararası belgelerin gereklerini dahi tam olarak yerine getirmekten de geri durmuştur. Türkiye'nin insan haklarının üstünlüğü ve uygulanmasına ilişkin tutumu, dönemselsel olarak değişiklik göstermekte; bağlamsal politik çıkarlar ve uzun bir sürece yayılan AB'ye tam üyelik serüveni doğrultusunda insan hakları alanındaki politika ve uygulamaları da değişkenlik göstermektedir.

Türkiye'de insan haklarına ilişkin gündem, bölgesel ve küresel gündemle de şekillenmiştir. Liberal Batı için "insan hakları ihlallerinin sembolü" (Richardson-Little, 2014, s. 65) haline gelmiş Berlin Duvarının yıkılmasının uluslararası toplum üzerindeki etkilerinden birisi, 1990'lardan itibaren, demokratikleşme ve insan haklarının adalet ve özgürlüğün aracı olarak tanınmasının yanı sıra "en üst moral ilke ve politik ideal" (Moyn, 2010, s. 1) olarak geçerlilik kazanmasıdır. Sovyetler ve anti-sömürgeci ideallerin kolektivite odaklı siyasetinin Duvarla 'birlikte yıkılışı', insan haklarının bireyin devlete karşı korunması anlamını kazanmasına da yol açtı (s. 4). Bu, uluslararası insan hakları mekanizmaları üzerinde de geniş biçimde etkili oldu ve AİHM gibi kurumlar, bireylerin ihlale maruz bırakıldığını tasdik eden kararlar verdi. Türkiye'den insan hakları savunucularının, başta AİHM olmak üzere insan hakları mekanizmaları nezdinde yürüttükleri mücadele de bu ortamda daha kolay karşılık buldu. Bu dönemde özellikle Kürt meselesi ve Güneydoğu'da yaşanan hak ihlallerine ilişkin AİHM'ye sunulan davalarda olumlu sonuçlar alınmış, bunlar insan hakları savunusunun kazanımları olarak kaydedilmiştir. Bu davalarda Diyarbakır Barosu ve İHD'nin çabaları esastır. İHD, kuruluşundan itibaren, ideolojik ve politik angajmanı ile siyasi bir karakter taşımakla birlikte, ihlale maruz kalanların neredeyse tek 'görülebildiği' mecra olan AİHM'yi harekete geçirebilmiştir. İhlale uğrayanlar ve yakınları için "dünyanın adaletini" sağlamasa da, aksak ve eksik bir mekanizma olsa da, Türkiye için insan haklarına saygılı ortamın sağlanmasını getirmese de AİHM, ihlali tespit eden ve yaptırımını olan tek mecra olmuştur. Nihayetinde, BM, standartları değiştirme gücüne sahip olsa da yaptırım uygulayan bir organ olmaması sebebiyle, ihlallerin giderilmesi yönünde etkisiz kalmaktadır. İHD, AİHM kararları yoluyla, politik motivasyonlarını insan hakları dili içinde ifade etme kapasitesini artırıp ihlale maruz kalanların yanında durmayı başarmıştır. İHD'nin, Kürtlere yönelik ihlallere odaklanması – ki bu aynı zamanda ağır ve ciddi insan hakları ihlalleri ile sınırlı kalmasına yol açmıştır- ve daha çok sol siyasi düşünceye dayanan bir insan hakları politikasına yönelmesi, kuruluşunda yer alan çeşitli ve geniş üyelik ve savunucu tabanının daralmasına yol açmıştır.

2000'li yıllarda 11 Eylül saldırılarının dünya genelinde yarattığı etkiyle güvenlik politikaları ön plana çıkarken, AKP iktidarı insan hakları söylemini politikada bir araç olarak kullanmış ve iktidarının ilk yıllarında reformlarla kamuoyunun desteğini almıştır. Bu dönemde, yükselen AB'ye tam üyelik umuduyla yapılan düzenlemeler, sivil toplum için ülkede daha önce

olmadığı kadar alanı genişletmiştir. Maalesef ki bu genişleme uzun sürmemiştir; iktidar yapılan reformları kağıt üzerinde silmemiş ancak işletmemiştir. Bu nedenle de, bir yandan bugün bile hala insan hakları düzenlemeleri, kurumları ve hatta –GONGO’lar yoluyla- sivil toplumla işbirliği olduğunu ileri sürebilen hükümet, aynı zamanda da, -yıllar içinde, aşama aşama- sivil alan üzerinde ağır bir tahakküm kurmuştur. 2000’li yıllarda, İHD dahil bütün sivil toplumun, uluslararası mekanizmaları kullanma, uluslararası sivil toplum ağını harekete geçirebilme kapasitesinin artışı, 2010’larda AİHM’ye yapılan başvuruların sayılarının da artmasına neden olmuştur. Gerek artan dava dosyaları yani ‘iş yoğunluğu’ gerekse de tüm dünyada güvenlikçi politikaların ağırlık kazanmasıyla, AİHM, hukuku daha teknik bir alana dönüştüren adımlar atmıştır. AİHM’nin Türkiye’ye ilişkin kararları, başından bu yana, Avrupa sisteminin diğer organlarının politik kaygılarıyla örtüşmediğinden, büyük oranda bireysel giderim sağlamaktan öteye gidememiş olsa da, 2010’lardan sonra Mahkeme, bireysel giderim düzeyinde dahi kararlar çıkaramaz olmuştur. Nihayetinde, AİHM’nin karar süreçleri uzamıştır, verilen kararlar etkin olmaktan uzaktır, kararların uygulanabilmesi için herhangi bir yaptırım mekanizması işletilmemiştir ve aleyhte kararlar Türkiye tarafından uygulanmamaktadır.

Devletin geliştirdiği stratejilerden biri, belki de en önemlisi, kararları uyguluyormuş gibi gözüküp uygulamamak. Onun için, o diplomasi, sözünü ettiğim diplomasinin en çok görüldüğü yer belki de Bakanlar Komitesi önündeki süreç. Orası daha sorunlu bir de, şunu da eklemekte fayda var; Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi sürecinde iki taraf var. Bir başvuru var, bir devlet var. Her ne kadar devlet kayırlıyorsa da başvuru o davanın tarafı... [s]ivil toplum örgütlerinin Bakanlar Komitesine sunabildiği raporlar var ve bu inanılmaz arttı, sayı olarak. Ama yine de devletin elindeki bilgi ve güçle kıyaslandığı zaman yüze üç yüze beş, karşı karşıya olduğumuz şey bu. İşte orada biraz diplomasi ve şeyi, diğer yolları hükümet ... çok aktif bir şekilde kullanıyor ve bu nedenle bazen kararlar uygulanmamış olmasına rağmen o dosyalar kapanıyor. Diyor ki ‘filan yasayı çevirdim, değiştirdim, kapatın’, o da diyor ki ‘a evet tamam, kararın gereği yerine getirilmiş’; e sonra bakıyorsunuz özellikle bu şeyde çok var biliyorsunuz, Terörle Mücadele Yasasınının 7. maddesi işte ‘propaganda’ altı kez değiştirildi. Niye değiştirildi? “AİHM karar verdi biz değiştirdik” diyorlar, sonuç bakıyorsunuz hala insanlar mahkemelerde sürünüyor. (Katılımcı 29)

Bir başka katılımcı, kararların uygulanmamasının insan hakları savunucuları ve insan hakları savunusu üzerindeki olumsuz, mücadeleyi zayıflatan etkisini şöyle açıklamaktadır:

Bu kararların uygulanmaması tabii ki insan hakları savunucularını olumsuz etkiliyor. Yani bir hepimiz insanız, ya bu kadar çabamızın sonucunda olumlu ve somut bir şey görmedik diyerek ruh halimizi etkiliyor. Gün içerisinde on kere etkilebiliyor, sonra düzeliyoruz tabii kurumsal olarak. O ayrı ama. Bir, böyle etkiliyor. İkincisi, hepimiz insanız ve yorulabiliyoruz. Bu kadar çabanın sonucunda olmadığı için insan hakları hareketinin aktivistlerinin performansı düşebiliyor.... Hem Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi açısından Avrupa Konseyi İnsan Hakları Komiserliği ve Birleşmiş Milletler

açısından söyleyeceğim. Şimdi bir, biz yerelde veya ulusal düzeyde çalışan insan hakları örgütleri saha da bir durum görüyoruz, tespit ediyoruz. Bize bilgi ulaştığında ilk reaksiyonumuz güvenilir bir kaynaktansa hemen gidip bakalım. Ama bizim diyelim ki güvenilir bir kaynaktan değilse ne olduğunu araştıralım diyoruz. Ama biz kendi yerelimizde olduğu için, iç dinamikleri bildiğimiz için, zaten takip ettiğimiz bir konu olduğu için bu süreç hızlı ilerliyor ve hızlıca reaksiyon gösterip gidip orayı inceleyebiliyoruz...Bizim bugün tespit ettiğimiz ihlali üç aşağı beş yukarı aynı olarak on yıl sonra o tespit ediyor. Tamam mı. Sonunda bu kurul, insan hakları kurulu, bizim söylediğimiz aynı şeyi söylemiş oluyor. Kendi raporunu, diyelim ki Birleşmiş Milletlerdeyse, BM'nin karar alıcı organına gönderiyor. Karar alıcı organdan da bu sefer, onların az önce saydığım meselenin özüne dair olan kapsayıcılık, tarafsızlık meselesi gibi süreçlere ek bu defa olumsuz olan çıkar ilişkileri giriyor. Ekonomik ilişkiler, ticari ilişkiler vb. siyasi ilişkiler girdiği için burada süreç hem daha uzuyor hem de çıkan sonuç hak ihlalinin, bizim tespit ettiğimiz ihlalin ağırlığına denk gelmeyen bir mesaj oluyor. (Katılımcı 20)

Bir yandan artan siyasal baskı ve diğer yandan uluslararası mekanizmaların işleyişindeki ciddi problemler, insan hakları alanının daralmasına neden olurken; savunucuları da izleme, raporlama ve uluslararası insan hakları bürokrasisi ve diplomasisi içine sıkıştırmıştır. Eklemek gerekir ki, bu dönemde insan hakları savunucularının kendileri de bir kez daha hedef haline gelmiş, bu kez hukuki şiddete maruz bırakılmışlardır. Büyükada Davası olarak bilinen 11 hak savunucusunun 2017'de gözaltına alınması, aralarından bazılarının tutuklu kalması ve birinin yıllarca hapsedilmesi, Türkiye'deki güvenlikçi rejim (Özen vd., 2021) ve belirsizlik politikasından (Toker, 2019) insan hakları savunucularının da paylarını aldığını gösteriyor.

İHD'nin kuruluşundan bu yana geçen 35 yıl, kısa süreli serbestlik dönemlerine rağmen, savunucular için baskı, tehdit ve saldırı yıllarıdır da. İHD, sonrasında İHD'yi oluşturacak bir hareket olarak mahpus yakınlarının bir araya gelmesiyle oluşan politik dayanışmanın ürünüdür; o andan bugüne kadar ise politik bir dayanışmayı insan hakları dili ve pratiği içinde inşa etmiştir. İHD'nin üyeleri ve gönüllüleri içinde kırılma ve ayrılmalarla da belirginleşen insan hakları idealleri ve ilkelerinde sabitlenme, 'sahada', yani ihlalin gerçekleştiği, "ateşin düştüğü yerde", orada olanlarla dayanışmayla ve birlikte mücadeleyle, politik idealler ve insan hakları ideallerinin ortaklaşma alanını da ortaya çıkarmıştır. Bireye odaklı ve soyut olmakla eleştirilen Batı insan hakları anlayışı ve pratiğinin (Tepe, 2019), İHD'de kurucu dayanışmaların inşası ile sağlanması aslında tam da insan haklarının gerçek olabilmesinin nerede durduğuna işaret eden güçlü bir örnektir. Yerele özgü zorluklar, çatışmalar ve dinamiklerle dönüştürücü bir insan hakları hareketine doğru evrilen ve öznelarasılığın gerçekleşmesini sağlayan insan hakları mücadelesindeki dayanışma, yerelin veya içinden şekillendiği topluluğun ötesine geçerek evrensel bir kavrayışın ve evrensel bir eylemliliğin tesis edilmesi imkanını somutlamaktadır.

1980 sonrasında İHD ile başlayan insan hakları hareketinin şekillenmesi, ihlale maruz kalanlar, savunanlar ve ihlalciler devletlerin arasında gerçekleşmiyor; aynı zamanda devletlerarasında da gerçekleşiyor. Küresel insan hakları normları ve değerlerinin yerelerde

içerlenmesi ve uygulanması yukarıdan aşağıya gerçekleşirken, ihlalin giderilmesi aşağıdan yukarıya bir yol izliyor. Ancak bu yollar, her zaman açık, her zaman işler değil. Örneğin, Türkiye'nin AB'ye tam üyelik hedefi ve dolayısıyla hukuki ve kurumsal dönüşümleri gerçekleştirmesi ve ancak gerek AB'nin gerek Türkiye'nin politik önceliklerinin ve pozisyonlarının değişmesiyle, ülkede hukuki ve kurumsal dönüşümün işlevsiz kılınması, devletlerin bir politik rejim içinde kalma motivasyonu sınırlı olabileceğini gösteriyor. Ayrıca, modelin varsaydığı Batı ülkeleri odaklı insan haklarının 'merkez ülkelerinin' de her zaman insan haklarını en üste konumlandırmadığı ve öncelemediği de görülüyor. Öte yandan yerelleşme modelleri, insan hakları savunucularının edimleri ve müdahalelerinin, bunların uluslararası hukuk normlarını nasıl edindikleri ve yorumladıklarının önemini açıklarken, devletlerarası güç ilişkilerinin etkisi bir miktar görmezden geliniyor. Arka sokaklarda ya da polis postasının ucunda savunucular tarafından, yerelde gerçekleştirilen (De Feyter 2011, Pruce 2015) insan haklarının, kurumsal güvenceye dönüşmesi, ihlallerin tekrarlanmaması ve telafi edilmesi için devletler üzerinde baskı oluşmasında uluslararası mekanizmaların ve rejimin önemini yine Türkiye örneğinde görüyoruz. 1980 sonrası baskı ortamında filizlenen ve otuz beş yıldır Türkiye'de insan hakları hareketinin ayrılmaz parçası olan İHD – ve elbette diğer sivil insan hakları örgütleri de - ancak uluslararası mekanizmalar işlediğinde, polis postasının ucunda yaşananları telafi ettirebilme ve tekrarlanmaması için devletlere baskı yapabilme kapasitesine kavuşabiliyor. İHD'nin resmi kurumlar ve yetkililerle ilişkisi de tam da Türkiye'nin üç aşamaya ayırdığımız insan haklarının değişim dönemlerini gösteriyor: 1990'larda yaşam hakkının ihlali başta olmak üzere ağır ve ciddi insan hakları ihlallerinin varlığına karşın, devlet yetkililerine ulaşabilme, müzakere edebilme ve uluslararası mercilere taşıma kapasitesi; 2000'lerde yapısal dönüşümlerin bir parçası olabilme ve görece özgürlük alanından yararlanma; 2010'lardan sonra, devletin muhatap almaması, uluslararası mekanizmaların süreçlerini ve yaptırımlarını manipüle etme ve tanımama. Dolayısıyla, insan haklarının yerelleşmesi ve gerçekleştirilmesinde savunucular ve savunucuların ulusal/uluslararası ağı son derece önemliken, devletlerarası ilişkiler küresel ve bölgesel normların uygulanmasında belirleyicidir.

Son olarak, bu çalışma kapsamında mülakat yaptığımız hak savunucuları, uluslararası insan hakları mekanizmalarının içinde bulunduğu tıkanmanın, insan hakları mücadelesini zayıflattığını bir biçimde ifade etmekle birlikte, bu krizi aşmak yönündeki önerilerini de dile getirmişlerdir. Söz konusu öneriler şöyledir;

- İnsan haklarının gerçekleştirilmesinin metodolojisi üzerine tartışmak ve yeni yollar aramak gerekir
- İnsan hakları mekanizmalarını yeniden tartışmaya açmak gerekmektedir.
- Mekanizmalardaki boşluklar ve aksayan yerler tespit edilmeli, bunların giderilmesi için çaba sarf edilmelidir.
- Savunucular ve örgütler, uluslararası mekanizmalarda tanımlanmış ve hâlihazırda mevcut olan müdahil olma yöntemlerini etkin kullanılmalıdır: Örneğin AIHM dosyalarına müdahillik gibi.

- Devletlerin insan hakları savunusunu kısıtlamak amacıyla kullandığı yöntemleri izlemek ve uluslararası örgütlere raporlamak gerekli. Örneğin GONGO'lar veya devletler yoluyla yayılan dezenformasyonu bozucu rapor ve bilgi notları gibi.
- Uluslararası insan hakları örgütleri ve savunucuları arasındaki ilişki ve dayanışmayı, uluslararası mekanizmalardaki aksaklıkların giderilmesi için de harekete geçirmek gerekir.

Bu çalışmanın bulgularından hareketle, savunucuların önerilerine ek olarak aşağıda yer alan konular üzerine çalışmanın gerekliliği kaçınılmaz.

Türkiye'de insan haklarının toplumsal zemininin hala çok dar olması ve giderek daha da daraltılması sebebiyle, insan hakları hareketi ve örgütleri meşruiyetini ve gücünü büyük oranda uluslararası hukukta yer alan sözleşmeler ve en önemlisi mekanizmalardan alıyor. Bu nedenle de Türkiye'deki insan hakları hareketi ve savunucularıyla kurulan ilişkiyi güçlendirmek, destek ve dayanışma mekanizmalarını daha eşitlikçi ve doğrudan olmaları için dönüştürmek gerekiyor. Bir başka deyişle, insan hakları mekanizmalarının hiyerarşik yapısında, karar verme ve değerlendirme süreçlerinde yer açarak, sivil katılımı artırmanın mekanizmalarını kurmak gereklidir.

Yerinde gözlem, değerlendirme ve raporlama çalışmalarında doğrudan temasın temel alınması gereklidir. İnsan hakları savunucuları için, meşruiyetlerini ve müdahalelerini güçlendirici etki yapacak olan bu doğrudan temas aynı zamanda uluslararası mekanizmaların Türkiye'deki hak ihlalleri ortamına yönelik kavrayışlarının derinleşmesi için de gereklidir. Yerel bilgi kaynaklarıyla ilişki kurulurken GONGO'lar ve sivil örgütler arasında ayrıştırma yapılması önem taşır.

Türkiye'de kamu fonlarından eleştirel ve muhalif kuruluşların yararlandırılmaması sebebiyle, uluslararası fonlar temel ve neredeyse tek finansal kaynaktır. Ancak fonların kapsamı ve ne şekilde kullanılacağı, yine eşitsiz ilişkinin bir göstergesi olarak, fon kaynakları tarafından tarifleniyor. Finansal destek mekanizmaları, yerel insan hakları aktörlerinin ihtiyaçları gözetilerek ve onların talepleri dikkate alınarak yapılmalıdır.

Devletlerarası ilişkiler insan haklarının, göstergelerden oluşan teknik ve hukuki bir prosedür olmadığını akılda tutarak, insan hakları idealleri doğrultusunda kurulmalıdır. İnsan haklarının taşıdığı değer normlar aracılığıyla aktarılma çabasında, standartlaşma yoluyla değil normların işaret ettiği değerlerin yaygınlaştırılmasını amaçlayacak ve dolayısıyla içerikli bir izleme ve denetleme yapacak yapılara ihtiyaç vardır.

İnsanlığın en önemli mirasının, insan onuru ve değerine dayanan bir ortak yaşamın mümkün olması için yarattığı ilkeler bütünü, insan haklarının, dünyanın her yerinde zulmü, şiddeti, adaletsizliği görme ve giderme iddiasıyla uluslararası toplumun düzenleyici normları haline gelmesinin politik ve etik mahiyetini insan hakları mücadeleleri vermiştir. İnsan hakları savunucularının uluslararası kural koyucu yapılara naksetmeye çalıştığı bu politik içerik, insan haklarını korumanın aynı zamanda değiştirici, dönüştürücü bir nitelik taşımasını gerektirir. Savunucular için insan hakları bir normdan ibaret değildir, tersine bir değerdir. Bir değer gerçekleşmesi, onun farklı yaşam dünyalarına kökleşmesi meselesi, bir düzenleme değil bir dönüştürme talebini de içerir. İnsan haklarının politik ufku burada yatar.

İHD ve çeperinde oluşan Türkiye insan hakları hareketinin başlangıçta bu politik içeriği güçlü bir biçimde taşıdığını biliyoruz ve bunun esas nedeninin başlangıçta devletle bir karşıtlık içinde olması olduğunu da biliyoruz. Bu politik yönelimin, bir anlamda sivil alanın genişlemesinin yarattığı imkanlara odaklanma amacıyla daha az görünür olduğu zamanlar söz konusu olsa da Türkiye insan hakları hareketinin bu politik yönelimi hala taşıdığı, hatta bugünün ağır baskıcı koşullarında bir hakikat ve adalet arayışının güçlü taşıyıcısı olmasının bu sayede mümkün olduğu da açık.

Uluslararası insan hakları rejiminin kaybettiği değiştirme dinamizmini geri kazandıracak şey, ona zaten bu dinamizmi veren yerel veya uluslararası insan hakları mücadeleleridir. Türkiye insan hakları hareketi, o halde, kendi politik ufku sınır ötesine taşımak ve uluslararası bir dayanışmayı dönüştürücü bir politik yönelim zemininde canlandırmak, nihayetinde de uluslararası insan hakları rejimine ‘yeni’ bir yönelim kazandırmak için önemli bir dinamizme sahiptir ve açık ki insan hakları mücadelesinin önünde bunu gerçekleştirmek için çabalamak bir sorumluluk olarak durmaktadır.

KAYNAKLAR

- Abdelgawad, E.L. (2012). *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarının infazı*. (Birinci Basım, Çev. Sevinç, İ.). İHOP
- Allendoerfer, M. G., Murdie, A., & Welch, R. M. (2019). The path of the boomerang: Human rights campaigns, third-party pressure, and human rights. *International Studies Quarterly*, 64(1), 111-119.
- Alpkaya, G. (2005). İnsan hakları konusu (1980-1990). İçinde Baskın Oran (Ed.). *Türk dış politikası. Cilt II*. 6. Baskı (ss. 188-200). İletişim Yayınları
- Alston, P. (1982). A third generation of solidarity rights: Progressive development or obfuscation of international human rights law?. *Netherlands International Law Review*, 29(03): (307–322).
- Altıparmak, K. (2017). 685 Sayılı KHK ile kurulan OHAL Komisyonu etkili bir hukuk yolu mu? İnsan Hakları Ortak Platformu. http://www.ihop.org.tr/wp-content/uploads/2017/03/%C4%B0nceleme-Komisyonu_OHAL.pdf [Son erişim tarihi: 7 Aralık 2021]
- Amnesty International- AI (2018). *Purged beyond return? No remedy for Turkey's dismissed public sector workers*. https://www.amnesty.org.tr/public/uploads/files/Purged%20Beyond%20Return_Report_EN.pdf [Son erişim tarihi: 7 Aralık 2021]
- Anner, M.S. (2011). *Solidarity transformed: Labor responses to globalization and crisis in Latin America*. Cornell University Press.
- Arendt, H. (2018). *Totalitarizmin Kaynakları/2, Emperyalizm*. İletişim Yayınları
- Ataç, İ., Rygiel, K. & Stierl, M. (2016). Introduction. The contentious politics of refugee and migrant protest and solidarity movements: Remaking citizenship from the margins. *Citizenship Studies*, 20(5): (527–544).
- Ataman, H. (2008). *İnsan Hakları Savunucuları*. İnsan Hakları Gündemi Derneği.
- Babül, E. M. (2020). Radical once more: the contentious politics of human rights in Turkey. *Social Anthropology*, 28(1), 50-65.
- Balcioğlu, E. (2021). Human rights in Turkey: Past, present and future. İçinde Aydın, H. & Langley, W. (Edt.), *Human rights in Turkey* (ss 23-48). Springer, Cham.
- Barker, C. (2001). Fear, laughter, and collective power: The making of solidarity at the Lenin Shipyard in Gdansk. İçinde Jeff Goodwin, James P.Jasper, & Francesca Polletta (Edt.) , *Passionate politics: Emotions and social movements*. University of Chicago Press.
- Bayerz, K. (1999). Four Uses of 'Solidarity.' İçide Kurt Bayertz (Edt.), *Solidarity*, MA: Kluwer Academic.
- Bedirhanoğlu, P., Dölek, Ç., Hülagü, F. & Kaygusuz, Ö. (Edt.), *Turkey's new state in the making: Transformations in legality, economy and coercion*. Zed Books
- Benhabib, S. (2018). *Ötekilerin hakları: Yabancılar, yerliler, vatandaşlar*. İletişim Yayınları
- BİANET (Tarihsiz). *LGBTİ: Kaldırımın altından gökkuşağı çıkıyor*. https://bianet.org/bianet/print/160544-lgbti-kaldirim-altindan-gokkusagi-cikiyor#_ftn20 [Son erişim tarihi 7 Aralık 2021]

- Biçer, Ü. (2017). *AIHM Kararları ve İstanbul Protokolü*, TİHV Yayınları, No: 118
- Birdal, A. (2018). *Sarı zarf: Bir yaşam öyküsü*. A7 Kitap Yayınları
- Bora, T. (2006). Yaya Hakları Bildirgesi'ni hatırlarken, İHD ve küçük meseleler. Türkmen, E. A. (Haz.), *İHD 20 Yaşında* (ss. 115-117). İHD Yayınları.
- Brysk, A. (2013). 'Why we care': Constructing solidarity, İçinde Mark Goodale (Ed.). *Human rights at the crossroads*. Oxford University Press.
- Charter 77 (1977), Başlıksız. https://chnm.gmu.edu/1989/archive/files/declaration-of-charter-77_4346bae392.pdf [Son erişim tarihi 10 Kasım 2020]
- Cizre, U. (2001). The truth and fiction about (Turkey's) human rights politics. *Human Rights Review*, 3(1), 55-77.
- Comboni, I. (2015). Charter 77 and the "solidarity of the shaken. <https://www.opendemocracy.net/en/charter-77-and-solidarity-of-shaken/> [Son erişim tarihi 13 Ekim 2020]
- Coşar, Y. (2018), Türkiye'de sivil itaatsizlik eylemleri ve Cumartesi Anneleri. İçinde *sivil itaatsizlik: kamu vicdanına çağrı* (Çev: Coşar, 26-28). Ayrıntı Yayınları
- Çalı, B. (2007). Human rights discourse and domestic human rights NGOs. *İçinde Human rights in Turkey* (ss. 217-232). University of Pennsylvania Press
- Çalı, B. (2010). The logics of supranational human rights litigation, official acknowledgment, and human rights reform: The Southeast Turkey cases before the European Court of Human Rights, 1996–2006. *Law & Social Inquiry*, 35(2), 311-337.
- Çalı, B. (2015). *The authority of international law: Obedience, respect, and rebuttal*. Oxford University Press.
- Çalı, B. (2021, March). Autocratic strategies and the European Court of Human Rights. *European Convention on Human Rights Law Review*, 2(1), ss. 11-19). Brill Nijhoff.
- De Feyter, K. (2006). Localising human rights. University of Antwerp. *Institute of development policy and management. Discussion Paper. 2006.02.* <https://medialibrary.uantwerpen.be/oldcontent/container2143/files/Publications/DP/2006/02-defeyter.pdf> [Son erişim tarihi 28 Kasım 2021]
- De Feyter, K. (2011). Sites of rights resistance. İçinde De Feyter, Koen, Stephan Parmentier, Christiane Timmerman, and George Ulrich, (Edt.). *The local relevance of human rights*. Cambridge University Press.
- Demiroğlu, T. Z. (2014). Yeni toplumsal hareketler: Bir literatür taraması, *M.Ü. Siyasal Bilimler Dergisi*, (2):1, ss. 133-144
- Derrida, J. (1992), *Specters of Marx: The state of the debt, the work of mourning, and the new international*. New York.
- Dibben, P. (2004). Social movement unionism. İçinde Mark Harcourt and Geoffrey Wood (Edt.), *Trade unions and democracy: Strategies and perspectives*. Manchester University Press.
- Diltemiz Mol, M. (2016). *LGBTİ hareketinin hak ve temsil mücadelesi ve siyasal iletişim faaliyetleri* [Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi. https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/33718/Merve_Diltemiz_Mol.pdf.pdf?f?s [Son erişim tarihi 7 Aralık 2021]

- Donnelly, J. (1995), Post-Cold War reflections on the study of international human rights. İçinde J.H. Rosenthal (Edt.), *Ethics and international affairs*. Georgetown University Press.
- Douzinas, C. (2007). *Human rights and empire: The political philosophy of cosmopolitanism*. Routledge-Cavendish.
- Ewald, F. (2020). *The Birth of solidarity: The history of the French welfare state*. Duke University Press.
- Finnemore, M., & Sikkink, K. (1998). International Norm Dynamics and Political Change. *International Organization*, 52(4), 887-917. doi:10.1162/002081898550789
- Finnemore, M., ve Sikkink, K. (2001). Taking stock: The constructivist research program in international relations and comparative politics. *Annual Review of Political Science*, 4(1), 391-416.
- Furet, F. (2012). *Invantaires du communisme*. Ed. EHESS, coll.
- Galligan, D., & Sandler, D. (2004). Implementing human rights. İçinde Halliday, S. & Schmidt, P. (Edt.), *Human rights brought home: Socio-legal perspectives on human rights in the national context* (ss. 23-55). Hart Publishing.
- Galtung, J. (2018). *İnsan hakları: Başka bir açıdan bakış* (Üçüncü basım). Metis Yayınları.
- GazeteDuvar (2020, 28 Mayıs). Tanrıkulu'ndan 'Göztünde Kayıplar' raporu. <https://www.gazeteduvar.com.tr/politika/2020/05/28/tanrikulundan-gozaltinda-kayiplar-raporu> [Son erişim tarihi 09 Ekim 2021]
- Genç Yılmaz, A. (2014). Toplumsal hareketin kalbinde bir yeni özne: Anneler Türkiye'de Cumartesi Anneleri ve Arjantin'de Mayıs Meydanı Anneleri üzerine karşılaştırmalı bir analiz. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 2(1), 51-74.
- Giesen, T. (2007). Toplumsalın biçim değiştirmesi, aidiyet ve dayanışma talebi: (Post)-modern koşullar altında yozlaşmanın farklı yönleri. *Felsefelogus*, 2007/2-3, 67-72.
- Goodale, M. (2014). *Human Rights at the Crossroads*, University Press Scholarship Online: Oxford Scholarship Online.
- Hale, W. (2011). Human rights and Turkey's EU accession process: Internal and external dynamics, 2005–10. *South European Society and Politics*, 16(2), 323-333.
- Harvey, D. (2015). *Neoliberalizmin kısa tarihi* (2. Baskı). Sel Yayınları
- Helvacı, N. (2013). *Karanlıkta yol almak*. İmge Kitabevi. Ankara.
- Ignatieff, M. (2000). *Human rights as idolatry*. Princeton University Press
- Ignatieff, M. (2002, 5 Şubat). *Is the human rights era ending?*. The New York Times. <https://www.nytimes.com/2002/02/05/opinion/is-the-human-rights-era-ending.html> [Son erişim tarihi 30 Kasım 2021]
- İHD (2021). *İnsan Hakları Derneği 31 Yaşında!* <https://www.ihd.org.tr/insan-haklari-dernegi-ihd-31-yasinda/> [Son erişim tarihi 10 Ekim 2021]
- İHOP (2008), *İnsan hakları savunucuları: İnsan haklarını savunma hakkının korunması*. http://ihop.org.tr/wp-content/uploads/2007/04/bm_savunucular.pdf [Son erişim tarihi 21 Eylül 2021]
- İHSDA (2021). <https://ihdda.org> [Son erişim tarihi 21 Eylül 2021]

İnce, E., (2014, 23 Aralık). Manisalı Gençler: Bir vekilin mücadelesi ve işkenceye mahkumiyet. <https://bianet.org/bianet/insan-haklari/160989-manisali-gencler-bir-vekilin-mucadelesi-ve-iskenceye-mahkumiyet> [Son erişim tarihi 12 Kasım 2021]

Jetschke, A. ve Liese, A. (2013). Power of human rights a decade after: From Euphoria to Contestation?. İçinde Risse, T., Ropp, S. C., & Sikkink, K. (Eds.), *The persistent power of human rights: From commitment to compliance* (ss. 26-42). Cambridge University Press.

Kamiloglu, O. (2019). Politics of neutrality, human rights and armed struggles: The Turkey example. İçinde Mibenge, C. ve Hadiprayitno, I. (Edt), *Human rights as battlefields* (s. 77-98). Palgrave Macmillan, Cham.

Kanar, E. (2006). Klasik tarih paradigmalarına sapsmadan 20 yıllık İHD tarihine bakmak. İçinde Türkme, E. A. (Haz.), *İHD 20 Yaşında* (ss. 141-147), İHD Yayınları

Kaygusuz, Ö., ve Aydın, O. (2020). Deconstitutionalization and the state crisis in Turkey: The role of the Turkish Constitutional Court and the European Court of Human Rights. İçinde Bedirhanoğlu, P. Dölek, Ç. Hülagü, F. ve Kaygusuz, Ö. (Edt.), *Turkey's new state in the making: Transformations in legality, economy and coercion* (ss. 41-63). ZED Books.

Keck, M.E. & Sikkink, K. (1998). *Activists beyond borders: Advocacy networks in international politics*. Cornell University Press.

Keyman, E.F.& Aydın Düzgit, S. (2007). Europeanization, democratization and human rights in Turkey. İçinde LaGro, E. ve Jørgensen, K.E. (Edt.), *Turkey and European Union* (ss. 69-89). Palgrave.

Koh, H.H., (1998), The 1998 Frankel lecture: Bringing international law home. *Houston Law Review*, 35. 623.

Leach, P., Paraskeva, C., & Uzelac, G. (2010). Human rights fact-finding. The European Court of Human Rights at a crossroads. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 28(1), 41-77.

Liedman, S.E. (2002), *Solidarity: A conceptual history*. <https://www.eurozine.com/solidarity-a-conceptual-history/?pdf> [Son erişim tarihi 11 Ekim 2021]

Mairet, G. (2020), *Egemenlik ilkesi, modern iktidarın tarihi ve temelleri* (Çev. Erşen, M.). Açılım Yayınları

Maldonado, C.E. (1998). Human rights, solidarity and subsidiarity: Essays toward a social ontology. *Cultural Heritage and Contemporary Change Series V, Latin America, Volume V*. The Council for Research in Values and Philosophy.

Merry, S. E. (2006). *Human rights and gender violence: Translating international law into local justice*. University of Chicago Press.

Moravcsik, A. (1995). Explaining international human rights regimes: Liberal theory and Western Europe. *European journal of international relations*, 1(2) (ss.157-189.).

OHCHR (1999, 8 Mart). *Evrensel Olarak tanınan insan hakları ve temel özgürlüklerin geliştirilmesi ve korunmasında bireylerin, grupların ve toplumsal kuruluşların hakları ve sorumlulukları üzerine bildirge*.

<https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Defenders/Declaration/DeclarationHRDTurkish.pdf> [Son erişim tarihi 11 Kasım 221]

Özdemir Sarıgil, B. (2018). *Understanding the localization of international norms: women's human rights norms in Turkey* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Orta Doğu Teknik Üniversitesi. <https://open.metu.edu.tr/bitstream/handle/11511/27710/index.pdf> [Son erişim tarihi 28 Kasım 2021]

- Özen, H. (2002). *Entellektüelin dramı:12 Eylül'ün cadı kazanı*. İmge Kitabevi
- Özen, Z., Körükmez, L. & A. Demirel, C. (2021). *Dijital çağda sivil toplum: imkânlar ve kısıtlılıklar*. Kaged. <https://insanhaklariokulu.org/digital-cagda-sivil-toplum-imkanlar-ve-kisitlilikler/> [Son erişim tarihi 21 Kasım 2021]
- Pazarıcı, H.(2005). *Uluslararası hukuk*. Turhan Kitabevi.
- Peker, B. (2000). Avrupa, Türkiye, insan hakları, *Birikim*. Sayı 129. https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-129-ocak-2000/2322/avrupa-turkiye-insan-haklari/5108#_ftn5 [Son erişim tarihi 15 Kasım 2021]
- Pruce, J. R. (2015). The practice turn in human rights research. Pruce. İçinde J. R. (Ed.), *The social practice of human rights* (ss. 1-17). Springer.
- Risse, T. ve Sikkink, K. (2007). The socialization of international human rights norms into domestic practices: Introduction. İçinde Risse, T., Ropp, S. C. & Sikkink, K. (Edt.), *The power of human rights international norms and domestic change* (ss. 1-38). Cambridge University Press.
- Risse, T., Ropp, S. C., ve Sikkink, K. (Edt.). (2013). *The persistent power of human rights: From commitment to compliance*. Cambridge University Press.
- Sancar, M. ve Akgönül, S. (2013). İnsan hakları konusu (2001-2012), İçinde Baskın Oran (Ed.), *Türk dış politikası Cilt III*, (1. Baskı, ss. 709-787). İletişim Yayınları.
- Schnel, A. (2010). Intersubjectivity in Husserl's work. *META: Res. in Herm., Phen., and Pract. Philosophy-II*, (1): (9-32).
- Scholz, S.J. (2008). *Political solidarity*. University of Pennsylvania Press.
- Scholz, S.J., (2014). Solidarity as a human right, *Archiv Des Völkerrechts*, 52(1): (49-67).
- Schütz, A. (2018), Fenomenoloji ve toplumsal ilişkiler, Heretik Yayınları. Ankara.
- Sevinç, İ. (2013). *Dostane Çözüm*. İçinde Baskın Oran (Ed.), *Türk dış politikası Cilt III* (1. Baskı). İletişim Yayınları.
- Sikkink, K. (2017). *Evidence for hope*. Princeton University Press.
- Slattery, M. (2007). *Sosyolojide temel fikirler*. Sentez Yayıncılık,
- Slaughter, A. (1995). A typology of transjudicial communication. *University of Richmond Law Review*, 99.
- Sousa, C.A., Haj-Yahia, M.M., Feldman, G. & Lee, J. (2013). Individual and collective dimensions of resilience within political violence. *Trauma, Violence & Abuse*, (14/3): (235-254).
- Stjernø, S. (2021). Solidarity in Europe. <https://oda.oslomet.no/oda-xmlui/bitstream/handle/10642/1125/875179.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [Son erişim tarihi 15 Kasım 2021]
- Şan, E. (2021). Dayanışma ve topluluk sorusu. *Cogito*, 102, (ss.7-29).
- Şanlı, A.S. (2020). Gündelik hayatı dönüştüren eylem olarak protesto ve protesto aktörü olarak kadınlar: Cumartesi Anneleri üzerine bir değerlendirme. *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, 12/1, (ss.43-58)
- Tanör, B. (1990). *Türkiye'nin insan hakları sorunu*. BDS Yayınları.
- Tepe, H. (2019). İnsan hakları eleştirileri üzerine düşünmek, *Journal of Thinking*, 16, (ss.7-18).

- TİHV (2020). *TİHV 30. yıl dosyası*. <https://tihv.org.tr/wp-content/uploads/2020/12/TİHV-30.-Yil-Dosyasi.pdf> [Son erişim tarihi 15 Kasım 2021]
- TİHV ve İHD (1998). *Evrensel Bildirgenin 50. yılında Türkiye insan hakları hareketi konferansı, nihai raporu ve sonuç bildirgesi*. <https://tihv.org.tr/wp-content/uploads/2020/03/1998-tu%CC%88rkiye-insan-haklari-hareketi-konferans%C4%B1-bildirgesi.pdf> [Son erişim tarihi 15 Kasım 2021]
- Toker Kılınc, N. (2012). *Politika ve sorumluluk*, Birikim Yayınları (1. Baskı). İstanbul.
- Toker, N. (2019, 18-20 Ekim). Yeni otoriterlik otoriterlik midir? 3. *Uluslararası Ege İnsan Hakları Okulu'nda sunulan yayımlanmamış tebliğ*. İzmir.
- Turam, B. (2012). Are rights and liberties safe?. *Journal of Democracy*, 23(1), ss. 109-118. DOI: 10.1353/jod.2012.0007
- Türkmen, E.A. (Haz.). (2006). *Uzun ince bir yoldayız. İHD 20 yaşında*. İnsan Hakları Derneği
- Uluseller, Ayça & Orçun Ulusoy (2008). *Avrupa ve insan hakları mekanizmaları*. İnsan Hakları Gündemi Derneği
- Ulusoy, Ü. & Bora, T. (2019). *1402'den KHK'lara: KHK'lılar-Bir muhasebe*. <https://birikimdergisi.com/guncel/9726/1402-den-khk-lara-khk-lilar-bir-muhasebe-1> [Son erişim tarihi 12 Kasım 2021]
- Vandenbogaerde, A. (2015). Localizing the human rights council: A case study of the declaration on the rights of peasants, *Journal of Human Rights*, 16(2), 220-241
- Wallerstein, I. (2004). *Dünya sistemleri analizi: Bir giriş*. Aram Yayıncılık
- Yaman, H. (2009). *Husserl'de yabancıyı/ başkasını algılama sorunu: Öznelerarasılık kavramı çerçevesinde çözüm arayışları* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Maltepe Üniversitesi.
- Yıldız, K. (2005). *The Kurds in Turkey. EU accession and human rights*. Pluto Press in Association with Kurdish Human Rights Project.
- Zihnioglu, O. (2013). *European Union civil society policy and Turkey: A bridge too far?*. Springer.

EK. KATILIMCI LİSTESİ

Katılımcı	Görüşme türü	Şehir
Katılımcı 1*	Uzman Grup	Ankara
Katılımcı 2	Uzman Grup	Ankara
Katılımcı 3	Uzman Grup	İstanbul
Katılımcı 4	Uzman Grup	Ankara
Katılımcı 5	Uzman Grup	İzmir
Katılımcı 6	Uzman Grup	İstanbul
Katılımcı 7*	Uzman Grup	İzmir
Katılımcı 8	Uzman Grup	Ankara
Katılımcı 9	Derinlemesine Mülakat	İzmir
Katılımcı 10	Derinlemesine Mülakat	İzmir
Katılımcı 11	Derinlemesine Mülakat	Van
Katılımcı 12	Derinlemesine Mülakat	Ankara
Katılımcı 13*	Derinlemesine Mülakat	İzmir
Katılımcı 14	Derinlemesine Mülakat	Diyarbakır
Katılımcı 15	Derinlemesine Mülakat	Adana
Katılımcı 16*	Derinlemesine Mülakat	Ankara
Katılımcı 17	Derinlemesine Mülakat	İstanbul
Katılımcı 18	Derinlemesine Mülakat	Siirt
Katılımcı 19	Derinlemesine Mülakat	İzmir
Katılımcı 20	Derinlemesine Mülakat	Ankara
Katılımcı 21	Derinlemesine Mülakat	Van
Katılımcı 22	Derinlemesine Mülakat	Diyarbakır
Katılımcı 23	Derinlemesine Mülakat	İzmir
Katılımcı 24	Derinlemesine Mülakat	Diyarbakır
Katılımcı 25	Derinlemesine Mülakat	Diyarbakır
Katılımcı 26	Derinlemesine Mülakat	Hatay
Katılımcı 27	Derinlemesine Mülakat	Diyarbakır
Katılımcı 28	Derinlemesine Mülakat	İstanbul
Katılımcı 29	Derinlemesine Mülakat	Ankara
Katılımcı 30	Derinlemesine Mülakat	İstanbul
Katılımcı 31	Derinlemesine Mülakat	İstanbul
Katılımcı 32	Derinlemesine Mülakat	Ankara
Katılımcı 33	Derinlemesine Mülakat	İstanbul
Katılımcı 34	Derinlemesine Mülakat	Adana
Katılımcı 35	Derinlemesine Mülakat	Yurtdışı
Katılımcı 36	Derinlemesine Mülakat	İstanbul
Katılımcı 37	Derinlemesine Mülakat	İzmir
Katılımcı 38	Derinlemesine Mülakat	İzmir
Katılımcı 39*	Odak Grup	İstanbul
Katılımcı 40*	Odak Grup	Ankara
Katılımcı 41*	Odak Grup	İzmir
Katılımcı 42*	Odak Grup	Ankara
Katılımcı 43	Odak Grup	İstanbul
Katılımcı 44*	Odak Grup	İzmir
Katılımcı 45	Odak Grup	Diyarbakır

* Farklı görüşme kategorilerinde iki kez görüşme yapılan katılımcılar.